

พระประวัติ
และ
พระนิพนธ
ของ
พระราชวรวงศ์เธอ
กรมหมื่นพิทยาลงกรณ

089.95911
พ672พ

พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงพระศพ
ณ พระเมรุวัดเทพศิรินทราวาส
วันที่ ๒๒ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๙๑

ด้วยอภินันทนาการ
จาก นายสิงห์ สิงห์โต

หอสมุดแห่งชาติ ๒๘ ส.ค. ๒๕๒๓ กรมศิลปากร

พระประวัติ
และ
พระนิพนธ์
ของ
พระราชวรวงศ์เธอ
กรมหมื่นพิทยาลงกรณ

หอสมุดแห่งชาติสาขานครราชสีมา

พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงพระศพ
ณ พระเมรุวัดเทพศิรินทราวาส
วันที่ ๒๒ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๙๑

๑๕๖.๑๑๐
ม ๖๗๒ ม

ประมวลกฎหมายวิธีพิจารณาความอาญา

ฉบับ

กฎหมายลักษณะ

เพื่อประโยชน์ในการศึกษาค้นคว้าของนิสิตนักศึกษา

ห้องสมุดกฎหมาย

บาญชีเรื่อง

	หน้า
คำนำ	ก
พระประวัติ	(๑)
พระนิพนธ์	
๑. พระพุทธบาท	๑
๒. อาศา ตอน ๑	๒๓
๓. อาศา ตอน ๒	๒๙
๔. โคบุตร	๓๔
๕. ผสมผสาน	๓๙
๖. สนุกในน้ำ	๔๔
๗. นักเมืองพังเทศน์	๕๑
๘. ลครวิทยุ	๕๗
๙. กรุงศรีอยุธยา	๖๕
๑๐. ดูดาว	๗๑
๑๑. จดหมายจากลอนดอน	๗๓
๑๒. นิราศ	๗๘
๑๓. ผสมผสาน	๘๕
๑๔. ทำการ	๙๒

คำนำ

พระนิพนธ์ที่พิมพ์ต่อจากพระประวัติ โดยมากคัดมาจาก 'หน้า ๕' ในประมวญวัน เว้นแต่เรื่องพระพุทธบาท พระนิพนธ์เป็นอันมาก ของพระราชวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยาลงกรณ หรือของ น.ม.ส. นั้น ได้จัดพิมพ์แลเย็บเป็นเล่มไว้เป็นระเบียบ ท่านผู้ใฝ่ใจในหนังสือคงมีไว้แล้ว แต่ประมวญวันเป็นหนังสือเสนอข่าวรายวัน ผู้อ่านย่อมอ่านเฉพาะวันหนึ่ง ๆ น้อยท่านจะมีสะสมไว้ จึงได้เก็บรวบรวม 'หน้า ๕' บางเรื่องมาพิมพ์เป็นเล่มขึ้นอีกในครั้งนี้ เป็นที่ทราบกันแล้วว่าเวลาทรงเขียน 'หน้า ๕' นั้น มิไม่เกิน ๒ ชั่วโมงเป็นอย่างมาก ทรงขอกให้คนอื่นเขียนด้วยซ้ำไป เสร็จก็ส่งเรียงพิมพ์ทันที แต่สำนวนโวหารก็ยังคงสละสลวยอย่างสำนวนของ น.ม.ส. ซึ่งกอปไปด้วยสาระแก่นสารอันพึงเป็นที่สนใจ

ส่วนพระประวัตินั้น เคยตั้งพระทัยจะทรงเขียนเอง น่าเสียดายที่ชิ้นต้นไว้นิดเดียว ก็มาด่วนสิ้นพระชนม์เสีย อาศัยเหตุที่ทรงเขียนหนังสือไว้มากต่อมาก พระนิพนธ์บางเรื่องที่คัดมาลงไว้ในพระประวัติ จึงเท่ากับเป็นพระประวัติซึ่งพระองค์ท่านทรงเขียนเองแท้ ๆ เช่นในภาคที่เสด็จอยู่ในวัยเรียนเป็นต้น ส่วนภาคทรงรับราชการแลภาคต่อไปนั้น อาศัยที่เคยตรัสเล่าให้ฟังบ้าง ค้นได้จากแฟ้มหนังสือเก่าที่เหลืออยู่บ้าง สืบถามจากข้าราชการผู้เคย

ร่วมงานอยู่กับท่านบ้าง แลเคยรู้เห็นมาเองบ้าง จึงพยายามเก็บรวบรวมเขียนขึ้นตามที่สมควรจะเขียนได้ และยังได้นำพระนิพนธ์ที่เหมาะแก่ตอนนั้น ๆ มาลงไว้ทั่วไป เพื่อให้คล้อยตามความตั้งพระทัยเดิมของพระองค์ท่าน

ขอขอบพระทัย พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าธานีนิวัติ ในการที่ทรงสละเวลามาทรงพิจารณาพระประวัตินจนตลอด อันเป็นพระกรุณาที่จะลืมเสียมิได้ ขอบใจหลวงจินดาสหกิจ (ละม้าย ธนะสิริ) ผู้เป็นแม่แรงช่วยสืบหาหลักฐานหลายอย่างในพระประวัติ ขอบใจพระกษาปณพิภาค (แยรน สุวาสุ) ที่ให้เค้าแก่พระประวัติตอนทรงเป็นอธิบดีกรมกระสาปน์สิทธิการ และขอขอบใจทุก ๆ ท่านผู้ที่ให้ความช่วยต่าง ๆ จนหนังสือนี้สำเร็จเป็นเล่มขึ้น

หาก พระราชวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยาลงกรณ ทรงทราบด้วยพระญาณวิถีใด ๆ ถึงความพากเพียรที่ได้ฉลองพระเดชพระคุณ และได้ตั้งใจบำเพ็ญกุศลอุทิศถวาย คงจะทรงอนุโมทนา และด้วยอานุภาพแห่งพระรัตนตรัยแลการอนุโมทนานั้น ขอสรรพสิริสวัสดิ์อัตถวิบุลย์ผล จงสำเร็จแด่พระองค์ท่าน ตามควรแก่คติอุบัติในสัมปรายภพนั้น เทอญ

ถนนประมวญ

วันที่ ๑๖ กุมภาพันธ์ ๒๔๙๑

พระราชวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยาลงกรณ

ประสูติ พ.ศ. ๒๔๑๙ สิ้นพระชนม์ พ.ศ. ๒๔๘๘

พระประวัติ

พระราชวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยาลงกรณ

พระประสูติ

พระราชวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยาลงกรณ ทรงเป็นพระโอรสในกรมพระราชวังบวร ฯ บวรวิไชยชาญ กรมพระราชวังบวร ฯ ทรงเป็นพระราชโอรสพระองค์ใหญ่ ในพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ผู้ทรงเป็นพระราชอนุชาธิราชแห่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

กรมหมื่นพิทยาลงกรณ ประสูติในพระบวรราชวัง ณ วันที่ ๑๐ มกราคม พ.ศ. ๒๔๑๙ ตรงกับวัน ๑๑ ค่ำ ปีชวด มีพระนามว่า พระองค์เจ้ารัชนีแจ่มจรัส (ต้นสกุล 'รัชนี') คุณจอมมารดาของท่านชื่อคุณจอมมารดาเลียม (เล็ก) ท่านทรงมีเจ้าพี่ผู้ร่วมจอมมารดาเดียวกันพระองค์หนึ่ง พระนามพระองค์เจ้าหญิงภัทราวดี ศิริราชธิดา พระชันษาแก่กว่าท่าน ๕ ปี ๕ วัน พระชนม์เสียเมื่อพระชนษา ๒๙ คุณจอมมารดาของท่านมีสกุลสูงทั้งสองฝ่าย สืบตรงมาจากขุนนางผู้ใหญ่ครั้งกรุงศรีอยุธยายังเป็นราชธานี สกุล 'ชูโต' ทางฝ่ายบิดา สกุล 'สโรบล' ทางฝ่ายมารดา นับตั้งแต่เจ้าพระยาอภัยราชา (เจ้าคุณประจันทึ่สมุหนายกในแผ่นดินขุน

หลวงธรรมโกษฐ์) ลงมา เจ้าพระยาอภัยราชามิบุตร คือ พระยา
สำราญองค์ เป็นข้าราชการในรัชกาลที่ ๑ พระยาสำราญองค์
มิบุตร คือพระยาศรีสุริยพาหะ (สระ) ข้าราชการในรัชกาลที่ ๒
พระยาศรีสุริยพาหะ มิบุตรคือพระยามณเฑียรบาล (ยัว) เป็นพระ
พี่เลี้ยงของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ท่านผู้นี้เป็นคุณ
ตาของคุณจอมมารดาเลี่ยม (เล็ก) ผู้เป็นคุณจอมมารดาของพระ
องค์เจ้ารัชนีแจ่มจรัส

เนื่องจากพระยามณเฑียรบาล (ยัว) เป็นพระพี่เลี้ยงแลรับ
ราชการเป็น ผู้สำเร็จราชการ พระราชวังของพระบาท สมเด็จพระปิ่น
เกล้า ฯ ทั้งเป็นผู้ที่โปรดปรานทรงไว้วางพระราชหฤทัย เจ้านาย
ผู้ใหญ่แลผู้น้อยในพระราชวังบวร ฯ จึงเรียกพระยามณเฑียรบาล
ว่า 'คุณตา' ชาววังอื่น ๆ เรียก 'เจ้าคุณผู้เฒ่า' ด้วยเหตุนี้
ครอบครัวของคุณจอมมารดาเลี่ยม (เล็ก) เป็นต้นตัวท่านเองแล
พระองค์เจ้าทั้งสองพระองค์ จึงเป็นที่ทรงพระเมตตาในพวกเจ้า
นาย แลเป็นที่ยำเกรงในพวกผู้มียรรดาศักดิ์ทั้งหลาย ในพระราชวัง
บวร ฯ พระองค์เจ้ารัชนี จะเสด็จไปเฝ้าเจ้านายพระองค์ใดตาม
ตำหนักใดจึงไม่เป็นที่รังเกียจ กลับชวนเล่นให้ทรงเพลิดเพลินอยู่
นาน ๆ เพราะทรงเอ็นดูในความเฉลียวฉลาด จนคุณจอมมารดา
คิดว่าพระองค์ชายเที่ยวซนตามที่ต่าง ๆ มากเกินไป อยากให้
ประทับอยู่กับตำหนักเสียบ้าง จึงจับท่านสอนหนังสือแต่ยังเยาว์

ท่านก็อ่านออกเขียนได้รวดเร็ว พระชันษา ๕ ขวบเท่านั้นก็คันโคลง กลอนออกมาทรงอ่านเสียแล้ว เช่นหนังสือสามก๊กแลเรื่องจีน ต่าง ๆ อิเหนา รามเกียรติ์ แลโคลงกลอนเก่า ๆ เป็นต้น พระองค์เองเคยทรงเล่าว่า หนังสือขอมนั้นเจ้าพี่เป็นผู้สอนให้ วันหนึ่ง ฉวยคัมภีร์ใบลานไปทรงอ่านกับเจ้าพี่ที่หน้าพระแกล มีผู้พบเห็นแล้วเลยพาข่าวไปลือถวายกรมพระราชวังบวร ฯ ว่าช่างน่าเอ็นดู พระองค์รัชนีกับเจ้าพี่เสียจริง ๆ อ่านหนังสือขอมกันออกจ้อไป กรมพระราชวังบวร ฯ ไม่ทรงเชื่อ ทรงหาว่าผู้นั้นพูดเกินความจริง 'เด็กอายุ ๕—๖ ขวบหรือจะอ่านหนังสือขอมออก. หนังสือไทยก็แทบไม่กระดิกหู' การที่กรมพระราชวังบวร ฯ ไม่ทรงเชื่อก็ส่วนหนึ่ง แต่อีกส่วนหนึ่งก็ไม่วายนึกสนพระหฤทัยในข่าวลือนั้น วันหนึ่งมีรับสั่งให้หาเจ้าพี่เจ้าน้องทั้งสองพระองค์ขึ้นไปเฝ้า ส่งคัมภีร์ใบลานประทานผูกหนึ่ง แล้วมีรับสั่งให้อ่านถวาย เจ้าพี่ทรงอ่านก่อน แล้วจึงมีรับสั่งให้เจ้าน้องอ่าน เจ้าน้องก็อ่านต่อไป กรมพระราชวังบวร ฯ ถึงกับชโงกพระพักตร์มาทอดพระเนตรใกล้ ๆ ว่าอ่านถูกต้องตามตัวหรือไม่ ในที่สุดรับสั่งว่า 'อ่านออกจริง ๆ แหละ' ภายหลังเจ้านองเมื่อทรงรับกรมแล้ว กรมหมื่นพิทยาลงกรณ แลวชิรญาณ ทรงสารภาพว่า การวิสาสะเกี่ยวพันกับพระยิดานั้น แม้เคยมีบ้างก็จำไม่ใคร่ได้ แต่ครั้งที่ถูกเกณฑ์ให้อ่านหนังสือขอมนั้น จำแม่นจนบัดนี้

การกล่าวในที่นี้ว่า พระองค์เจ้ารัชนีทรงอ่านโคลงกลอนแตกฉานมาตั้งแต่พระชันษา ๕ ขวบนั้น กล่าวตามหนังสือที่พระองค์ท่านทรงเขียนไว้เอง ใน 'คำนำ' บทลครเรื่องเทพวิไลย บทลครนั้นพระยาเสนาภูเบศร์ (ไส สโรบล) ผู้เป็นน้องของคุณยายของท่านเป็นผู้แต่ง พระยาสโรบลยดิ (แมน สโรบล) ผู้บุตรพิมพ์แจกในงานปลงศพมารดา เมื่อวันที่ ๒๑ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๗๔ พระยาเสนาภูเบศร์เป็นนักเลงกลอนรุ่นเดียวกับสุนทรภู่ เคยช่วยกันแต่งกลอน เพราะท่านทั้งสองนั้นเป็นข้าเจ้าเดียวกัน คือเป็นข้าในพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อกรมพระราชวังบวร ฯ ทรงเล่นหนังสือ พระยาเสนาภูเบศร์ก็อยู่ในพวกสองสามคนที่เล่นด้วย แลทรงหารือในคราวทรงพระนิพนธ์เรื่องต่าง ๆ

ต่อไปนี้เป็นส่วนหนึ่งแห่ง 'คำนำ' จากหนังสือที่ได้กล่าวนามมาแล้ว ซึ่งกรมหมื่นพิทยาลงกรณทรงเขียน

"มีเรื่องเกี่ยวกับตัวข้าพเจ้าเองเรื่องหนึ่ง ซึ่งยังไม่เคยเขียนไว้ในที่ไหน แต่จะนำมาเล่าในที่นี้ เมื่อข้าพเจ้าเป็นเด็ก มักไม่อยู่ติดที่ จึงถูกขังตัวสอนหนังสือแต่ยังเล็ก เพื่อจะได้มีเวลาพักนั่งนาน ๆ เหตุดังนี้จึงอ่านหนังสือได้แต่ราว ๆ ๕ ขวบ ต่อมาไม่ช้าก็อ่านโคลงอ่านกลอนได้คล่อง คราวหนึ่งไปค้างอยู่ที่บ้านยาย พบหีบผ้าเช็ดหน้ามีรูปเสือสองตัวหันหน้าหากัน จึงเขียนโคลงลงไปใต้รูปใจความว่าเสือกัดกัน ในเวลานั้นยังไม่รู้ว่าโคลงต้องมี

เอกมิโท เปนแต่เคยเห็นโคลงในหนังสือก็ลองแต่งเล่นบ้าง ถ้าจะถูกเอกถูกโทก็ถูกด้วยไม่ได้ตั้งใจเลย วันนั้นพระยาเสนาภูเบศร์มาหายาย นั่งพูดกันอยู่ เหลียวไปเห็นตัวหนังสือยุ่งยิ่งเขียนไว้บนหลังหีบกระดาษ ดูท่าทางวรรคตอนเปนโคลงก็อดไม่ได้ หยิบขึ้นอ่าน นิ่งพิเคราะห์อยู่ครู่หนึ่งแล้วว่า 'องค์ชายนี้ โตขึ้นจะเปนกวี'"

กรมพระราชวังบวร ฯ ทิวงคตเมื่อพระองค์รัชนีพระชนมายุได้ ๗ ปี จึงตกเปนหน้าที่คุณจอมมารดาเลี้ยงดูอบรมท่านโดยลำพังตลอดมา เปนพระกุศลที่ท่านทรงมีคุณสูงคุณน้ำแลญาติวงศ์ใกล้ชิด ผู้เปนข้าราชการคนสำคัญ ๆ สมัยนั้นเปนผู้ช่วยคุณจอมมารดาแนะนำให้พระองค์ชายได้รับการศึกษาดีที่สุดที่จะดีได้ ทั้งคอยเปนธุระชี้แจงให้ประพฤติพระองค์อยู่ในฐานะที่สมควร ผู้ที่เคยอยู่ใกล้ชิดย่อมเคยเห็นเจ้านายพระองค์นั้นทรงยกย่อง รัก แลประคับประคองเอาใจคุณจอมมารดาของท่านมากน้อยเพียงไร ดัง 'คำนำ' อีกเรื่องหนึ่งพระองค์ท่านทรงเขียนในงานพระราชทานเพลิงศพคุณจอมมารดาของท่านเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๔ จาก 'หนังสือประชุมปาฐกถาของกรมหมื่นพิทยาลงกรณ เล่ม ๑' ซึ่งใครจะเขียนสักการะคุณานุคุณแห่งมารดาผู้เปนที่รักที่เคารพ ให้สั้นแลจับใจยิ่งไปกว่าเห็นจะยาก

"การทนุถนอมบุตรเมื่อยังเยาว์ให้เติบใหญ่ปราศจากภัยต่าง ๆ อันมีมาตามวัยก็ดี การสั่งสอนให้มีใจเปนธรรมแลกล้าในความสัตย์ก็ดี

การเตรียมให้มีวิชาเปนเครื่องบำรุงตนต่อไปภายน่าก็ดี เหล่านี้เปนน่าที่ของมารดามีต่อบุตร เปนน่าที่ซึ่งจอมมารดาของข้าพเจ้าได้ปฏิบัติเปนอย่างดีที่สุดที่จะทำได้ ถ้าข้าพเจ้ามีร่างกายบริบูรณ์อย่างเวลานี้ ถ้าข้าพเจ้าเปนคนสุจริตมีความสัตย์ประจำใจ ถ้าข้าพเจ้าได้ฝึกฝนปัญญาในการร่ำเรียนจนมีความรู้บ้าง จะมากน้อยเพียงไรก็ตามทั้งนี้เพราะจอมมารดาได้พักฟูมอบรมแลส่งเสริมแต่เดิมมา คำโบราณซึ่งกล่าวในหนังสือว่า พระมหาจักรพรรดิผู้มีบุญย่อมมีแก้ว ๗ ประการ คือจักรแก้ว ช้างแก้ว ม้าแก้ว แก้วมณี นางแก้ว ขุนพลแก้ว ขุนคลังแก้ว นั้น ถ้าตรึกตรองจริง ๆ ก็น่าจะเห็นว่าพระมหาจักรพรรดิจะมีบุญยิ่งกว่าเด็กมีมารดาแก้วนั้น เปนไปไม่ได้”

เสด็จเข้าโรงเรียน

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๙ พระองค์เจ้ารัชนีได้เสด็จเข้าเปนนักเรียนประจำณโรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบ โรงเรียนนั้นตั้งอยู่ทางด้านใต้แห่งส่วนหนึ่งในพระบรมมหาราชวัง เดิมเปนพระตำหนักที่ประทับของ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๕ เมื่อครั้งแรกเสด็จ ‘ออกวัง’ ในขณะที่ยังทรงดำรงพระยศเปนสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ ได้ประทับอยู่จนเสด็จขึ้นเถลิงถวัลยราชสมบัติ ภายหลังจึงพระราชทาน พระบรมราชานุญาต ให้จัดเปน โรงเรียนในพระบรม ราชูปถัมภ์ สำหรับ ให้เปน สถาน ศึกษา แก่เจ้านาย แลบุตรข้าราชการในสมัยนั้น

" ข้าพเจ้าเป็นเด็กนอนโรงเรียน กลับบ้านวันพระ .....
เจ้านายที่ยังเยาว์ได้อนุญาตให้มีพี่เลี้ยงไปอยู่ด้วย ..... "

จาก ' ความระลึกของนักเรียนสวนกุหลาบเดิม ' คือ พระนิพนธ์ของกรมหมื่นพิทยาลงกรณ ทรงเขียนประทานแลพิมพ์ในหนังสือ ' สวนกุหลาบวิทยา ' ฉบับฉัตรมงคลเมื่อเดือนกุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๖๙ ซึ่งท่านทรงเป็นนักเรียนเก่าของโรงเรียนนั้น

เรื่องมีพี่เลี้ยงไปค้างอยู่ด้วยที่โรงเรียน พระองค์ท่านเคยทรงเล่าว่า ท่าน พยายาม กระทำ พระองค์ คล่องแคล่วกับ โรงเรียน อย่างนักเรียนแท้ ๆ อาศรัยความช่วยเหลือจากพี่เลี้ยงน้อยเต็มที นอกจากพี่เลี้ยงจะมีหน้าที่ทำความสอาดห้องพระบรรทม และดูแลเรื่องเสื้อผ้าบ้างเล็กน้อยแล้ว ก็มีหน้าที่อีกอย่างหนึ่ง คือเป็นยานพาหนะประจำพระองค์ท่าน เวลาโรงเรียนหยุดท่านก็ขี่คอพี่เลี้ยงให้พาท่านข้ามท้องสนามหลวงกลับไปพระราชวังบวร ๆ อันเป็นที่ประทับประจำเมื่อครั้งพระองค์ท่านทรงพระเยาว์ วันโรงเรียนเปิดก็ขี่คอกลับมาโรงเรียนอีก ทั้ง ๆ ที่ระยะทางจากโรงเรียนไปที่ประทับนั้นไม่ไกลกันก็มากน้อย

จากพระนิพนธ์เรื่องเดียวกันนี้ พระองค์ท่านทรงเขียนเล่าตั้งแต่เริ่มเสด็จเข้าโรงเรียนจนจบหลักสูตรการเรียนในโรงเรียนนั้น จึงคัดมาบางตอนที่เกี่ยวกับ ' ชีวิตในโรงเรียน ' ที่ท่านทรงศึกษามาตั้งแต่

โรงเรียนในประเทศไทยครั้งนั้นยังมีไม่กี่แห่ง ทรงเขียนสนุกน่าอ่านในทำนอง Old Boy ของโรงเรียน

" นักเรียนสวนกุหลาบสมัยนี้เห็นจะไม่มีใครไว้จุก ถ้าไว้จุกจะเสียเปรียบเรามาก เพราะเรามีพนักงานคอยเกล้าจุกทุกวัน ยายนั่นแกมีการเกล้าจุกเปนอาชีวะ หรือไม่อาชีวะแท้ก็ช่วนเปน เพราะแกไม่มีทางได้อย่างอื่นเปนแน่ ทุกๆ วันพอเวลาสายหน่อย แกก็ออกมาจากในวัง มีหีบเครื่องใช้คอหวัดผงน้ำมันมาพร้อม แกถือหีบเดินเร่ไปในโรงเรียน เวลาหยุดเรียน พบเด็กคนไหนจุกยุ่งแกก็จับตัวเกล้าให้ เด็กบางคนถือหัวไม่ให้ใครจับ ไม่ยอมให้ใครเกล้า ต้องยอมจุกยุ่งไปจนวันพระ ข้าพเจ้าเองเคยได้ทุกข์ด้วยเหตุนี้ครั้งหนึ่ง เพราะจุกลุ่ยลงมาเมื่อกำลังสอยไล่ มัวเปนห่วงจุกจนเขียนหนังสือผิดไปเปนกอง

" การเรียนหนังสือไทยในเวลานั้น มีหมุดหมายคือการสอบไล่ประโยค ๑ แลประโยค ๒ เมื่อสอบไล่ได้ทั้งสองประโยคแล้วก็เปนอันหมดสิ่งซึ่งในเวลานี้เราเรียกว่า 'หลักสูตร' นักเรียนมักออกไปรับราชการ (สมัยนั้นผู้เรียนเต็มที่ออกไปจากโรงเรียน หาตำแหน่งรับราชการได้ง่ายกว่าสมัยต่อๆ มา) หรือมิฉนั้นเรียนภาษาอังกฤษต่อไป

" การเรียนสำหรับสอบไล่ประโยค ๑ นั้น ใช้หนังสือมูลบทบรรพกิจไปจนถึงพิศาลการันต์รวม ๖ เล่ม การสอนหนังสือ ๖ เล่ม

นี้แบ่งเปน ๔ ห้องเรียน.....ห้องที่ ๔ สอนสังโยค ไวพจน์ แลพิศาลการันต์รวมอยู่ห้องเดียวกัน.....

"นักเรียนประโยค ๑ เรียกชื่อจำแนกชั้นตามหนังสือที่เรียน คือนักเรียนมูลบท นักเรียนวาหนิติ์ นักเรียนอักษรประโยค นักเรียนสังโยค นักเรียนไวพจน์ นักเรียนการันต์ กับมีพวกนักเรียน 'จบการันต์' อีกพวกหนึ่ง พวกหลังนี้เปนคนมีเกียรติ์ซึ่งเรารุ่นเล็กนับถืออำเกรงเช่นอันมาก

"ตู้เรียนของข้าพเจ้าแต่งสะสวยด้วยตราผ้าเปนต้น จนเปนสิ่งซึ่งนักเรียนคนหนึ่งปรารถนาถึงน้ำตาตก ในที่สุดแต่งให้คนมาทายทามขอเปลี่ยนโต๊ะ ข้าพเจ้าในเวลานั้นเห็นสนุกในการทรมานคน ไม่ยอมให้เปลี่ยนอยู่หลายวัน ในที่สุดเสียอ้อนวอนไม่ได้ก็ยอมให้เปลี่ยน แต่จะเปลี่ยนกันในเวลาเรียนก็ไม่ได้อยู่เอง จึงต้องนัดเปลี่ยนกันในวันรุ่งขึ้น ข้าพเจ้าเปนเด็กนอนโรงเรียน ในเย็นวันนั้นจึงจัดการเปลี่ยนโต๊ะไว้เสร็จ วันรุ่งขึ้นเด็กคนนั้นมาจากบ้านด้วยความรื่นเริงใจ ที่จะได้นั่งโต๊ะซึ่งแต่งตู้สวย พอเข้านั่งเรียบร้อยแล้วข้าพเจ้าก็ส่งกุญแจให้ เด็กคนนั้นรีบไขตู้จะชมความงามข้างในแต่ความงามไม่มีเสียแล้ว เพราะย้ายมาอยู่ในตู้ใหม่ของข้าพเจ้า แต่เย็นวาน เด็กคนนั้นร้องไห้ไม่เปนอันเรียนในวันนั้น ที่เล่านี้เปนการยวชกันเองของนักเรียนเด็ก ๆ ครั้งนั้นข้าพเจ้าเปนอุปัชฌาย์ให้อุปสมบท คราวอื่น ๆ ข้าพเจ้าถูกยวชก็บ่อย ถูกชกก็เคย แต่

ไม่ได้ชักตอบ ไม่ใช่เพราะใจเป็นพระเป็นเจ้า เป็นเพราะเด็กคนโน้นอายุ ๑๔ ในขณะที่เราอายุเพียง ๑๐ ขวบ

"การเรียนประโยค ๑ จนสอบไล่ได้นั้น ย่อมจะช้าเร็วตามอายุและความฉลาดของเด็ก นักเรียนคนหนึ่งที่เข้าโรงเรียนพร้อมกับข้าพเจ้า เรียนอยู่ขวบเศษๆ ก็จบ 'การันต์' เข้าสอบไล่ได้ เขาเรียนเร็วกว่าเพราะอายุเขา ๑๖ ขวบ เมื่อเข้าโรงเรียน เขาฉลาดกว่าและเขาไม่ได้เรียนภาษาอังกฤษไปพร้อมกัน ตั้งหน้าเรียนแต่หนังสือไทยอย่างเดียวจึงสำเร็จได้เร็ว ส่วนข้าพเจ้านั้นได้เข้าโรงเรียนเมื่ออายุ ๑๐ ขวบ เรียนอยู่จนโกนจุก (อายุ ๑๓ ขวบ) จึงไล่ประโยค ๑ ได้ ยกตัวอย่างขึ้นกล่าวนี้ เพราะเข้าใจว่าเป็นบ่านกลางของเด็กอายุเท่านั้น ซึ่งไม่ฉลาดรุ่งโรจน์ และไม่ได้เรียนแต่หนังสือไทยอย่างเดียว เรียนภาษาอังกฤษไปพร้อมกันด้วย

"ประโยค ๒ นั้น เรียนวิชาทำงานออฟพีศ มีเรียงความย่อความ แต่งจดหมาย เขียนตามคำบอก และเลขเป็นต้น กับมีการหัดแต่งโคลงกลอนกันบ้าง .....

"การเรียนประโยค ๒ นั้น ถ้านักเรียนมีอายุพอควร และไม่โง่ดักดาน ก็พอจะไล่ได้ในปีหนึ่ง ข้าพเจ้าเองไล่ไม่ได้ในปีเดียว แก้ตัวว่าไม่ใช่เพราะโง่เง่าเหลือทนดอก เป็นเพราะไปบวชเณรเสียหลายเดือน พอสึกออกมาได้หน่อยหนึ่งก็สอบไล่ เราคล่องทำวัตรเช้าเย็น อนุญาสิกโข มาติกา ฯลฯ แต่เขาไม่สอบไล่ความรู้อย่างนั้น ยกขึ้นมาสอบไล่แต่ข้อที่เราไม่ค่อยได้เรียนทั้งนั้น"

ทรงผนวชเณร

เมื่อโสกันต์แล้วก็เลยทรงผนวชเณร ณ วัดราชประดิษฐ์สถิตมหาสีมาราม สมเด็จพระสังฆราช (สา) ปุสสะเทวะ เจ้าอาวาสเป็นพระอุปัชฌาย์ ประทับประจำพรรษาอยู่วัดนั้นจนทรงลาผนวช

ทรงเรียนประโยค ๒

"ครูอังกฤษคนที่ ๒ ชื่อมิสเตอร์กริน เป็น เอ็ม.เอ. มาจากอ๊อกซฟอด เวลามาโรงเรียนแกแต่งตัวใช้แก๊ปแลเกาว์น์อย่างเอ็ม.เอ. เสมอ จึงเอาเหงื่อมาออกเสียในเมืองไทยนี้มาก อนึ่งแกเป็นเรเวอเร็นต์ คือพระอังกฤษ เราเรียกแกว่าสมิเขียว เพราะแกฉันสุราทั้งนอกเพนในเพน ในที่สุดแกต้องออกจากตำแหน่งครูกลับไปเมืองนอกเพราะสุรายานั้นเอง ข้าพเจ้าได้เรียน เอ.บี. กับสมิเขียว แต่เรียนยังไม่ทันจบตัวอักษร แกก็กลับไปฉันสุราเมืองอังกฤษ

"ครูอังกฤษคนที่ต่อสมิเขียวนั้น เป็นผู้ที่สอน เอ.บี. ให้ข้าพเจ้าจนจบ ใช่แต่เพียง เอ.บี. เท่านั้น ที่จริงแกได้สอนให้รู้พอควรแก่เวลาที่เรียน แกไม่ได้เป็น เอ็ม.เอ. มาจากอ๊อกซฟอดหรือจากไหน และไม่เป็นนักปราชญ์เสียเลยทีเดียว สอนให้เราอ่าน 'ปรดิม' ว่า 'ปรไดม' ศิษย์ของแกบางคนอาจยังไม่ทราบว่าผิดจนบ่านนี้ แต่บางคนก็ไปทราบที่เมืองนอก ครูคนนั้นสอนให้นักเรียนพูดแลอ่าน

อังกฤษพอใช้ได้หลายคน คำอังกฤษธรรมดาแกคงจะสอนถูกทั้งนั้น (แกเปนคนอังกฤษ) ต่อเมื่อไปพบคำนอกคอกอย่าง 'ปรดิ์ม' เข้า แกจึงพลาดพลั้งไปบ้าง ข้าพเจ้าเองเข้าใจว่าได้เรียนภาษาอังกฤษกับครคนนั้น ได้เนื้อได้หนังกว่าครอื่น ๆ ในกรุงเทพ

"ข้าพเจ้าได้ประโยค ๒ แล้ว ได้เรียนภาษาอังกฤษอยู่จน สวนกุหลาบสันฤทธิ์ จะสอนขึ้นไปอีกไม่ได้ จึงต้องย้ายไปอยู่ โรงเรียนอื่นอีกพักหนึ่ง เมื่อออกจากโรงเรียนสุดท้ายแล้ว เข้ารับราชการอยู่ในกระทรวงธรรมการ มีน่าที่ไปโรงเรียนสวนกุหลาย ในตำแหน่ง 'ข้าหลวง' คือผู้สอยไล่ กลายเปนคนที่นักเรียนต้อง คารวะ รสชาติไปคนละอย่างกับแต่ก่อน ไม่สู้นานนักข้าพเจ้า ก็ย้ายไปรับราชการในกระทรวงอื่น....."

ทรงสอบไล่ประโยค ๒ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๔ ทรงได้ที่ ๑ ในพวกที่สอบสำเร็จคราวเดียวกัน แลได้ทรงรับพระราชทานรางวัล "....มาวันนี้ข้าพเจ้าเอาหีบหนังสือมาด้วยหีบหนึ่ง เปนหีบซึ่งข้าพเจ้าได้รับพระราชทานเปนรางวัลเมื่อไล่ประโยค ๒ ได้ ถ้าใครอยากจะดูตราเก่าของโรงเรียน จงดูหลังหีบซึ่งตั้งไว้ให้ดูบนโต๊ะนั้นเถิด" คัดจาก 'คำตรัส' ของพระราชวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยาลงกรณ ในการประชุมนักเรียนเก่าโรงเรียนสวนกุหลาย ซึ่งลงพิมพ์ใน 'ตำนานสวนกุหลาย' เมื่อวันที่ ๒๙ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๗๓

เสด็จเข้ารับราชการกระทรวงธรรมการ

เมื่อทรงสำเร็จวิชาจากโรงเรียนสวนกุหลาบแล้ว พระชันษายังน้อยเกินที่จะรับราชการ จึงเสด็จเข้าเรียนภาษาอังกฤษต่อที่สำนักเรียนอื่นอีกแห่งหนึ่ง จน พ.ศ. ๒๔๓๖ จึงได้เสด็จเข้ารับราชการในตำแหน่งนายเวรกระทรวงธรรมการ ขณะนั้นพระชันษา ๑๖ ปี ๗ เดือน แล้วได้ทรงเลื่อนขึ้นเป็นผู้ช่วยในกรมศึกษาธิการใน พ.ศ. ๒๔๓๘ ทั้งได้ทรงรับหน้าที่พิเศษเป็นข้าหลวงสอบไล่วิชาหนังสือไทยครั้งหนึ่ง ทรงเป็นกรรมการพิเศษร่างพระราชบัญญัติพิจารณาความแพ่งด้วยอีกหน้าที่หนึ่ง

ในขณะที่ทรงรับราชการอยู่ในกระทรวงธรรมการ ๒ ปีเศษนั้น พระองค์เจ้ารัชนิมิได้ทรงฝักใฝ่อยู่แต่หน้าที่ราชการประจำอย่างเดียว ยังสนพระทัยที่จะแสวงหาความรู้ทางภาษาอังกฤษเพิ่มเติมอยู่มิได้ขาดอีกด้วย การที่ทรงกระทำพระองค์สนิทชิดชอยกับที่ปรึกษากระทรวง แลข้าราชการอื่น ๆ ที่เป็นชาวอังกฤษทั้งในเวลาราชการและนอกเวลาราชการก็ดี การที่ชวนกันไปเล่นกอลฟหรือบางทีก็ออกตามท้องสนามหลวงตั้งแต่ออฟพีศเลิกจนค่ำจนมืดก็ดี การทรงรถถีบเสด็จไปเล่นเต็นนิสตามบ้านฝรั่งหรือตามคลับ วันแล้ววันเล่าก็ดี การเข้าเป็นสมาชิกในคลับเรือใบซึ่งตั้งอยู่ถึงแถบชายทเลจังหวัดสมุทรปราการก็ดี ความพยายามเหล่านี้ล้วนเป็นเครื่องเพิ่มพูนความ

รู้ทางภาษาอังกฤษเป็นอย่างดีทีสุดทั้งสิ้น ดังนั้นพระองค์เจ้ารัชนิจึงทรงคุ้นกับชนบธรรมเนียมแลตรัสภาษาอังกฤษได้คล่อง ได้เคยทรงเล่าว่า ทุกวันเสาร์เมื่อออฟฟิศเลิกแล้วจะต้องมีการนัดกันในพวกสมาชิกคลับเรือใบ ให้หาอาหารไปคนละสิ่ง เสื้อผ้าคนละชุด แล้วถ่อร่างขึ้นรถไฟไปเล่นเรือใบกันถึงปากน้ำ ค้างคืนแลกลับกรุงเทพเย็นวันอาทิตย์ หมกมุ่นอยู่ดังนั้นจนตลอดฤดูคลื่นลมสงบ อันเป็นฤดูเหมาะที่จะเล่นเรือใบ หรือมิฉนั้นก็ตกรรเชียงแข่งเรือกันตามชายทเล อยู่มาวันหนึ่งที่คลับเรือใบนั้นเอง ทรงพบที่ปรึกษากระทรวงพระคลังมหาสมบัติเป็นครั้งแรก ท่านผู้นั้นเพิ่งเข้ามาใหม่จากประเทศอังกฤษ เป็นคนพูดเร็วแล้วยังแถมมีสำเนียงกล้อมแกล้มฟังยาก พระองค์ท่านกำลังคุยอยู่ในหมู่เพื่อนฝรั่ง ที่ปรึกษาผู้นั้นชะรอยจะเงี่ยหูฟังการคุยของท่านอยู่นานแล้ว สักครู่ก็เดินตรงเข้ามาขอจับมือขอรู้จักกับเด็กหนุ่มไทยพูดอังกฤษคล่องผู้นั้น เมื่อสนทนากันพักหนึ่งพอรู้ว่าพระองค์ท่านเป็นใครแล้ว ที่ปรึกษากล่าวเร็วปรื๋อว่า ‘ท่านนี่เอง เหมาะที่จะเป็นเลขานุการของฉัน ฉันกำลังได้รับความลำบากที่คนในออฟฟิศฟังฉันพูดไม่ค่อยทัน’

ทรงย้ายมารับราชการกระทรวงพระคลัง

ด้วยประการฉะนี้ จึงมีพระบรมราชโองการโปรดเกล้า ฯ ให้ย้ายพระองค์เจ้ารัชนิจากกระทรวงธรรมการ มาเป็นผู้ช่วยที่ปรึกษากระทรวงพระคลังมหาสมบัติ เมื่อวันที่ ๑ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๓๙ ในที่

สุดพระองค์ท่านก็กลายเป็นผู้ถูกอัธยาศัยอย่างมากกับที่ปรึกษากระทรวงพระคลังผู้พูดเร็วปรื๋อแลกล้อมแกล้มผู้นั้นตลอดมา ถึงกับเข้าไปทูลปรารภต่อเสนาบดี ว่าควรส่งคนหนุ่มอย่างพระองค์ท่านไปศึกษาที่ประเทศอังกฤษเสียพักหนึ่ง ก็จะได้คนดีที่สามารถมาใช้ราชการในวันข้างหน้า พเอินเสนาบดีทรงเห็นชอบด้วย รับสั่งว่าทรงพระดำริห์อยู่แล้ว เรื่องให้รัชนีไปเรียนเมืองนอก ในวันที่ ๑ เมษายน พ.ศ. ๒๔๔๐ พระองค์เจ้ารัชนีจึงทรงย้ายมามีตำแหน่งเป็นล่ามที่กระทรวงพระคลัง ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯให้ตามเสด็จพระราชดำเนินประพาสทวีปยุโรปเมื่อวันที่ ๗ เมษายนปีนั้น แล้วได้รับพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้เสด็จอยู่ทรงเล่าเรียนต่อไปในประเทศอังกฤษ

เสด็จไปทรงศึกษาที่ประเทศอังกฤษ

พระองค์ท่านทรงเขียน เรื่องของนักเรียนเมืองอังกฤษ ลงในวชิรญาณรายเดือน ในเดือนที่เสด็จกลับจากการเล่าเรียนนั้นเอง ทรงเล่าโดยพิศดารตั้งแต่วันตามเสด็จพระราชดำเนินลงเรือจากกรุงเทพฯไปถึงยุโรป จนถึงวันกราบถวายบังคมลาแยกทางจากขบวนเสด็จที่เมืองนิวาในประเทศสวิส เลยเสด็จไปลอนดอนเมื่อวันที่ ๒๓ พฤษภาคม ถึงลอนดอนผู้ดูแลนักเรียนหลวงจัดให้ท่านไปเรียนอยู่กับแฟมมิลี่ หัวหน้าแฟมมิลี่ คือครูของท่านเป็นพระสำเร็จวิชาจากมหาวิทยาลัยเคมบริช

พระองค์เจ้ารัชนีทรงได้เปรียบนักเรียนหลายคนในรุ่นสมัยของท่าน ในการที่ทรงทราบประเพณีและภาษาอังกฤษไปมากพอที่จะถวายความสดวกแก่ท่านในบ้านเมืองแปลกถิ่นเย็นอันดี เสด็จไปถึงเพียงสองสามวัน ก็ไปทรงทดลองสนทนากับคนทำสวนของบ้านนั้นผู้เย็นค็อกน์ คือภาษาอังกฤษนั้นเองแต่พูดไม่ชัด เพราะเป็นภาษาพูดของพวกคนชั้นต่ำ ถ้าคนรู้อังกฤษน้อยฟังเกือบไม่เข้าใจหรืออาจไม่เข้าใจเลย บ้านที่ท่านเสด็จไปอยู่นั้นไม่ช้าก็ทรงคุ้นเคยเย็นกันเอง ดังท่านทรงเขียนไว้ว่า “.....บ้านที่ข้าพเจ้าอยู่นั้น เมื่อเคยเข้าแล้วก็ออกสนุก เพราะมีเพื่อนบ้านมากรู้จักเกือบหมด ด้วยตาครูเป่นสมภาร คนที่ไปวัดของแกก็ต้องเปนคนคุ้นเคยกันทั้งนั้น.....” ทรงเรียนอยู่กับแฟมิลีได้เพียง ๖ เดือน ก็ทรงสอบคอเลชออฟพรีเซ็ปเตอร์ภาค ๑ ได้ในเดือนธันวาคมปีนั้น ตาครูแนะนำว่าท่านควรเรียนเข้าสอบคอเลชออฟพรีเซ็ปเตอร์ภาค ๒ หรือมิฉะนั้นเข้าบิยลิคสกูล แต่พระองค์ท่านไม่ทรงเห็นด้วย “.....แปลว่าอีกอย่างน้อยปีหนึ่ง จึงจะตกลงได้ว่าข้าพเจ้าจะตั้งเข็มศึกษาพิเศษไปทางใด เวลาที่ข้าพเจ้าได้รับกะไว้ว่า จะได้อยู่ในเมืองนอกไม่สู้มากนัก.... ความคิดของข้าพเจ้านั้นทยานว่าจะขึ้นไปยูนิเวอซิตี.....ข้าพเจ้าก็ไปสถานทูตในลอนดอนพูดกับราชทูตเสียก่อน.....ก็เป็นอันตกลงเสร็จในการที่จะขึ้นไปยูนิเวอซิตี ข้าพเจ้าเดินกลับบ้านนึกพอใจในตนเองและโลกทั่วไปเป็นอันมาก คงจะได้เรียนอย่างไร สนุกอย่างไร ก็เก็บมารำพึงเสียในเวลานั้นหมด”

ครานี้ท่านเสด็จไปพูดกับราชทูต แสดงพระประสงค์ใคร่จะเข้าเรียนในมหาวิทยาลัยนั้น ชั้นต้นราชทูตคัดค้านเต็มที่ เพราะเห็นว่าท่านเสด็จมาประเทศอังกฤษได้ไม่กี่เดือน เกรงวิชาจะไม่พอ ถ้าเข้าเรียนเช่นนั้นก็จะลำบากด้วยประการทั้งปวง มิฟังเสียงเซอร์ไม่เข้าใจเย็นต้น ท่านทรงตระหนักในความรู้ของท่านดี จึงทรงรับรองแข็งแรงในความเย็นห่วงของท่านราชทูต ทรงท้าให้คอยดูว่าท่านจะสอบไล่เข้ามหาวิทยาลัย ในเดือนตุลาคมได้หรือไม่ เพราะถ้าเข้าสอบไล่ไม่ได้ในเดือนนั้น ท่านก็ต้องรอสอบใหม่ซึ่งต้องเปลืองเวลาไปอีกหลายเดือน ท่านทรงเล่าเรียนแข่งกับเวลาอยู่เช่นนั้น ก็จำเย็นอยู่เองที่ท่านจะตองแน่พระทัยอย่างยิ่ง ผลที่สุดท่านราชทูตเลงเห็นความหนักแน่นของท่าน จึงอนุญาต ท่านก็กลับมาขยันหมั่นเพียรหนักขึ้นอีก เพื่อไม่ให้ผิดคำท้าที่ให้ไว้แก่ท่านราชทูตอย่างหนึ่ง เพื่อไม่ให้เสียเวลาอันพึงสงวนของท่านอีกอย่างหนึ่ง

ทรงเตรียมพระองค์สอบไล่เข้ามหาวิทยาลัย

“.....ข้อที่ได้เรียนสำหรับไล่ครานั้นคือ เลข แอลยิบรา ยุคลิด เตรกอนอเม็ตตริ แม็กแกนนิกซ์ ไวยากรณ์ลาติน แปลร้อยแก้วลาตินเป็นอังกฤษ โคลงลาตินเรียกว่า ‘โอเดซเซ’ ‘ฮอเรซ’ สองเล่ม การแต่ง ‘เอซเซ’ หรือเรียงความอังกฤษ ดูเหมือนมีอะไรอีกอย่างหนึ่งหรือสองอย่าง.....

"..... แต่หนังสือที่เขากะให้เรียนนั้นไม่ใช่ของง่าย แล คำถามในข้อไล่ก็เที่ยวซอกแซกถามจนทำให้ยากที่สุดที่จะยากได้ แลถ้าเขากะให้เรียนหนังสือ ๕ เล่มเช่นนั้น อย่าเข้าใจว่าจะต้องอ่าน แต่ ๕ เล่มเท่านั้น อะไรที่หนังสือ ๕ เล่มนั้นกล่าวถึงแล้วจะต้องรู้ไว้ทั้งนั้น

"หนังสืออังกฤษที่ข้าพเจ้าต้องเรียนเวลานั้น คือประวัติ ๓ เล่ม เป็นประวัติของท่านจินตกวี ๓ คน กับโคลง 'เอ็ซเซ' ของท่านจินตกวี 'โป๊ป' สองเล่ม (รวมทั้งประวัติของ 'โป๊ป' ที่ต้องทรายบ้าง) กับ 'เอ็ซเซ' ของหลอดแม็กกอเล เรื่อง 'ไคลฟ' แล 'วอเร็นเฮสติ้งซ์' ซึ่งเป็นผู้ตั้งหัวเมืองอังกฤษในประเทศอินเดียนั้นด้วย นอกจากนี้ยังต้องเขียน 'เอ็ซเซ' อีกอย่างหนึ่ง ไปทรายเรื่องเอาเวลาไล่ที่เดียว เรื่องของหลอดแม็กกอเล ๒ เล่มนั้นก็สำหรับเขียน 'เอ็ซเซ' เหมือนกัน แต่เขาไปยอกเอาเวลาไล่ ....."

ในการสอบไล่เข้ามหาวิทยาลัยนั้น ทรงใช้เวลาเตรียมอยู่ ๕ เดือน "..... ในระหว่าง ๕ เดือนนั้น ข้าพเจ้าต้องทำงานอย่างที่อังกฤษเรียกว่า 'ไม่มีอะไรจะเลือก' คือจำเป็นต้องก้มหน้าเอาพักใหญ่ จนที่สุดได้ขึ้นไปทันในเดือนกุลาคม ....."

เสด็จเข้ามหาวิทยาลัย

เมื่อเสด็จเข้ามหาวิทยาลัยเคมบริชได้แล้ว ท่านก็ยังไม่เลิกทรงกอบโกยหาความรู้ใส่พระองค์ อย่างที่ทรงใช้คำว่า "บันทุก"

อนึ่ง พระองค์เจ้ารัชนิทรงโปรดกีฬาจนเย็นพระนิสสัยเสียแล้ว และสำนักเรียนแห่งนั้นก็ไม่รังเกียจคนรักกีฬา เหตุฉะนั้นท่านจึงได้โอกาศทรงเล่นกีฬาอย่างเต็มที่ นักกีฬาย่อมกว้างขวางในสมาคม ท่านได้ทรงเรียนแลเล่นไปพร้อมกัน ตลอดเวลาที่ประทับอยู่มหาวิทยาลัยเคมบริชรวมเวลา ๓ เทอม ก็ต้องเสด็จกลับกรุงเทพ ฯ

" ... เมื่อเวลาข้าพเจ้าขึ้นไปยุนิเวอซิตี ..... ยังไม่ได้คิดได้ผันถึงเรื่องจะได้กลับกรุงเทพ ฯ เลย อยู่ดี ๆ ก็ได้รับจดหมายจากผู้บัญชาการนักเรียนฉบับหนึ่งว่า ราชทูตได้รับจดหมายจากเสนาบดีกระทรวงที่ข้าพเจ้าทำการอยู่เมื่อก่อนไปยุโรป แลที่ทำการอยู่เดี๋ยวนี้ มีใจความว่าต้องการให้ข้าพเจ้ากลับเข้ามารับราชการในกรุงเทพ ฯ แลต้องให้ข้าพเจ้ากลับเร็วที่สุดที่จะเปนได้ ข้าพเจ้าได้เคยประหลาดใจมาหลายหนแล้ว แต่ไม่ใคร่ประหลาดใจมากเหมือนครั้งนี้ ..... ตรึกตรองเรียงระเบียบการที่เปนอยู่ ทั้งในส่วนการเรียนแลการอื่น ๆ รอบคอบแล้ว จึงมาออกเสียใจหน่อย ๆ ว่าถ้าเราได้อยู่อีก ๖ เทอม ..... แล้ว บี. เอ. กับ เอ็ล. เอ็ล. บี. จะไปไหนเสีย ..... ที่แท้ถึงข้าพเจ้าจะกลับตามเวลาที่เรียกกลับนั้นก็คงทำการได้เท่าหรือเกือบเท่ากับอยู่ต่อไปอีก ๒ ปี

" แต่ถึงกระนั้นก็ดี ข้าพเจ้ายังเห็นมีอะไรอีก ๒—๓ อย่าง ที่ควรข้าพเจ้าจะเรียนเสียเล็กน้อยก่อนกลับกรุงเทพ ฯ คือเปนของที่ไม่ได้เกี่ยวกับคดีกรี เพราะฉนั้นหาได้ลงมือเรียนไม่ ข้าพเจ้าก็

มิจดหมายไปถึงราชทูต..... ว่าถ้าได้อยู่ต่อไปอีกเทอมหนึ่ง แล้วจะเปนการดี ราชทูตเห็นด้วย เปนอันตกลงจะอยู่ต่อไปประมาณ ๔ เดือน รวมทั้งเวลาหยุดด้วย

" รั้งขึ้นอีก ๒—๓ วัน ข้าพเจ้าได้รับจดหมายจากเสนายดีทางกรุงเทพ..... การที่ทำสำหรับเอาดีกริเปนอันเลิก ลงมือทำการอื่น ๆ กลับมาใช้ในกรุงเทพ

" เวลาเช้าเที่ยวลาเพื่อนฝูงที่ยังไม่ได้ลาแต่วันก่อน ๆ เสร็จแล้วก็ลายูนิเวอซิตีกลับลอนดอน ใจค่อนข้างเหี่ยวมาก เพราะทิ้งเพื่อนฝูงที่เล่นที่ทำการไว้ข้างหลัง เปนอันเลิก 'ไลฟ' ชนิดนั้นกันทีเดียว เวลานั้นถ้าใจข้าพเจ้าไม่แข็งหรือไม่เปนเวลาที่ข้าพเจ้าตั้งหน้าว่าจะได้กลับบ้านของเราแล้ว ถ้าไม่ร้องไห้ก็เกือบไป

" .....มาถึงกรุงเทพ วันที่ ๑๑ มกราคม พ.ศ. ๒๔๔๒ พร้อมกับเพื่อนไทยสองคน ซึ่งตามมาทันกันที่สิงคโปร์ "

เสด็จถึงกรุงเทพได้เพียง ๓ วัน คือในวันที่ ๑๕ มกราคม นั้นเอง เสนายดีกรัยสั่งเรียกให้พระองค์เจ้ารัชนีเข้ารับราชการ นัยว่ากระทรวงพระคลังมหาสมบัติสมัยนั้น กำลังเตรียมขยายงานกันขนานใหญ่ ตำแหน่งและหน้าที่ราชการกำลังคอยท่านอยู่ พระองค์ท่านได้เสด็จเข้ารับตำแหน่งเปนผู้ช่วยกรมตรวจแลกรมสารบาญชีในกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ

ทรงเป็นปลัดกรมแลผู้แทนเจ้ากรมกรมธนบัตร

วันที่ ๑ เมษายน พ.ศ. ๒๔๔๔ ได้ทรงย้ายไปมีตำแหน่งเป็นปลัดกรมธนบัตร เป็นเวลาที่กระทรวงพระคลังเริ่มดำริที่จะจัดพิมพ์ธนบัตรออกใช้แทนเงินตรากระสาปน์เป็นครั้งแรก พระองค์เจ้ารัชนีจึงได้รับมอบให้จัดตั้งระเบียบราชการในกรมใหม่นั้นขึ้น ได้ทรงเป็นแม่กองปรึกษากันในการคิดแบบ ลวดลาย แลสีของธนบัตรแต่ละชนิด จัดสีย้อมและประมูลราคาค่าจ้างพิมพ์ธนบัตรจากต่างประเทศ ทำสัญญาการพิมพ์จนเป็นที่ตกลงกันทั้งสองฝ่าย ทรงมีส่วนในการตราพระราชบัญญัติเงินตราสมัยนั้น การวางกฎเสนาบดีในการควบคุมธนบัตร แลทรงวางหลักการบาญชีเป็นต้น ธนบัตรที่จัดพิมพ์ขึ้นครั้งนั้นมีอัตราใบละ ๑,๐๐๐ บาท ๑๐๐ บาท ๒๐ บาท ๑๐ บาท แล ๕ บาท ส่วนอัตรา ๑ บาทนั้นยังคงใช้เหรียญตรากระสาปน์อยู่อย่างเดิม เมื่อการจัดระเบียบงานในกรมธนบัตรรวมทั้งการจัดพิมพ์ธนบัตรสำเร็จเข้ามาถึงกรุงเทพ เรียบร้อย แล้วเสนาบดีจึงกราบบังคมทูลเชิญเสด็จพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินทรงเปิดกรมธนบัตร แลนำธนบัตรออกจำหน่ายเป็นปฐมฤกษ์ แต่พระเจ้าอยู่หัวหาได้เสด็จพระราชดำเนินไปในพิธีนั้นไม่ ได้พระราชทานลายพระราชหัตถ์เลขาไปยังสมเด็จพระราชปิตุลา ขณะนั้นทรงมีพระยศเป็นสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้า

กรมพระภาณุรังษีสว่างวงศ์ ให้เสด็จไปแทนพระองค์ ดังสำเนาลายพระราชหัตถ์เลขาต่อไปนี้

พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท

วันที่ ๑๙ กันยายน รัตนโกสินทร์ศก ๑๒๑

(พ.ศ. ๒๔๔๕)

ถึงท่านเล็ก ด้วยวันนี้เย็นวันที่กระทรวงพระคลังมหาสมบัติจะเปิดการตั้งกรมธนบัตร ได้ตั้งใจว่าจะไป แต่ผเอิญฉันไม่สบายไปในวันนี้ จะไปในที่ประชุมยังไม่ได้ ขอให้เธอไปแทนตัวฉัน แลขอให้นำความแสดงแก่เสนาบดีกระทรวงพระคลัง แลผู้ที่มาในประชุมว่า

ฉันมีความยินดีเย็นอันมาก ในการที่จะได้เปิดกรมธนบัตร อันเย็นกรมตั้งขึ้นใหม่โดยความคิด ซึ่งเย็นพยานแห่งอุสาหะแลความสอดส่องของท่านเสนาบดี ในน่าที่อันหนักแลสำคัญที่เกี่ยวด้วยกระทรวงพระคลัง แต่ก่อนมาได้รู้สึกอยู่ว่าความเจริญของการค้าขายในบ้านเมือง ย่อมต้องการสิ่งที่เกื้อกูลความสดวกอย่างหนึ่ง ซึ่งจะใช้กระดาษเย็นเงิน อันมีลักษณแลวิธีอย่างมั่นคง เพื่อจะได้บันเทาความลำบากที่ต้องนำเงินตราจำนวนมาก ๆ ไปในที่ต่าง ๆ

ฉันมีความเห็นชอบและมีความเชื่อแน่ด้วยทุกอย่าง ในวิธีการธนบัตรที่ได้จัดขึ้น และที่ท่านเสนายดีจะได้ลงมือใช้ในครั้งนี้ ว่าเป็นวิธีซึ่งมีประกันมากพอ ในการรับใถ่ธนบัตรที่จำหน่ายออกไปนั้นใช้เปนเงินตราให้ได้ทันที และจะไม่ละเลยในการที่จะตั้งใจช่วยให้การอันนี้เป็นที่ตั้งมั่นสำเร็จประโยชน์ตลอดทั่วกัน

ขอแสดงความพอใจในการที่ท่านเสนายดี และข้าราชการกระทรวงพระคลังมหาสมบัติที่ได้ช่วยกันจัดตั้งกรมธนบัตรขึ้นสำหรับกรุงสยาม

และขออวยพรให้แก่การที่ได้จัดขึ้น และขอแสดงว่ากรมธนบัตรเป็นอันเกิดใช้การตั้งแต่บัดนี้ไป

(พระบรมนามาภิธัย) สยามินทร์

ต่อจากวันเปิดกรมธนบัตรได้ ๕ เดือนเศษ พระองค์เจ้ารัชนิกรทรงเลื่อนตำแหน่งขึ้นเป็นผู้แทนเจ้ากรมธนบัตร เมื่อวันที่ ๑ เมษายน พ. ศ. ๒๔๔๖

ทรงเป็นเจ้ากรมกองที่ปรึกษา

เมื่อวันที่ ๑ กันยายน พ. ศ. เดียวกัน ได้ทรงย้ายสังกัดจากกรมธนบัตรไปทรงเป็นเจ้ากรมกองที่ปรึกษาอีกครั้งหนึ่ง เสด็จ

อยู่ในตำแหน่งนั้นได้ ๑๔ เดือน ก็ต้องทรงย้ายไปรับราชการแผนกอันอีกแผนกหนึ่ง ในวันที่ ๑ ธันวาคม พ. ศ. ๒๔๔๗ ดังสำเนาลายพระหัตถ์เสนาบดีกระทรวงของท่านมีขึ้นทูลเกล้า ฯ ถวาย ขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตย้ายพระองค์เจ้ารัชนีไปรับราชการในตำแหน่งอธิบดีกรมกระสาปน์สิทธิการ ย้ายพระยาพิพิธโภคัยสวรรย์ อธิบดีเก่าไปเป็นอธิบดีศาลรับสั่งกระทรวง

สำเนาลายพระหัตถ์เสนาบดี

วันที่ ๑๐ พฤศจิกายน ๑๒๓ (พ.ศ. ๒๔๔๗)

ขอเดชะ

ด้วยเวลานี้ราชการในศาลรับสั่งกระทรวงพระคลัง ยังมีงานเหลือที่จะต้องทำอยู่บ้าง แลมีการจรมาเปนครั้งเปนคราวที่จะต้องไต่สวน จึงเห็นด้วยเกล้า ฯ ว่ายังไม่ควรจะเลิกเสียทีเดียว เพราะว่าในกระทรวงพระคลังมีเจ้าพนักงานกองนั้นกองเดียวที่เปนกองสำหรับรับการเพิ่มเติม แลสะสางสิ่งที่เกิดพัวพันกันนี้ในเรื่องบาญชีเงินทอง เวลานี้ยังมีบาญชียุทธนาธิการเก่าค้างค้างอยู่ไม่เสร็จไป .....

ตำแหน่งอธิบดีศาลรับสั่งกระทรวงพระคลังนี้ ข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้า ฯ ว่าพระยาพิพิธโภคัยสวรรย์ อธิบดีกรมกระสาปน์สิทธิการ สมควรจะได้รับราชการสนองพระเดช

พระคุณได้ เพราะเหตุว่ากรมกระสาปน์สิทธิการเวลานี้ดำเนินไปผิดจากการที่ทำมาแต่เดิม คือวิธีตรวจเนื้อเงินแลทำเงินแลวิธีจัดการเลียดขันกว่าแต่ก่อน ซึ่งมีการต้องเกี่ยวข้องกับวิชาข้างฝรั่งเปนอันมาก พระยาพิพิธโภคัย เปนอธิบดีอยู่ในเวลานี้ ในการที่จะสั่งเสียบังคับบัญชาหรือปฤกษาหารือแก่เจ้าพนักงานต่าง ๆ ที่เปนฝรั่ง มักเกิดความเข้าใจผิดแลเปนที่เสียเวลา ไม่อาจให้การนั้นเปนไปได้โดยเร็วแลสดวก ถ้าทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ถอนมารับราชการในศาลรัษสั่งก็เห็นด้วยเกล้า ฯ ว่าจะทำงานฉลองพระเดชพระคุณได้ตลอดไป

ส่วนน่าที่อธิบดีกรมกระสาปน์นั้น เห็นด้วยเกล้า ฯ ว่าพระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้ารัชนีแจ่มจรัส เปนผู้รู้ดีทั้งภาษาไทยแลภาษาอังกฤษ กับทั้งมีความสามารถในการยาญชีทุกอย่างด้วย เห็นด้วยเกล้า ฯ ว่าสมควรจะรับราชการฉลองพระเดชพระคุณในตำแหน่งอธิบดีกรมกระสาปน์ได้เหมาะกว่าผู้อื่น เพราะอาจตรวจตราบาญชีแลคนงานได้โดยลำพังตน การคงจะสดวกดีแลเดินเร็วขึ้น

การจะสมควรประการใดแล้วแต่ ฯ ล ฯ ฯ ล ฯ

(พระนามเสนาบดี) มหิศรราชหฤทัย.

สำเนาลายพระราชหัตถ์เลขาตอบ

พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท

วันที่ ๑๓ พฤศจิกายน รัตนโกสินทรศก ๑๒๓
(พ.ศ. ๒๔๔๗)

ถึง กรมหมื่นมหิศรราชหฤทัย ด้วยได้รับหนังสือที่
๑๒๑/๔๓๐๗ ลงวันที่ ๑๐ เดือนนี้ ว่าด้วยน่าที่ราชการ
ในกองศาลรับสั่งกระทรวงพระคลัง ว่ายังมีการเหลือที่จะ
ต้องทำอยู่บ้าง มีการสะสางบาญชีเปนต้น เธอเห็นไม่
ควรจะเลิกเสีย ..... แลขออนุญาตให้พระยาพิพิธ
โภคัยสวรรย์ อธิบดีกรมกระสาปน์ มารับราชการเปนอธิบดี
ศาลรับสั่งกระทรวงพระคลัง ให้พระองค์เจ้ารัชนิแต่มจรัสไป
เปนอธิบดีกรมกระสาปน์สิทธิการนั้นทรายแล้ว อนุญาตให้
จัดตามที่ว่านั้น

(พระบรมนามาภิธัย) สยามินทร์

ทรงเป็นอธิบดีกรมกระสาปน์สิทธิการ

อนึ่งราชการในกรมกระสาปน์สมัยนั้น ความมุ่งหมายอัน
สำคัญก็คือการจัดงานแลการควบคุมการทำเหรียญตรากระสาปน์ให้
มีปริมาณมากพอ ให้มีคุณสมบัติดีพอแก่ความต้องการของราชการ
เป็นที่ตั้ง แม้มีข้าราชการทางแยกธาตุ ทางช่างกล แลช่างแกะ

ซึ่งล้วนเป็นผู้ชำนาญงานอยู่แล้วก็ตาม ถ้าเครื่องมือเครื่องใช้หรือการบังคับบัญชาแลการควบคุมงานยกพร่องอย่างใดอย่างหนึ่ง ราชการก็ไม่ได้รับผลสมดังหวัง เมื่อเล็งเห็นข้อยกพร่องเช่นนั้น พระองค์เจ้ารัชนีผู้เสด็จเข้าไปรับงานใหม่ในตำแหน่งอธิบดี จึงทรงเสียเวลาอยู่หลายวันในการรับมอบงาน รับมอบทรัพย์สินอันมีค่าของกรม เป็นต้นทรงตรวจสอบระหว่างอธิบดีเก่าแลใหม่ ในการชั่งน้ำหนักทองลิ่ม เงินลิ่ม เงินเหรียญ เงินพดด้วง เศษเงินแลโลหะต่าง ๆ เป็นอันมากจนเรียบร้อยแล้ว ก็ทรงจัดระเบียบงานใหม่เพื่อให้สดวกแก่การควบคุม ทรงแบ่งงานออกเป็น ๖ กอง ๑. กองอธิบดี ๒. กองแยกธาตุ ๓. กองหลอม ๔. กองทำตัวเหรียญ ๕. กองตรา ๖. กองเครื่องจักร

กองแยกธาตุนั้นทรงจัดขึ้นใหม่แทบทั้งหมด เช่นสั่งซื้อเครื่องมือ เครื่องยาเคมี แลเครื่องใช้ต่าง ๆ สำหรับใช้ในการตรวจธาตุทองคำ แยกธาตุเงิน แลแยกธาตุโลหะอื่น ๆ ในการใช้ทำเหรียญกระสาปน์ เครื่องมือหรือเครื่องจักรที่เก่าพ้นสมัยใช้การไม่สดวกก็ทรงหาหรือผู้เชี่ยวชาญให้จัดแก้ไข หรือมิฉนั้นก็จัดสั่งซื้อมาใหม่ เช่นเตาหลอมเงินเป็นต้น เดิมใช้เตาเผาด้วยถ่านโค๊ก ซึ่งเปลืองค่าใช้จ่าย (เพราะถ่านโค๊กราคาแพง) เปลืองเวลา แลเปลืองแรงงานมาก ก็สั่งซื้อเตาที่ใช้น้ำมันมาแทน ปรากฏว่าเตาใหม่นั้นมีกำลังความร้อนมากกว่าเตาเก่า มีผลทำให้เงินละลายเร็ว ทำให้

ทุ่นเวลา ทุ่นแรงงาน ทุ่นค่าใช้จ่าย แลสำคัญที่สุดคือทุ่นเนื้อเงิน ที่สูญเพลิงไปอีกชั้นหนึ่งด้วย เตาอันนั้นก็ยังคงใช้อยู่ที่กรมกระสาปน์จนทุกวันนี้

การแกะตราเหรียญกระสาปน์ก็เช่นเดียวกัน แต่ก่อนใช้แกะด้วยมือ นายช่างย่อมแกะให้ละเอียดเหมือนกันทุกคราวไม่ได้ ก็ได้ทรงจัดสั่งซื้อเครื่องจักรแลเครื่องมือสำหรับแกะตราอย่างทันสมัยเข้ามาใช้ ซึ่งใช้ได้ผลดี เป็นการเพิ่มความประณีตทำให้ลวดลายของตราเหมือนกันเปนบันทัดฐานทุกคราวไป เครื่องมือเหล่านั้นก็ยังเป็นสมบัติอยู่ในโรงกระสาปน์ แลยังคงใช้อยู่จนทุกวันนี้ เข้าหลอมก็ได้สั่งซื้อเข้ามาใช้ในครั้งนั้นหลายชุดจนพอแก่งาน เมื่อพระองค์ท่านทรงเป็น พระอุปราชได้สั่ง ยกพร่องต่าง ๆ ซึ่งเป็นเครื่องอุปกรณ์แก่การทำเหรียญตรากระสาปน์ให้ลุล่วงไปสิ้นแล้วฉนี้ ก็นับว่ากรมกระสาปน์ครั้งนั้นดำเนินงานไปตามแผนใหม่ เมื่อความสดวกเกิดขึ้น ปริมาณแห่งเหรียญตราก็มีจำนวนเพิ่มมากขึ้นจนพอแก่ความต้องการของทางราชการ ในที่สุดก็ทรงวางระเบียบขาญชีและการควบคุมอย่างรัดกุมที่สุด งานทั้งสิ้นที่ทรงจัดขึ้นใหม่ในกรมกระสาปน์สิทธิการครั้งนั้น เป็นที่สบพระประสงค์เสนาบดีของท่านเป็นอันมาก แต่พระองค์เจ้ารัชนีแจ่มจรัสทรงปฏิบัติราชการแผนกนั้นอยู่ ๓ ปีเศษ ก็ต้องเสด็จย้ายไปมีหน้าที่อื่นต่อไปอีก

หอสมุดแห่งชาติสาขานครราชสีมา
หอสมุดแห่งชาติ

ทรงเป็นอธิบดีกรมตรวจแลกรมสารบาญชี

ขณะที่มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯทรงตั้งพระเจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่นจันทบุรินทฤนาท ผู้ทรงเป็นอธิบดีกรมตรวจแลกรมสารบาญชี ขนทรงเขนเสนาบดีกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ เมื่อวันที่๒๗ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๕๐ ในวันเดียวกันนั้นก็ได้มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้า ฯ ให้ย้ายพระองค์เจ้ารัชนีแจ่มจรัสจากตำแหน่งอธิบดีกรมกระสาปน์สิทธิการ มาเป็นอธิบดีกรมตรวจแลกรมสารบาญชีด้วยพร้อมกัน ต่อมาอีกเดือนเดียว เมื่อวันที่ ๑ เมษายน พ.ศ. ๒๔๕๑ พระองค์เจ้ารัชนีก็ได้ทรงเลื่อนขึ้นเป็นอธิบดีแท้ อนึ่งพระองค์ท่านทรงดำรงตำแหน่งอธิบดีกรมตรวจแลกรมสารบาญชี ซึ่งเป็นกรมใหญ่แลสำคัญกรมหนึ่งในกระทรวงพระคลังมหาสมบัติอยู่จนสิ้นรัชกาลที่ ๕ แลทรงอยู่ในตำแหน่งเดิมนั้นต่อไปอีก ๕ ปีในรัชกาลที่ ๖ (ภายหลังกรมตรวจแลกรมสารบาญชีเปลี่ยนนามเป็นกรมบาญชีกลาง)

ในครั้งที่พระบาทสมเด็จพระบรมมหาราช (รัชกาลที่ ๕) มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้า ฯ ให้พระองค์เจ้ารัชนีแจ่มจรัส ย้ายมาดำรงตำแหน่งอธิบดีกรมตรวจแลกรมสารบาญชีใหม่ๆ ย่ายวันนั้นในตอนเสด็จออกขุนนางที่พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย พระเจ้าอยู่หัวประทับพระเก้าอี้ทอง ท่ามกลางพระบรมวงศานุวงศ์แลข้าราชการผู้ใหญ่นั่งประจำตำแหน่งเฝ้าเต็มพระที่นั่ง พระเจ้าอยู่หัวมีพระบรมราชโอง

การดำรัสเรียกพระนามท่าน 'รัชนี เข้ามานี่' ท่านยืนชนถวายคำนับแล้วดำเนินไปหมอบเฝ้าอยู่เบื้องหน้าพระเก้าอี้ที่ประทับ พระเจ้าอยู่หัวมีพระราชดำรัสกับท่านสองสามคำเป็นเวลาสองสามนาที แต่เมื่อสิ้นกระแสพระราชดำรัสแล้ว ท่านปลื้มพระทัยหาที่เปรียบมิได้ จนทรงรู้สึกว่าพระโลหิตฉีดแรงขึ้นพระพักตร์ บรรดาผู้เฝ้าอยู่ ณ ที่นั้น อาจไม่มีผู้ใดได้ยินพระราชดำรัสของท่านเวลาดำเนินกลับไปประทับที่ แต่เมื่อมองเห็นสีพระพักตร์คงไม่มีผู้ใดทายว่าเป็นพระราชดำรัสร้ายเป็นแน่

รวมเวลาที่พระองค์เจ้ารัชนีแจ่มจรัสทรงรับราชการในรัชกาลที่ ๕ เป็นเวลา ๑๗ ปี จนมีพระชันษาได้ ๓๓ ปีในพ.ศ. ๒๔๕๓ ซึ่งเป็นปลายรัชชกาล พระองค์ท่านได้รับพระมหากรุณาทรงชุบเลี้ยงให้ชำนาญรู้วงานราชการเป็นอย่างดี ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ เลื่อนตำแหน่งหน้าที่ให้สูงยิ่ง ๆ ขึ้นไปเป็นลำดับ ผู้มีหน้าที่รับราชการร่วมกับพระองค์ท่านได้สิ้นชีวิตไปแล้วเป็นอันมาก น้อยคนมีชีวิตอยู่บัดนี้ จึงน้อยคนได้รู้เห็นเป็นพยานถึงพระปรีชาสามารถในราชการของพระองค์เจ้ารัชนีแจ่มจรัส แต่ว่าท่านทรงมีพระปีติสำคัญอย่างหนึ่ง ซึ่งทรงระลึกอยู่ตลอดพระชนมายของท่าน พระปีติสำคัญนั้นคือพระราชปฏิสันถารครั้งเมื่อท่านได้ทรงเป็นอธิบดีกรมตรวจแลกรมสารบาญชีใหม่ ๆ อันเป็นผลสรุปแห่งราชการทุกแผนกแลทุกกรมกอง ซึ่งพระองค์ท่านทรงปฏิบัติฉลองพระเดชพระคุณมาจนตลอดสมัยแห่งรัชชกาลนั้น ดังท่านทรงนิพนธ์เป็นโคลงสุภาพไว้ใน 'สามกรุง' ดังนี้

◎ พระพจน์หมดเหมาะแท้ ทุกนัย
ตรัสเล่นตรัสจริงใคร จักค้าน
วาจาพระปราศัย สุดเสนาะ
จับจิตคิดทุกด้าน เด่นข้อคำไข ฯ

◎ คำหนึ่งซึ่งพระเจ้า อยู่หัว
ตรัสหมิ่นยินควรกลัว กลัยกล้า
สาธกยกเปนตัว อย่างหน่อย เถิดรา
ใครย่ยินแต่ข้า พเจ้าเสาวนา ฯ

◎ ตูในวัยหนุ่มได้ ทำงาน
รับราชการรัชกาล ท้ำ
น้อย ๆ ค่อยชำนาญ น่าที่
หลัน ๆ ค้นช้าช้า ช่องชั้นบันได ฯ

◎ ตอนกลางทางเยิดให้ เห็นสม ใจแฮ
ตำแหน่งหัวหน้ากรม ครึกครัน
ไพ่ช้าสยอารมณ์ เร็วรวด
กรมใหม่ใหญ่ยิ่งขึ้น ค้นก้าวยาวยืน ฯ

◎ วันหนึ่งในที่เผ้า ภยาล
มิราชวโรงการ แก่ข้า
ในเรื่องถูกย้ายงาน ย่อยย่อย
ตรัสว่าสมน้ำหน้า ที่ใช้ได้ดี ฯ

ทรงเป็นองคมนตรี

ใน พ.ศ. ๒๔๕๔ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ตั้งให้พระองค์เจ้ารัชนีแจ่มจรัสเป็นองคมนตรี ได้ทรงรับพระราชทานสัญญาบัตรองคมนตรีเป็นลำดับที่ ๑๙ ในองคมนตรีทั้งสิ้นรวม ๒๓๓ ท่าน

สถาปนาพระยศเป็นเจ้านายต่างกรม

ใน พ.ศ. ๒๔๕๖ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้เฉลิมพระยศพระองค์เจ้ารัชนีแจ่มจรัสเป็นเจ้านายต่างกรม มีพระนามว่า พระราชวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยาลงกรณ ประกาศเฉลิมพระยศตั้งกรม ดังนี้

อนึ่ง ทรงพระราชดำริว่า พระราชวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้ารัชนีแจ่มจรัส ได้ศึกษาวิชชาหนังสือไทย และหนังสืออังกฤษในโรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบ สอบไล่ได้เต็มตามมาตราที่สอนกันในเวลานั้นทั้ง ๒ ภาษา เมื่อพระพุทธศักราช ๒๔๓๖ ได้เข้ารับราชการในตำแหน่งนายเวรในกรมบัญชาการกระทรวงธรรมการอยู่ ๒ ปี ย้ายไปเป็นผู้ช่วยในกรมศึกษาธิการ เมื่อเดือนกันยายน พระพุทธศักราช ๒๔๓๙ เริ่มจัดราชการกระทรวงพระคลังมหาสมบัติระเบียบใหม่ ได้โปรดเกล้า ฯ ให้ย้ายพระองค์เจ้ารัชนีแจ่มจรัสจากกระทรวงธรรมการ มารับราชการในกองที่ปรึกษากระทรวงพระคลัง

ครั้นพระพุทธศักราช ๒๔๔๐ พระยาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จพระราชดำเนินประพาศประเทศยุโรป ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้พระองค์เจ้ารัชนิแขมพรัส ตามเสด็จเป็นนักเรียนพิเศษ ได้ทรงศึกษาภาษาอังกฤษอยู่ที่ประเทศอังกฤษอีก ๒ ปีครึ่ง แล้วกลับเข้ามารับราชการในตำแหน่งผู้ช่วยอธิบดีกรมตรวจแลกรมสารบัญชี ในเดือนมกราคม พระพุทธศักราช ๒๔๔๒

ครั้นพระพุทธศักราช ๒๔๔๔ โปรดเกล้า ฯ ให้พระองค์เจ้ารัชนิแขมพรัสย้ายไปรับราชการในตำแหน่ง รองหัวหน้ากรม ธนบัตร แล้วเลื่อนขึ้นเป็นหัวหน้ากรมในเดือนกุมภาพันธ์ พระพุทธศักราช ๒๔๔๕ ครั้นพระพุทธศักราช ๒๔๔๖ จึงย้ายไปรับตำแหน่งเจ้ากรมอยู่ในกองที่ปรึกษากระทรวงพระคลังมหาสมบัติอีกคราวหนึ่ง

ครั้นเมื่อเดือนพฤศจิกายน พระพุทธศักราช ๒๔๔๗ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ไปเป็นอธิบดีกรมกระสาปณ์สิทธิการ จนถึงเดือนกุมภาพันธ์ พระพุทธศักราช ๒๔๕๐ เมื่อพระเจ้าพี่ยาเธอกรมหลวงจันทบุรีนฤนาท ทรงเลื่อนจากตำแหน่งอธิบดีกรมตรวจแลกรมสารบัญชี ขึ้นเป็นเสนาบดีกระทรวง พระคลัง มหาสมบัติแล้ว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้พระองค์เจ้ารัชนิแขมพรัส เป็นผู้แทนอธิบดีกรมตรวจแลกรมสารบัญชี จนถึงเดือนเมษายน

พระพุทธศักราช ๒๔๕๑ โปรดเกล้า ฯ ให้เป็นอธิบดีกรมตรวจ
แลกรมสารบัญชี และคงรับราชการในตำแหน่งมาจนบัด
นี้ ส่วนราชการจรนั้นก็ได้ทรงรับราชการในหน้าที่ต่าง ๆ คือ
เมื่อรับราชการอยู่ในกระทรวงธรรมการ ได้เป็นข้าหลวงสอบไล่
วิชชาหนังสือไทยครั้งหนึ่ง เป็นกรรมการร่างพระราชบัญญัติวิธี
พิจารณาความแพ่งครั้งหนึ่ง เมื่อมารับราชการในกระทรวงพระคลัง
มหาสมบัติ ก็ได้ทรงเป็นกรรมการพิพิธภัณฑ์ซึ่งส่งไปแสดงต่าง
ประเทศด้วยคราวหนึ่ง

อนึ่ง ทรงรำพึงถึงกรมพระราชวังบวรวิไชยชาญ ผู้เป็นพระ
บิดาแห่งพระองค์เจ้ารัชนีแจ่มจรัสนั้น ว่าเป็นผู้มีความคุ้นเคยและ
เคยสำแดงความรักใคร่ในส่วนพระองค์มาแต่เมื่อทรงพระเยาว์ เคย
ทรงฝากฝังพระโอรสแด่พระยาทสมเด็จพระ มงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวแต่
เมื่อกาลนั้น จึงทำให้ทรงพระเมตตาแก่พระองค์เจ้ารัชนีแจ่มจรัส
ผู้เป็นพระโอรสแห่งกรมพระราชวังนั้นองค์หนึ่ง ทั้งประกอบด้วย
ความชอบความดีอันมีอยู่ในพระองค์เจ้ารัชนีแจ่มจรัสเอง อันปรากฏ
ชัดอยู่แล้วว่า พระองค์เจ้ารัชนีแจ่มจรัสทรงมีพระสติปัญญาสามารถ
ในราชการ ทั้งเป็นผู้แตกฉานในอักขรสมัยทั้งไทยและต่างประ
เทศ ทั้งเป็นจินตกวีมีโวหารพิเศษ สมควรทรงพระกรุณายกย่อง
พระเกียรติยศขึ้นเป็นพระองค์เจ้าต่างกรมฝ่ายพระราชวังบวร เชิด
ชูพระเกียรติยศกรมพระราชวังบวรวิไชยชาญพระองค์หนึ่ง

จึงมีพระบรมราชโองการดำรัสสั่งให้สถาปนา พระราชวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้ารัชนีแจ่มจรัสขึ้นเป็นพระองค์เจ้าต่างกรม มีพระนามาภิไธยในพระสุพรรณบัฏว่า พระราชวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยาลงกรณ มุสิกนามทรงศักดินา ๑๑๐๐๐ ตามพระราชกำหนดอย่างพระองค์เจ้าต่างกรมในพระราชวังบวร จงทรงพระเจริญพระชนมายุ พรรณ สุข พล ปฏิภาน คุณสารสมบัติ สรรพสิริสวัสดิพิพัฒนมงคล วิบุลยศุภผล มโหฬารทุกประการ

ทรงเป็นอธิบดีกรมพาณิชย์และสถิติพยากรณ์

แรกเริ่มที่กระทรวงพระคลังมหาสมบัติดำริจะให้กำเนิดแก่กรมพาณิชย์และสถิติพยากรณ์นั้น มีตำนานที่ควรนำมาเล่าไว้ในที่นี้บ้างพอสมควร คือตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๕๖ ธนาคารจนลมละลายลง ธนาคารต่าง ๆ ที่มีอยู่ในเวลานั้นพากันร้องทุกข์ ว่าโรงสีของเอกชนผู้หนึ่งทำการค้าถึง ๔๐ เปอรเซ็นต์ของสินค้าข้าวทั้งหมดในเมืองไทย เงินติดอยู่ในธนาคารจีน เมื่อธนาคารจีนรับใช้เงินไม่ได้ การค้าขายทั้งสิ้นในประเทศไทยก็ติดขัดหมด ขอให้รัฐบาลช่วยให้การค้าขายขณะนั้นพ้นจากการติดขัด ด้วยเหตุผลดังกล่าวมาแล้ว เมื่อเสนาบดีกระทรวงพระคลังมหาสมบัติทรงทราบความเดือดร้อนของเหล่าพ่อค้า จึงทรงเรียกหัวหน้าธนาคารต่าง ๆ มาสอบถามกรณีเหตุ แล้ววินิจฉัย ว่ารัฐบาลจำเป็นต้องช่วยพยุงการค้าขายของบ้านเมืองไว้ หาใช่ช่วยเอกชนผู้ล้ม

ละลายโดยฉเพาะไม่ ถ้าช่วยก็จำเป็นต้องช่วยส่วนรวม วิธีช่วยนั้น คือให้ธนาคารสยามกัมมาจลซึ่งเป็นธนาคารกึ่งราชการ (ขณะนี้เรียกธนาคารไทยพาณิชย์) ซื้อตั๋วเงินเสียจากธนาคารอื่น ๆ ทางฮ่องกงแลสิงคโปร์ ที่บริษัทโรงสีออกไว้และค้างจ่าย เพราะเจ้าของจ่ายตามสัญญาไม่ได้ ก็เป็นอันว่าเป็นการช่วยให้การค้าขายทั้งหลายได้ดำเนินไปเป็นปรกติดังเดิม

เมื่อนำข้อวินิจฉัยนี้ขึ้นทูลเกล้า ฯ ถวายพระยาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๖ ก็ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้ช่วย ทั้งยังได้ทรงมีลายพระราชหัตถเลขาลงวันที่ ๒๐ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๕๖ พระราชทานพระบรมราโชวาทลงมาว่า การค้าขายของบ้านเมืองนั้น ถ้าจะแก้ไขความเสียหายได้ทันท่วงทีแลให้ได้ผลดี ก็ต้องใช้ความรู้ความชำนาญในทางการค้าขายเป็นพิเศษของเจ้าหน้าที่โดยตรง คือจัดได้ทางกระทรวงพาณิชย์ ดังเช่นบางประเทศในยุโรป แต่จะคิดตั้งกระทรวงชนิดนั้นขึ้นทันทีก็ไม่เหมาะ จึงได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ มอบให้กระทรวงพระคลังมหาสมบัติ เป็นเจ้าหน้าที่รับผิดชอบในการดำเนินการเอาธุระแก่การค้าขาย ช่วยบำรุงแลช่วยควบคุมการพาณิชย์ของบ้านเมือง อันจะมีมากขึ้นในวันข้างหน้าสืบไป

เมื่อได้รับพระบรมราชโองการสั่งดังนั้น จึงได้มีการดำริจัดตั้งกรมน้อย ขึ้นมีเจ้ากรมเป็นหัวหน้าขึ้นในกระทรวงพระคลัง

สำหรับเย็นหนทางที่จะเริ่มต้นจัดการแผนกพาณิชย์ ให้ชื่อว่า ‘กรมสถิติพยากรณ์’ ในชั้นต้นจัดวางหน้าที่ของกรมเย็น ๔ อย่าง ๑. การทำสถิติ ๒. การรวมข่าวพาณิชย์ ๓. การตั้งสถานจำแนกความรู้ทางพาณิชย์ ๔. การอุดหนุนอุสาหกรรม ได้นำความขึ้นกราบบังคมทูล แลได้รับพระบรมราชานุมัติให้จัดตั้งกรมดังกล่าวเมื่อวันที่ ๒๑ เมษายน พ.ศ. ๒๔๕๗

สถิติพยากรณ์ คือวิธีการแสดงสถิติต่าง ๆ ของประเทศด้วยวิธีใช้ตัวเลขเย็นเครื่องกำหนด งานแผนกนี้ชั้นต้นจัดแนะนำให้บรรดากระทรวงแลกรมต่าง ๆ ในราชการ กระทำแลรักษาทะเบียนแห่งกิจการที่ตนกระทำอยู่ทุกวัน ที่อาจรวมข้อความแห่งกิจการนั้น ๆ ขึ้นได้ด้วยจำนวนเลข แล้วเก็บรวบรวมตัวเลขมาลงทะเบียนไว้เย็นสถิติอีกชั้นหนึ่ง ต่อมาจึงขยายวิธีการเลยไปถึงการเก็บสถิติสาธารณะเพิ่มขึ้น สถิติตัวเลขที่ได้เก็บรวบรวมไว้ได้เหล่านี้ได้พิมพ์ประกาศขึ้นเย็นสมุดประจำปี แลออกจำหน่ายเย็นครั้งแรกใน พ.ศ. ๒๔๕๙ งานชิ้นนี้ในชั้นต้นเย็นงานที่ละเอียดแลลำบากมิใช่เล่น แต่ก็สำเร็จมาได้ จึงนับได้ว่าการทำสถิติพยากรณ์ได้ตั้งขึ้นเย็นหลักฐาน ส่วนงานพาณิชย์แผนกอื่น ๆ ก็ได้จัดให้ดำเนินไปโดยลำดับ เย็นอันว่ากรมน้อยที่ตั้งขึ้นใหม่ในกระทรวงพระคลังคือกรมสถิติพยากรณ์ ได้มีรูปลักษณะอันมั่นคง

เมื่อวันที่ ๑ กันยายน พ.ศ. ๒๔๕๘ จึงได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ยกกรมสถิติพยากรณ์ขึ้นเป็นกรมบัญชาการชั้นมิอธิบดีเป็นหัวหน้า อยู่ในสังกัดกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ มีนามว่า 'กรมพาณิชย์และสถิติพยากรณ์' ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระราชวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยาลงกรณเป็นอธิบดีแห่งกรมนั้น ซึ่งที่แท้พระองค์ท่านได้ทรงมีส่วน ในการจัดตั้งและควบคุมงานมาตั้งแต่ต้นแล้ว

ทรงจัดตั้งสหกรณ์

ลำดับต่อมา กรมพาณิชย์และสถิติพยากรณ์ได้เริ่มจัดงานสำคัญขึ้นอีกแผนกหนึ่ง ด้วยคำนึงว่าชาวนาเป็นส่วนสำคัญส่วนหนึ่งของการพาณิชย์ เพราะข้าวเป็นสินค้าสำคัญของประเทศ ตราบใดชาวนามีหลักฐานดีในการทำนา ตราบนั้นความมั่งคั่งของประเทศย่อมแน่นแฟ้น แต่ชาวนาของเราโดยมากมีหนี้สินล้นพ้นตัว ทำนาได้ข้าวมากน้อยเท่าใด ก็ต้องจำหน่ายออกใช้หนี้เสียเกือบหมด ยังผลแห่งความเหน็จเหนื่อยให้ตนเองเพียงเล็กน้อย ถึงกระนั้นหนี้สินก็ยังพอกพูนขึ้นทุกปี กรมพาณิชย์ฯ เห็นว่าการช่วยกู้ฐานะชาวนาให้พ้นอปสรรคนั้น มีวิธีเดียวแต่วิธีจัดตั้งสหกรณ์ ซึ่งก็รวมเข้าในวิธีการส่วนหนึ่งในการอุดหนุนพาณิชย์ของประเทศด้วย

แต่สหกรณ์เป็นงานใหม่ จำเป็นต้องค้นหาความรู้จากเยี่ยงอย่างของประเทศต่างๆ ทั่วโลก แล้วนำมาอนุโลมใช้ให้ถูกกับฐานะ

แห่งภูมิประเทศของเรา ต้องใช้ความรอบคอบเย็นอันมากในการ
จัดระเบียบข้อบังคับแลกฎเกณฑ์ต่าง ๆ กับทั้งต้องเตรียมหาเจ้า
พนักงานให้คอยควบคุมตรวจบาญชีรับแลส่งเงินที่สมาคมสหกรณ์ยืม
ไป ทั้งคอยแนะนำวิธีการต่าง ๆ เบื้นต้นการประชุมและหลักการทั่ว
ไป ซึ่งสมาชิกยังใหม่ต่องานอาจพลาดพลั้งได้ง่าย กรมหมื่นพิทยา
ลงกรณ ผู้ทรงเบื้นอธิบดีแลนายทะเบียนสหกรณ์ของกรมพานิชย์แล
สถิติพยากรณ์ จึงทรงสรรหาเจ้าพนักงานให้เหมาะแก่งานชนิดใหม่นี้
เพิ่มจำนวนขึ้นจากที่มีอยู่เดิม ขั้นต้นทรงขอข้าราชการจากกระ
ทรวงธรรมการได้มาสองสามคน ภายหลังจึงประกาศเรียกผู้ทำะ
สมัครรับราชการแพนกนี้เข้าสอบไล่แข่งขัน ความมุ่งหมายคือให้
ได้คนที่มีระดับความรู้เท่าที่ต้องการ แลให้มีอัธยาศรัยสติปัญญา
เหมาะแก่การที่ะควบคุมงานสหกรณ์ เมื่อผู้สอบเข้าสอบวิชาเขียน
เสร็จแล้ว อธิบดีเองเบื้นผู้สอบวิชาพูด ทรงซักถามด้วยพระองค์
เองทั้งภาษาไทยแลภาษาอังกฤษ พร้อมทั้งทรงสอดส่องสังเกตดู
กิริยาแลความไหวพริบ จนเบื้นที่แน่พระทัยแล้ว จึงประทาน
คะแนน ปรากฏผลการสอบแข่งขันครั้งนี้ว่าได้คนดีที่เหมาะแก่งาน
มาทุกคน ข้าราชการเหล่านั้นหลายคนยังคงรับราชการในตำแหน่ง
ซึ่งนับว่า 'สามารถ' อยู่ในขณะนี้ แต่ละคนเบื้นผู้สุจริตแลภักดีต่อ
ราชการเบื้นที่ตั้ง อนึ่งการสอบไล่แข่งขันในการหาคนเข้ารับราช
การนั้น เข้าใจว่าครั้งนี้เบื้นครั้งแรกที่ทางราชการดำริขึ้น เมื่อ

คัดได้คนดีสมกับงานแล้ว ก็เป็นการสดวกแก่การอบรมให้รู้จักวิธีการของสหกรณ์

พ.ศ. ๒๔๕๙ เป็นปีแรกที่เริ่มทดลองจัดตั้งสหกรณ์ ได้จัดขึ้นที่จังหวัดพิศณุโลกเป็นตัวอย่างก่อน ต่อมาได้จัดขึ้นที่อำเภอบ้านหมี่ และอำเภอเมืองจังหวัดลพบุรีและที่อำเภอบางปะอินในจังหวัดพระนครศรีอยุธยา รวมสหกรณ์ที่ได้จัดตั้งขึ้น ๖๐ สมาคม ในระหว่าง ๔ ปี ที่ได้จัดสหกรณ์ขึ้นทดลองนั้น ปรากฏชัดว่าสหกรณ์เป็นงานที่จัดขึ้นได้โดยสดวก เพราะคนไทยเป็นคนที่เรียนรู้ของใหม่ได้เร็ว ประกอบด้วยความซื่อสัตย์ต่อกันแลกัน มีคุณความดีทุกประการที่เป็นปัจจัยสนับสนุนการตั้งสหกรณ์ ให้มีผลดีแก่พลเมืองผู้เป็นชาวนา กรมพาณิชย์แลสถิติพยากรณ์ได้รับความรู้เช่นนั้น จึงได้วางหลักการตั้งสหกรณ์ให้แพร่หลายไปในพระราชอาณาจักร นอกจากนั้นสหกรณ์ยังมีประโยชน์ช่วยการปกครองอีกด้วย เพราะสมาชิกสหกรณ์แต่ละสมาคมต้องรับผิดชอบร่วมกัน ถ้าสมาชิกคนใดไปลักลอบเล่นการพนัน หรือประพฤติตนในสิ่งที่ไม่ควรประพฤติ สมาชิกคนอื่น ๆ รู้เข้าก็ช่วยกันปราบปราม ถ้าไม่เชื่ออาจได้รับโทษเช่นถูกไล่ออกจากสมาชิกภาพก็ได้ ความชั่วของสมาชิกคนหนึ่งถูกขโมยสมาชิกคนอื่น ๆ ก็ช่วยกันตามขัยมาจนได้ สมาชิกบางคนอ่านหนังสือไม่ออก ก็ขวนขวายเรียนจนอ่านออก เพื่อจะได้อ่านระเบียบการหรือรายงานการประชุมเป็นต้น เหตุฉนั้นการจัดตั้ง

สหกรณ์ กรมพาณิชย์แลสถิติพยากรณ์จึงได้รวมไว้ในหน้าที่ ๆ จะ
จัดต่อไป เพราะเห็นประโยชน์แล้วหลายทาง

รวมข่าวพาณิชย์

งานอีกแผนกหนึ่งของกระทรวงพาณิชย์แลสถิติพยากรณ์ คืองานรวมข่าวพาณิชย์ แผนกนี้มีความมุ่งหมายที่จะรวบรวมความรู้ในกิจการทุกอย่างทางพาณิชย์ แลดำเนินการช่วยเหลือให้พาณิชย์ของประเทศเจริญยิ่ง ๆ ขึ้นไป เมื่อได้ดำเนินการทำสถิติพยากรณ์สาธารณะให้กระทรวงพระคลังไปแล้ว กรมพาณิชย์ ฯ ได้จัดพิมพ์สมุดขึ้นอีกเล่มหนึ่ง รวมเข้ากับสมุดสถิติพยากรณ์เดิม ให้ชื่อว่าสมุด 'แถลงข่าวพาณิชย์' ข่าวที่ได้รวมไว้ในสมุดนั้น ได้ใช้ประโยชน์ในการตอบคำซักถามจากเอกชนที่สนใจในการพาณิชย์ แลตอบคำถามของกงซุลต่างประเทศแลพ่อค้าต่าง ๆ เพราะคำถามโดยมากมักวนเวียนอยู่ในข้อความที่ได้รวบรวมไว้ในสมุดแถลงข่าวพาณิชย์นั้นแล้วแทบทั้งสิ้น นอกจากนั้น กรมพาณิชย์แลสถิติพยากรณ์ได้กระทำหน้าที่สำคัญอีกประการหนึ่ง คืออิบดีได้ทรงรับเชิญให้เป็นสมาชิกแห่งที่ประชุมพ่อค้า 'The International Chamber of Commerce' ซึ่งตั้งอยู่ที่ประเทศอังกฤษ จึงได้โอกาสช่วยอุดหนุนการค้าขายได้สดวก ขนถึงกับจัดการเจรจาให้พ่อค้าได้กลับใช้โทรเลขโค๊ดได้ดังเดิม เมื่อเลิกสงครามแล้วไม่นานนัก

ศาลาแยกธาตุ

ส่วนการตั้งสถานำแนกความรู้ทางพาณิชย์นั้น มีความมุ่งหมายที่จะให้ความรู้แก่มหาชนผู้ริเริ่มจะกระทำการพาณิชย์ งานส่วนหนึ่งในแผนกนี้คือการจัดตั้งศาลาแยกธาตุ งานแยกธาตุเดิมเปนงานของกรมกระสาปน์สิทธิการ สำหรับตรวจแยกธาตุเงินซึ่งกรมหมื่นพิทยาลงกรณทรงจัดขึ้น แต่ครั้งทรงเป็นอธิบดีกรมกระสาปน์สิทธิการ กรมพาณิชย์ ฯ เห็นว่าต่อไปภายหน้า การแยกธาตุจะเป็นส่วนสำคัญส่วนหนึ่งแก่การค้าของบ้านเมือง เอกชนหรือพ่อค้าย่อมต้องอาศรัยความรู้ทางแยกธาตุมากขึ้นทุกที จึงรับกองแยกธาตของกรมกระสาปน์มาขยายงานให้ใหญ่ออกไป จัดให้มีเครื่องใช้ครบบริบูรณ์พร้อมที่จะแยกธาตุ และให้ความรู้แก่บรรดากระทรวง พ่อค้า หรือเอกชนผู้ต้องการความรู้ประเภทนั้น ได้นำความขึ้นกราบบังคมทูลพระกรุณา ฯ ได้พระราชทานพระบรมราชานุญาตเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๐ กรมพาณิชย์ได้ลงทุนก่อสร้างตึกให้เป็นสถานสำหรับการแยกธาตุอย่างถูกต้องตามสมัย ให้ได้รับความสดวกทุกประการ ได้จัดหาเครื่องมือแยกธาตุต่าง ๆ จนครบถ้วน ได้จัดให้มีเจ้าพนักงานผู้มีความรู้ทางแยกธาตุมาประจำการมากตามแผนกหน้าที่ สถานที่นั้นมีนามว่า 'ศาลาแยกธาตุของรัฐบาล' (บัดนี้เรียกกรมวิทยาศาสตร์) กิจการของศาลาแยกธาตุได้เจริญมาเป็นอันดี ได้รับทำงานแยกธาตุเป็นอันมาก

ซึ่งส่อให้เห็นว่ามหาชนมีความสนใจในการค้ามากยิ่งขึ้นทุกที การแยกธาตุมีประเภทตั้งแต่ค้นหายาพิษในท้องคน ตลอดจนตรวจถ่านศิลา น้ำมันจากผลไม้ และแยกธาตุแร่ต่าง ๆ เป็นต้น

ทรงเป็นพนักงานผู้พิทักษ์ทรัพย์ชนชาติศัตรู

เมื่อวันที่ ๒๒ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๖๐ ประเทศไทยได้ประกาศสงครามกับประเทศเยอรมัน และประเทสออสเตรียฮังการี คือสงครามโลกครั้งที่หนึ่ง อธิบดีกรมพาณิชย์และสถิติพยากรณ์ได้รับแต่งตั้งให้เป็นเจ้าพนักงานผู้พิทักษ์ทรัพย์ของชนชาติศัตรู พระราชวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยาลงกรณ ทรงเป็นอธิบดีอยู่ในกรมนั้น จึงต้องทรงรับหน้าที่นั้นโดยตำแหน่ง ก่อนวันประกาศสงครามราว ๒—๓ อาทิตย์ เสนาบดีกระทรวงพระคลังได้รับสั่งบอกหน้าที่ราชการใหม่นี้แก่กรมหมื่นพิทยาลงกรณให้ทรงทราบ แต่เสนาบดีทรงกำชับอย่างแข็งแรงไม่ให้บอกใครอีกเลยจนคนเดียว ต้องถือเป็นความลับอย่างที่สุด แม้ข้าราชการเช่น เลขานุการหรือเสมียนพนักงานผู้อยู่ใต้บังคับบัญชา ก็ไม่ทรงอนุญาตให้บอก รับสั่งว่าการที่ทรัสบอกนี้ยังต้องขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตเสียก่อนที่จะบอก ต่อเมื่อถึงวันประกาศสงครามแล้วจึงจะประกาศตั้งเจ้าพนักงานผู้พิทักษ์ทรัพย์ของชนชาติศัตรูเป็นทางราชการอย่างเปิดเผยได้ แม้จะมีการตระเตรียมอย่างหนึ่งอย่างใด ก็ต้องเตรียมอย่างลับที่สุด จะแสดงให้ใครรู้ความประสงค์ก็ต่อเมื่อถึงเวลาที่เดียว กรมหมื่น

พิทยาลงกรณ ผู้ถูกตั้งให้เป็นเจ้าพนักงานผู้พิทักษ์ทรัพย์ของศัตรู จึงต้องทรงเตรียมเขียนโครงการณ์ทุกอย่างขึ้น ด้วยพระองค์เองโดยลำพังทั้งสิ้น จนกระทั่งทรงพิมพ์คำสั่งพับแลผนึกใส่ซอง ข่าหน้าซองยอกชื่อหัวหน้าผู้ที่ทรงกะตัวไว้อย่างลับ ๆ เสร็จแล้วก็ทรงเก็บเข้าตู้นิรภัยไว้มิดชิด ประมาณอาทิตย์หนึ่งก่อนถึงวันประกาศสงครามจึงได้ขอประทานอนุญาตเสนายตินำโครงการณ์ที่ทรงเขียนขึ้นไว้ ปรึกษาที่ปรึกษากฎหมายประจำกระทรวงพระคลังมหาสมบัติอีกคนหนึ่ง เพราะงานนี้เป็นงานใหม่แลสำคัญ จำเป็นต้องตรวจสอบข้อกฎหมายต่างประเทศโดยละเอียดรอบคอบที่สุด อันไม่มีตำราจากหนังสือเล่มใดแสดงไว้เป็นตัวอย่างเลย

กรมพาณิชย์แลสถิติพยากรณ์ ขณะนั้นมีออฟฟิศรวมอยู่ในกระทรวงพระคลัง เมื่อถึงวันประกาศสงคราม เจ้าพนักงานผู้พิทักษ์ทรัพย์ศัตรูจึงยึดตึกกระทรวงพระคลังทั้งตึกเป็นที่เตรียมการ ก่อนถึงเวลาออฟฟิศเลิก ทรงสั่งผู้ที่ทรงกะตัวไว้ให้คอยอยู่ก่อนอย่าเพ่อกลับ ซึ่งล้วนเป็นพวกข้าราชการในกรมพาณิชย์ฯ ในกรมบาญชีกลาง แลกรมอื่น ๆ ในกระทรวงพระคลัง ครั้นย่าย ๔ โมงล่วงแล้ว คนเว่าข้าราชการที่ไม่ต้องการตัวกลับบ้านหมด ก็ทรงสั่งให้ปิดประตูใส่กลอนจนทั่ว แล้วจัดให้มีคนยามคอยรักษาการอย่างกวดขัน ห้ามคนไม่ให้ออกไปจากสถานที่นั้นเลยเป็นอันขาด แล้วจึงตรัสบอกผู้ที่ติดขังอยู่ภายในตึกว่า ที่ต้องกวดขันดังนี้เพื่อจะ

ป้องกันไม่ให้ความลับของราชการรั่วรู้ออกไปภายนอก ที่ให้คอย
อยู่ก่อนก็เพื่อจะมอบหน้าที่ให้ไปมีส่วนในราชการสงคราม กับทั้ง
ทรงอธิบายให้ทราบทั่วกันถึงวิธีการที่จะต้องปฏิบัติอย่างไร ทรงแจก
ซองคำสั่งที่ทรงเตรียมไว้แก่หัวหน้าสาย ให้หัวหน้าสายเลือก
ผู้ช่วยได้ตามใจ แต่ระหว่างนี้ขอให้ขังตัวเองอยู่ก่อนจนกว่าจะถึง
เวลาประกาศสงคราม เมื่อใครหิวก็มีอาหารเตรียมไว้ให้เพียงพอ
ใครง่วงก็นอนนกอยู่ตามโต๊ะตามเก้าอี้ ต่นนอนหิวอกก็เลียงกัน
อีก ง่วงอีกก็หลับกันไป ผเอิญฤกษ์ประกาศสงครามกว่าจะมา
ถึงก็ในตอนดึกใกล้สว่าง เมื่อรับโทรศัพท์ทรายความแล้ว จึง
รับสั่งให้เบิดกลอนประต ทรงกำชับกำชาอีกครั้งหนึ่ง แลทรงสั่ง
ว่า ถ้าคนไหนมีความขัดข้องประการใด ให้โทรศัพท์ถามมาได้
ทุกเวลา

หน้าที่ซึ่งนัดกันไว้คือว่า ให้หัวหน้าสายคุมกันออกไปทำการ
พร้อมกับตำรวจ ในเมื่อทหารเข้าจับศัตรูพาตัวพ้นไปแล้ว ก็ให้
หัวหน้าสายใช้ความรอบคอบจัดควบคุมทรัพย์ของเชลยไว้ ให้ปิด
หน้าต่างประตูใส่กุญแจตีตราไว้ให้มั่นคงทุก ๆ บ้าน ถ้ามีการขัด
ขวางอย่างหนึ่งอย่างใดเกิดขึ้น ตำรวจจะเป็นผู้ช่วยระงับเหตุ แล้ว
เลยรับหน้าที่อยู่รักษาความปลอดภัยแก่สถานที่อีกชั้นหนึ่ง

บ้านของชนชาติศัตรูขณะนั้นมีไม่น้อย แม้ไม่มากเท่าครั้ง
สงครามคราวที่พึ่งล่วงมาแล้วงานของผู้พิทักษ์ทรัพย์จึงเป็นงานแรม

ปี ต่อจากวันประกาศสงครามแล้ว พวกเจ้าพนักงานผู้พิทักษ์ทรัพย์ก็ตั้งต้นทำงานหนัก ออกเที่ยวจดยาญชีทรัพย์สมบัติของแต่ละบ้านโดยละเอียด ลงยาญชีของแต่ละเจ้าของ กว่าจะเสร็จเรียบร้อยก็เย็นเวลานาน ต่อไปก็ถึงคราวขายเลหลัง ก็ต้องทำยาญชีบอกราคาสิ่งของไว้อีกชั้นหนึ่ง ทรัพย์สมบัติทั้งสิ้นมีตั้งแต่เรือเดินทะเลหลายลำ เครื่องเพ็ชรพลอยลงไปจนถึงสินค้าสามัญที่ขายตามท้องตลาด (สมัยนั้นพ่อค้าชาติเยอรมันมีมากกว่าพ่อค้าชาติอื่น) มีโบราณวัตถุสิ่งงาม ๆ เครื่องเรือน เครื่องใช้ อาวุธยืน เสื้อผ้าแลเครื่องครัวจิปาถะ ทั้งสิ้นตกเย็นหน้าที่ของเจ้าพนักงานผู้พิทักษ์ทรัพย์เป็นผู้รักษาผลประโยชน์ ห้างร้านหรือบุคคลใดมียาญชีหรือหลักฐานเจ้าหนี้ลูกหนี้แสดงไว้ ผู้พิทักษ์ทรัพย์ก็จัดการทวงถามหรือใช้หนี้โอนยาญชีให้จนเย็นที่เรียบร้อย

มีเรื่องน่าพิศวงอยู่เรื่องหนึ่ง เมื่อตอนไปสำรวจทรัพย์ศัตรูตามธนาคาร ในลิ้นชักที่เอกชนเช่าเก็บของในธนาคารสยามกัมมาจลขณะที่เจ้าพนักงานผู้พิทักษ์ทรัพย์เก็บรวบรวม เอกสารจากลิ้นชักที่มีชื่อเชลยเย็นเจ้าของเสร็จแล้ว ด้วยความรอบคอบของเจ้าพนักงานจึงไปค้นพบธนบัตรยี่กหนึ่งมีจำนวน ๓๕๐ ใบ ชนิดใบละ ๑,๐๐๐ บาท เก็บซุกไว้ในลิ้นชักหนึ่งที่ไม่ปรากฏชื่อเจ้าของ ครั้นสืบถามตามธนาคารต่าง ๆ ว่ามีใครถอนเงินจำนวนมากเช่นนั้นไประหว่างสงครามบ้าง ก็หาตัวไม่ได้ เมื่อหมดหนทางที่จะสืบหาตัวเจ้าของ

ในที่สุดเจ้าพนักงานผู้พิทักษ์ทรัพย์ จึงได้นำเงินจำนวน ๓๕๐,๐๐๐ บาท (สมัยนั้นมีค่าล้นพ้น) เข้าขาญชีทางราชการในแพนกเงินสดของชนชาติศัตรู ผู้ไม่ปรากฏนาม.

เมื่อสนสงคราม เซนสญญาเลกเขนศตรูกนแลว นายหางชาวเยอรมันหลายคนกลับเข้ามาเมืองไทย เมื่อขอตรวจดูบาญชีส่วนของห้างแลบาญชีส่วนตัวเสร็จแล้ว ต่างคนได้มาเฝ้าขอบพระเดชพระคุณแลขอบใจเจ้าพนักงานผู้พิทักษ์ทรัพย์ สรรเสริญว่า ไม่มีประเทศใดจะพิทักษ์ทรัพย์ของพวกเขาโดยความเที่ยงธรรม เรียบร้อยแลรอบคอบเหมือนประเทศนี้ แต่ก็มีชาวเยอรมันบางคนที่ตั้งหน้าเข้ามาทำเกะกะต่อว่าต่อขานในเรื่องทรัพย์สมบัติ ครั้นทราบว่างานพิทักษ์ทรัพย์นั้นอยู่ในความดูแลของกรมหมื่นพิทยาลงกรณ ก็พากันสงบคารม กล่าวเย็นเสียงเดียวว่า ถ้ากรมหมื่นพิทยาลงกรณเป็นผู้ดูแล เขาเชื่อในความสุจริตแลยุตติธรรม ไม่มีความสงสัยอันใดอีกต่อไป

กระทรวงพาณิชย์

ในระหว่างที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ตั้งกรมพาณิชย์แลสถิตพยากรณขึ้นเป็นกรมชั้นมอธยดเป็นหัวหน้าแล้ว ราชการบางอย่างได้หยุดชงักไปชั่วคราว เพราะอธิบดีแลข้าราชการหลายคนในกรมนั้นต่ำราชการผู้พิทักษ์ทรัพย์ศัตรูซึ่งต้องใช้เวลาเป็นปี ๆ แต่เมื่อราชการผู้พิทักษ์ทรัพย์ค่อยเรียบเข้าบ้าง ก็เริ่มแข็งขันการ

พาณิชย์ต่อไป กรมพาณิชย์ฯ ได้ขยายงานกว้างขวางออกไปอีก
หลายแผนก เพื่อกิจการทางพาณิชย์ทุกประเภทจะได้จัดรวมขึ้น
ให้เป็นองค์การอันสมบูรณ์ บัดนี้สถานที่ทำการของกรมในกระทรวง
พระคลังคับแคบไม่พอจะบรรจุข้าราชการแผนกต่าง ๆ ได้ครบถ้วน
จึงเมื่อจัดสร้างศาลาแยกธาตุสำเร็จไปแล้ว ต่อมากรมพาณิชย์ฯ
ได้รับพระบรมราชานุญาตให้จัดสร้างตึกใหญ่ขึ้นอีกหลังหนึ่ง ต่อจาก
บริเวณศาลาแยกธาตุออกมาตรงกลาง ให้เป็นที่ทำการของกรม
พาณิชย์ฯ อธิบดีกรมพาณิชย์ฯ ทรงเห็นการณ์ไกลไปข้างหน้าว่า
พาณิชย์ของประเทศย่อมขยายวงกว้างออกไปทุกทีตามความเจริญ
ของบ้านเมือง ตึกที่จัดสร้างขึ้นจึงใหญ่เป็นตึกสามชั้น เพื่อให้เป็น
สถานที่สง่าภูมิฐานสมฐานะแก่กระทรวงสำคัญนี้.

งานแผนกต่าง ๆ ของกรมพาณิชย์ แลสถิติพยากรณ์ที่จัดขึ้น
แล้วในครั้งนั้น มีเป็นต้นดังนี้

๑. รวมข่าวพาณิชย์ อนุโลมตามวิธีการของรัฐบาล ในการ
บำรุงการพาณิชย์ทุกประเภทของประเทศ

๒. การทำสถิติพยากรณ์พาณิชย์ แลสถานจำแนกความ
รู้ทางพาณิชย์ รวมทั้งการแยกธาตุแลการตรวจสอบพันธุ์รุกขชาติ
ด้วย

๓. อุตสาหกรรมแลหัตถกรรม ส่งเสริมการค้า แลจัด
การขยายตลาดสินค้าไทย ด้วยวิธีช่วยจัดส่งสินค้าไปแสดงตามงาน
ออกร้านแสดงสินค้า แลตามพิพิธภัณฑ์ต่างประเทศที่มีขึ้นชุกชุมใน

0890959111
W672พ
ป.15718524

สมัยนั้น (ราชการแผนกนิกรมพาณิชย์ฯ ได้จัดทำไปแล้วหลายคราวจนเป็นเหตุให้มีพ่อค้าต่างประเทศหลายรายส่งการติดต่อในเรื่องสินค้าเข้ามาในประเทศนี้)

๔. การจัดตั้งสหกรณ์ให้แพร่หลายไปในพระราชอาณาจักร์

๕. การช่วยอุดหนุนและช่วยประคับประคองบริษัทไทยเป็นพิเศษ (งานแพนกนี้ กรมพาณิชย์ฯ ได้ทำอยู่แล้ว คือได้อุดหนุนแลกแลบริษัทพาณิชยนาวิสยาม)

๖. แพนกรักษากฎหมายแห่งการค้าต่างๆ เป็นต้นว่า ๑. การประกาศแลรักษาพระราชบัญญัติ ชั่ง ตวง วัด ๒. การรักษาทะเบียนบริษัทซาเตอร์แลหุ้นส่วนบริษัท แลกฎหมายว่าด้วยหุ้นส่วนบริษัทอันจะมีต่อไป ๓. การรักษาทะเบียนเครื่องหมายการค้าแลรักษาแบบอย่างสินค้าทั้งปวง เพื่อให้กรรมสิทธิ์แก่เจ้าของผู้เป็นต้นคิด ๔. การรักษากฎหมายล้มละลายของหุ้นส่วนบริษัท ๕. รักษาสมบัติของหุ้นส่วนบริษัทที่มีอยู่ภายหลังล้มละลาย ๖. แลการอื่นๆ ที่ต้องทำโดยอาศรัยความรู้ทางกฎหมาย.

นอกจากงานแพนกต่างๆ ทางพาณิชย์ที่กรมได้ปฏิบัติอยู่แล้วในครั้งนั้น ก็มีงานอีกอย่างแพนกที่กรมพาณิชย์ฯ ได้ดำริไว้แล้วในโครงการณ์ แลพึ่งได้เริ่มจัดขึ้นใหม่ ก็พอดีกับเวลาที่มีพระยรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ประกาศตั้งกรมพาณิชย์แลสถิติพยากรณ์ขึ้นสู่ฐานะแห่งกระทรวง เรียกนามว่า 'กระทรวงพาณิชย์' เมื่อ

วันที่ ๒๐ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๖๓ ให้อยู่ในความควบคุมของสภาเผยแผ่พาณิชย์ ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ตั้งให้พระราชวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยาลงกรณ เป็นอุปนายกแห่งสภานั้น.

สภาเผยแผ่พาณิชย์

แท้จริงงานบางอย่างของกระทรวงพาณิชย์นั้น ถ้ากล่าวโดยปริยาย ก็มีหน้าที่ต้องอาศรัยความร่วมมือจากกรมกองต่าง ๆ ในวงราชการอื่น ๆ ทำงานแพนกนั้น ๆ อยู่ในความดูแลมาแต่เก่าก่อนแต่ว่าแยกกันอยู่แพนกละทิศละทาง กระทรวงพาณิชย์มีหน้าที่เป็นหน่วยศูนย์กลางเก็บมารวมขึ้นเป็นสถิติประจำ เพื่อประโยชน์แก่การค้า แลเพื่อทราบสภาพแห่งการค้าประเภทต่าง ๆ ทั่วพระราชอาณาจักร์ เป็นต้นรายงานจากเกษตร์ จากกรมรถไฟ จากสรรพากร แลจากศุลกากร กับทั้งรายงานข่าวสินค้าจากต่างประเทศเหล่านี้เป็นตัวอย่าง เป็นที่ทราบอยู่แล้วว่า กระทรวงพาณิชย์ตั้งขึ้นมาจากเป็นกรมเล็ก แล้วก็กรมใหญ่ ขั้นสุดท้ายจึงเป็นกระทรวง ราชการต่าง ๆ ก็จัดจากเล็กเพิ่มขึ้นไปหาใหญ่ดุจเดียวกัน ทั้งนับได้ว่าราชการแห่งวงการพาณิชย์ ดำเนินไปจนสำเร็จพระราชประสงค์แห่งพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๖ ผู้ทรงสนพระราชหฤทัยแลทรงห่วงใยในการค้าของประเทศมาแล้วแต่เบื้องต้น อันนับเป็นราชการแผ่นดินสำคัญชิ้นหนึ่งในหลายชิ้น ที่ขึ้นหน้าขึ้นตาอยู่ในรัชสมัยของพระองค์ จึงเมื่อการจัดควบคุมแลส่งเสริมการพาณิชย์ได้ขยายงานใหญ่เป็นหลักฐานขึ้นถึงปานนั้นแล้ว จึงทรง

พระกรุณาโปรดเกล้าฯ ตั้งสภาเผยแผ่พาณิชย์ขึ้น เพื่อให้หัวหน้าราชการหลายแผนกเข้ามาร่วมช่วยกันสนับสนุนพาณิชย์ของประเทศให้รุ่งเรืองต่อไป ดังประกาศพระบรมราชโองการต่อไปนี้

ประกาศพระบรมราชโองการ ตั้งสภาเผยแผ่พาณิชย์

พระบาทสมเด็จพระศรีสินทรมหาวชิราวุธ พระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชดำริว่า สมัยนี้เป็นสมัยที่บรรดาประเทศทั้งหลายในโลก แสวงความเจริญยิ่งแห่งพาณิชย์ของตน ๆ โดยวิธีเกื้อหนุนให้กัมมผลแห่งการเพาะปลูกสร้างสมของประชาราษฎร มีปริมาณทวียิ่งขึ้นกว่าเก่า ประเทศสยามควรริบเร่งบำรุงพาณิชย์ดังประเทศอื่น ๆ ทั้งปวงนั้น หน้าที่ราชการอันประกอบกิจเกื้อหนุนพาณิชย์นั้น ได้ทรงแต่งไว้ในกระทรวงตามหมวดแห่งราชการ เจ้าหน้าที่ย่อมดำเนินการไปตามหน้าที่โดยจำเพาะ ยังมิได้มีเจ้าหน้าที่รวบรวมกิจการนั้นให้มีความมุ่งหมายเป็นอันเดียว และวางลำดับกิจการในกระทรวงแลกรมนั้น ๆ ให้เป็นไปเพื่อสำเร็จพระราชประสงค์ที่จะทรงเกื้อหนุนพาณิชย์.

จึงมีพระบรมราชโองการดำรัสเหนือเกล้าฯ สั่งว่า กรมพาณิชย์แลสถิติพยากรณ์ในกระทรวงพระคลัง เป็นกรมที่มีหน้าที่ตรงต่อการเผยแผ่พาณิชย์ ให้ยกกรมพาณิชย์แลสถิติพยากรณ์ขึ้นสู่ฐานะแห่งกระทรวง แต่อยู่ในบังคับบัญชาของที่ประชุม ชื่อสภาเผยแผ่พาณิชย์.

สภานี้ให้มีนายกเป็นข้าราชการชั้นเสนาบดี อุปนายกเป็นข้าราชการชั้นรองเสนาบดี ที่ปรึกษากฎหมายเป็นข้าราชการชั้นอธิบดี และเลขานุการเป็นข้าราชการชั้นรองอธิบดี เป็นตำแหน่งประจำสภา ส่วนกรรมการนั้นให้รวมชั้นแต่บรรดาหัวหน้ากรมแลกระทรวงที่มีหน้าที่เกี่ยวหนุนพาณิชย์ คือ ๑. รองเสนาบดีกระทรวงพระคลัง ๒. รองเสนาบดีกระทรวงเกษตร ๓. ผู้บัญชาการรถไฟ ๔. หัวหน้าการทดน้ำ ๕. อธิบดีกรมสรรพากร ๖. อธิบดีกรมศุลกากร

ให้ที่ปรึกษาราชการกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ แลที่ปรึกษากระทรวงเกษตราธิการ เป็นที่ปรึกษาของสภา

ให้มหาอำมาตย์เอก พระเจ้าพี่ยาเธอ กรมพระจันทบุรินทรนาท เป็นนายกแห่งสภา

ให้มหาอำมาตย์โท พระราชวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยาลงกรณ เป็นอุปนายก

ให้มหาอำมาตย์ตรี พระยามโนปกรณ์นิติธาดา เป็นที่ปรึกษากฎหมาย

ให้บรรดาผู้ดำรงตำแหน่งที่ระบุไว้ข้างต้น เป็นกรรมการแลที่ปรึกษาแห่งสภา

ประกาศมา ณ วันที่ ๒๐ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๖๓

ทรงเป็นรองเสนาบดีกระทรวงพาณิชย์

พ.ศ. ๒๔๖๔ ได้มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้า ฯ ตั้งให้พระราชวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยาลงกรณ เป็นรองเสนาบดี

กระทรวงพาณิชย์ ได้ทรงมีตำแหน่งในที่ประชุมเสนาบดีสภา ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๖๓ จนถึงเดือนพฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๖๘ อันเป็นการประชุมเสนาบดีครั้งสุดท้ายในรัชกาลที่ ๖

เสด็จตรวจงานสหกรณ์

พ.ศ. ๒๔๖๕ สภานายกแห่งสภาเผยแผ่พาณิชย์ ได้มีรับสั่งให้ พระราชวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยาลงกรณ ผู้เป็นนายทะเบียนสหกรณ์ พร้อมด้วยมิสเตอร์ เลอเมย์ ที่ปรึกษา หลวงพิจารณ์พาณิชย์ แลหลวงประกาศสหกรณ์ ออกไปดูงานสหกรณ์ที่ประเทศพม่าแลอินเดีย เป็นเวลา ๕ เดือนเศษ เมื่อเสด็จกลับแล้ว ทรงเขียนรายงานเสนอต่อสภานายกโดยละเอียด ในเรื่องสหกรณ์แขยต่าง ๆ ที่เสด็จไปพิจารณามา ทรงชี้แจงว่าสหกรณ์ในสองประเทศนั้นมีประเภทใดบ้าง ประเภทไหนควรนำมาจัดได้ในประเทศนี้ก็ได้ทรงรายงานไว้ถ้วน ตอนหนึ่งในรายงานนั้นทรงกล่าวว่า ประเทศเราเคราะห์ดีที่จัดสหกรณ์ด้วยความรอบคอบที่สุด และจัดที่หลังประเทศอื่น ๆ แทบทั่วโลก ข้อยกพร่องต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นในเรื่องสหกรณ์เราจึงป้องกันได้ทุกทาง ด้วยทราบเยี่ยงอย่างความยกพร่องที่เกิดขึ้นแล้วแก่สหกรณ์ประเทศนั้น ๆ เช่นการควบคุมทางกฎข้อบังคับแลทางกฎหมายเป็นต้น ในที่สุดทรงยืนยันว่า สหกรณ์ที่จัดขึ้นในประเทศไทยนี้ ไม่มีผิดพลาดอย่างหนึ่งอย่างใดเลย.

ทรงเป็นอุปนายกหอพระสมุดสำหรับพระนคร

วันที่ ๒๐ มกราคม พ.ศ. ๒๔๖๘ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๗ ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ตั้งให้พระราชวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยาลงกรณ เป็นอุปนายกกรรมการหอพระสมุดสำหรับพระนครด้วยอีกตำแหน่งหนึ่ง ต่อมาอีก ๓ เดือน ใน พ.ศ. ๒๔๖๙ หอพระสมุดสำหรับพระนครได้จัดรวม กรมศิลปากรเข้ามาไว้ แลได้จัดหน้าที่ขึ้นใหม่หลายแผนก เช่นแผนกวรรณคดี แผนกโบราณคดี แลแผนกศิลปากร ได้เปลี่ยนนามจากหอพระสมุดสำหรับพระนครเป็น 'ราชบัณฑิตยสภา' พระราชวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยาลงกรณ ทรงรับตำแหน่งเป็นอุปนายกแผนกวรรณคดีแห่งราชบัณฑิตยสภา.

เสด็จไปประจำราชการที่ราชบัณฑิตยสภา

พ.ศ. นั้นในรัชกาลที่ ๗ ได้มีการตัดรายจ่ายครั้งใหญ่ที่สุดในวงราชการทั่วไป สภาเผยแผ่พาณิชย์เป็นอันเลิกให้กระทรวงคมนาคมมารวมกับพาณิชย์ เรียกชื่อว่า 'กระทรวงพาณิชย์แลคมนาคม' จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้พระราชวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยาลงกรณ ย้ายมารับตำแหน่งราชการประจำที่ราชบัณฑิตยสภาตั้งแต่นั้นมา.

ทรงเป็นพนักงานผู้พิทักษ์ทรัพย์ศัตรูครั้งหลัง

เมื่อกรมหมื่นพิทยาลงกรณพ้นจากตำแหน่งราชการกระทรวงพาณิชย์แล้ว หน้าที่เจ้าพนักงานผู้พิทักษ์ทรัพย์ศัตรูก็เป็นอันพ้นไป

ด้วย เพราะได้ทรงรับหน้าที่นั้นโดยตำแหน่ง ในฐานะที่ทรงเป็นอธิบดีกรมพาณิชย์แลสถิติพยากรณ์เมื่อครั้งยังขึ้นอยู่ในกระทรวงพระคลัง ขณะนั้นประเทศไทยและประเทศเยอรมันได้เซ็นสัญญาใหม่กันอีกฉบับหนึ่ง เรียกว่า 'สัญญาระหว่างสำนักงานตรวจและใช้หนี้ฝ่ายสยามแลฝ่ายเยอรมัน' รัฐบาลประเทศเยอรมันจึงได้ส่งข้อถามใหม่ ในเรื่องทรัพย์สินบางข้อมาทางกระทรวงต่างประเทศ กระทรวงต่างประเทศส่งข้อถามนั้นไปที่กระทรวงพระคลัง กระทรวงพระคลังจึงส่งต่อมายังเจ้าพนักงานผู้พิทักษ์ทรัพย์ศัตรูเดิมซึ่งพ้นหน้าที่ไปนานแล้ว ก็ยังเกิดข้อขัดข้องทกรมหมื่นพิทยาลงกรณไม่ทรงสามารถจะค้นหาบันทึกสำหรับตอบข้อถามนั้น ๆ ได้โดยลำพัง จำต้องอาศัยข้าราชการรุ่นที่เคยมีหน้าที่ช่วยงานพิทักษ์ทรัพย์ศัตรูเดิมให้ช่วยค้นหาบันทึกซึ่งเก็บไว้ในหีบใหญ่ ๆ หลายสิบหีบ ถ้าได้คนเคยแก่งานมาแล้ว ก็ย่อมสดวกและเร็วทันความต้องการของกระทรวงต่างประเทศ แต่ว่าขณะนั้นข้าราชการรุ่นนั้นรับราชการอยู่ในกรมสหกรณ์ที่กระทรวงพาณิชย์แลคมนาคม พระองค์ท่านไม่มีอำนาจจะเรียกมาช่วยได้ในเวลาราชการซึ่งอยู่คนละหน้าที่กัน กรมหมื่นพิทยาลงกรณจึงทรงแสดงข้อขัดข้องนี้ไปยัง กระทรวงต่างประเทศ ความทราบถึงพระเนตรพระกรรณ พระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๗ ได้พระราชทานลายพระราชหัตถเลขา ทรงยกย่องความดีความชอบของกรมหมื่นพิทยาลงกรณ ในส่วนราชการแพนกผู้พิทักษ์ทรัพย์ศัตรูลงมา แลทรงหวังว่าจะรับหน้าที่นอกครั้งจึงเมื่อวันที่ ๑๖ พฤษภาคม พ.ศ.

๒๔๖๙ ได้มีการประกาศอีกครั้งหนึ่ง ตั้งให้พระราชวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยาลงกรณดำรงตำแหน่งเจ้าพนักงานผู้พิทักษ์ทรัพย์ศัตรูไปตามเดิม ส่วนข้าราชการที่เคยช่วยงานพิทักษ์ทรัพย์ศัตรูเดิมนั้นก็ให้มาปฏิบัติราชการในเรื่องพิทักษ์ทรัพย์ศัตรูจนสำเร็จล่วงไป

ทรงเป็นกรรมการร่างกฎหมาย

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๖ พระราชทานพระราชปรารภมายังเสนาบดีกระทรวงยุตติธรรม ว่าการชำระประมวลกฎหมายนั้น จำต้องมีข้าราชการผู้รอบรู้แลสามารถทำการตรวจศัพท์ภาษาสยามสักผู้หนึ่ง การชำระประมวลกฎหมายจึงจะได้รับความสดวกรวดเร็วยิ่งขึ้น เมื่อวันที่ ๑๑ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๖๒ จึงได้มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้า ฯ ตั้งให้ พระราชวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยาลงกรณ เป็นกรรมการตรวจศัพท์ภาษาสยามในกองกรรมการชำระประมวลกฎหมายกระทรวงยุตติธรรม ต่อมาอีก ๕ เดือน ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ตั้งให้พระองค์ท่านมีหน้าที่เป็นกรรมการตรวจ สอบคำแปล ประมวล กฎหมายเพิ่มขึ้นอีก หน้าที่หนึ่ง ทรงปฏิบัติราชการทั้ง ๒ แผนกนี้อยู่ ๙ เดือน จนเมื่อวันที่ ๗ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๖๓ พระราชวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยาลงกรณ ถูกรายถวายบังคมลาออกจากหน้าที่ทั้ง ๒ นั้นเสีย ด้วยเหตุขัดข้องบางประการที่ไม่ทรงสามารถจะปฏิบัติราชการแผนกนั้นให้ล่วงไปได้ ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานพระบรมราชานุญาต

ครั้นต่อมาถึงรัชกาลที่ ๗ เมื่อวันที่ ๑๖ มิถุนายน พ.ศ.๒๔๖๙ ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ตั้งให้พระราชวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยาลงกรณเป็นกรรมการร่างกฎหมายอีกครั้งหนึ่ง ครั้นท่านทรงรับฉลองพระเดชพระคุณอีก แลได้ทรงเป็นกรรมการร่างกฎหมายตลอดมา

ทรงเป็นกรรมการสภากาชาด

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๗ พระราชวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยาลกรณได้ทรงเป็นสมาชิกสามัญตลอดชีพของสภากาชาดไทย แลได้ทรงรับเลือกเป็นกรรมการกิตติมศักดิ์ใน พ.ศ. นั้น ผู้ที่ได้รับเลือกตั้งเป็นกรรมการโดยมากเป็นผู้ทรงเกียรติแลวิทยาคุณในด้านต่าง ๆ ซึ่งที่ประชุมคณะกรรมการสภากาชาดเห็นสมควรเชิญเข้ามาร่วมงาน พระองค์ท่านทรงมีพระศรัทธาในการกุศลนี้อยู่แล้ว จึงเต็มพระทัยช่วยทุกทางที่จะช่วยได้ ได้ทรงรับเป็นอนุกรรมการร่วมกับผู้เชี่ยวชาญการเงินบางท่าน ในการจัดเงินทุนแสวงหาผลประโยชน์ของสภากาชาดอีกหน้าที่หนึ่งด้วย กิจการส่วนนั้นได้ดำเนินไปเป็นอันดี ได้ทรงรับเหรียญกาชาดสมนาคุณชั้นที่ ๑ การเป็นกรรมการสภากาชาดนั้น มีกำหนดอายุคราวละ ๔ ปี ที่ประชุมจึงจะเลือกกันใหม่ แต่พระราชวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยาลงกรณได้รับเลือกเป็นกรรมการถึง ๔ คราวตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๖๗ จนถึง พ.ศ. ๒๔๘๓ จึงได้ทรงลาออกจากกรรมการสภากาชาด

ในระหว่างสงคราม สภากาชาดต้องทำงานหนักในการช่วยคนป่วย ทุกคราวที่ยอมปล่อยลงทำลายบ้านเรือนชุมนุมชนในกรุงเทพ ช่วยด้วยการยันเทาทุกข์บ้างช่วยขนคนป่วยไปส่งรักษาที่โรงพยาบาลบ้าง ประชาชนมีความเลื่อมใสในสาธารณกุศลของสภากาชาดเป็นอันมาก เมื่อต้น พ.ศ. ๒๔๘๘ อันเป็นปีท้ายแห่งสงคราม ในตอนนั้นการทิ้งยอมปล่อยห่างไป สภากาชาดได้โอกาสเหมาะ จึงจัดให้มีการโฆษณาทางวิทยุกระจายเสียง เพื่อเตือนให้นึกถึงสภากาชาด พระราชวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยาลงกรณ ได้ทรงแต่งกลอน 'กระหึมพ่า' 'สักรวากาชาด' และ 'กลอนโฆษณากาชาด' ไปทรงช่วยฉลองวันที่ระลึกของสภากาชาดในโอกาสนั้นด้วย

'กระหึมพ่า' เป็นกลอนอ่านสนุกยั่วสำรวล แลไพเราะ ทรงบรรยายขัน ๆ ถึงความรู้สึกมีอย่างไรขณะที่ได้ยินเสียงหวอในตอนดึกซึ่งเรากำลังนอนหลับสนิท ทรงบรรยายถึงเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในครั้งที่ถูกทิ้งยอมปล่อย กับทั้งได้ทรงบรรยายถึงความช่วยเหลือของสภากาชาดไปพร้อมกันใน 'กระหึมพ่า' ด้วย สักรวาแลกลอนโฆษณากาชาดนั้น ทรงชี้ให้เห็นคุณประโยชน์ของสภากาชาดนานัปการ เพื่อเป็นเครื่องเตือนใจมหาชนผู้ชายซึ่งถึงคุณความดีของสภากาชาดแล้ว อย่าได้เพิกเฉยที่จะทำบุญช่วยอุดหนุนสภากาชาด กลอนชุดนั้นควรนับเป็นที่ระลึกของกรมหมื่นพิทยาลงกรณหรือของ

น.ม.ส. ที่ได้ทรงฝากพระนิพนธ์เยาๆ แต่เย็นแก่นสารไว้แก่สภา กาชาดเย็นครั้งสุดท้าย เมื่อวันบำเพ็ญพระกุศลสัตตมวารพระศพ สภากาชาดไทยได้นำพวงมาลากาชาดมาวางถวายเย็นเครื่องสักการะแลถวายความอาลัยหน้าพระโกศ

ทรงตั้งลอนเต็นนิสสมาคมแห่งประเทศไทย

เต็นนิส เย็นกีฬาประเภทหนึ่งที่ พระราชวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยาลงกรณโปรดเล่นมานานแล้ว จะเห็นได้ในพระประวัติช้างต้นนี้ว่าทรงเล่นมาตั้งแต่เริ่มเสด็จเข้ารับราชการ ในครั้งที่มีผู้เล่นน้อยคน สนามสำหรับเล่นก็มีไม่กี่แห่ง ท่านเคยเย็นผู้มีผมอเยียมผู้หนึ่งในพวกเล่นเต็นนิสครั้งนั้น ดังท่านทรงเขียนเล่าถึงการแข่งขันเล่นเต็นนิสกับเพื่อน ๆ ลงในหนังสือ 'ประมวญมารค' ตั้งแต่ครั้งทรงร่วมสนุกอยู่กับเพื่อนหนุ่ม ๆ ใน 'คณะลักวิทยา'

ครั้นล่วงเวลาเกือบ ๓๐ ปีต่อมา ได้มีผู้สนใจเล่นเต็นนิสกันทั่วไป สโมสรหลายแห่งเกิดขึ้น แต่ละแห่งมีสนามดีๆหลายสนาม ถึงคราวแข่งขันก็มีสมาชิกผู้มีอดีๆเข้าเล่น กรมหมื่นพิทยาลงกรณทรงเย็นสมาชิกอยู่ที่สโมสรสิลม เพราะสถานที่นั้นอยู่ใกล้วัง จึงเสด็จไปทรงเล่นเต็นนิสที่นั่นเนือง ๆ แม้ว่าพระองค์เองได้ทรงผ่านจาก 'วัยกระฉับกระเฉง' ไปแล้ว ก็ยังทรงเล่นในฐานทรง 'ออกกำลัง' โดยที่มีน้ำพระทัยเย็นนักกีฬาแท้ ถึงหากพระองค์เองพ้นโอกาศที่จะทรงแสดงฝีพระหัตถ์ผาดโผนในเชิงเต็นนิสดังได้เคยทรง

แสดงมาแล้ว ก็ยังทรงปรารถนาจะสนับสนุนและส่งเสริมผู้รักกีฬา
รุ่นหลังให้สนใจอย่างจริงจังให้เป็นกิจลักษณะยิ่งขึ้น จึงได้ทรงพระ
ดำริตั้งสมาคมลอนเต็นนิสแห่งประเทศไทยขึ้น เมื่อวันที่ ๑๔
เมษายน พ.ศ. ๒๔๗๐

การที่ทรงริเริ่มตั้งสมาคมนี้ ได้ทรงเชิญผู้แทนจากสโมสร
เต็นนิสต่าง ๆ ทั่วพระราชอาณาจักร์ มาประชุมณวังถนนประมวญ
หลายคราว เพื่อจะได้เลือกนายกและกรรมการ แล้วนำข้อบังคับ
และกฎเกณฑ์การรับสมัครเข้าแข่งขันขึ้นปรึกษา ที่ประชุมได้เลือก
พระองค์ท่านเป็นนายกแห่งสมาคม ในปีนั้นสมาคมได้จัดให้มีการ
แข่งขันลอนเต็นนิสขึ้นเป็นครั้งแรก สมาคมได้เลือกและขออนุญาต
ให้สโมสรสิลมเป็นสนามแข่ง การแข่งขันมีทุกประเภท รวมทั้งผู้
มีฝีมือเลิศของแต่ละสโมสร และเพื่อจะสนับสนุนเด็กให้เกิดความ
สนใจในเต็นนิส ก็ได้จัดให้มีการแข่งขันสำหรับเด็กอายุไม่เกิน ๑๖
ปีรวมอยู่ด้วย

นายกแห่งสมาคม ได้นำข้อดำริการจัดตั้ง สมาคมลอนเต็นนิส
ขึ้นกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นที่พอ
พระราชหฤทัย ทรงรับเป็นองค์อุปถัมภ์แก่สมาคม ได้พระราชทาน
ขันเงินถมขนาดใหญ่เป็นรางวัลแก่ผู้ชนะเลิศประเภทชายคู่และชาย
เดี่ยว สมเด็จพระบรมราชินี พระนางเจ้ารำไพพรรณี พระราชทานขัน
ถมขนาดเดียวกันแก่ผู้ชนะเลิศประเภทหญิงคู่และหญิงเดี่ยว สมเด็จ

พระเจ้าพี่ยาเธอ กรมพระนครสวรรค์วรพินิจ ประทานถ้วยเงินขนาดใหญ่แก่ประเภทชายและหญิงคู่ เป็นต้น

เมื่อการแข่งขันดำเนินไปถึงรอบสุดท้าย สมาคมได้กราบบังทูลเชิญเสด็จพระเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระบรมราชินี เสด็จพระราชดำเนินทอดพระเนตรการแข่งขัน แล้วพระราชทานถ้วยแก่ผู้ชนะเลิศทุกประเภท พระเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระบรมราชินีได้เสด็จพระราชดำเนินมาทรงเป็นประธานทอดพระเนตรการแข่งขันรอบสุดท้ายและพระราชทานถ้วยแทบทุกชิ้น จนกระทั่งเสด็จพระราชดำเนินไปประทับณประเทศอังกฤษ

พระราชวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยาลงกรณ ได้รับเลือกเป็นนายกกรรมการอยู่ ๑๒ ปี ทรงอุปการะและส่งเสริมสมาคมอยู่เป็นนิจ ทำให้สมาคมลอนเต็นนิสดำเนินการก้าวหน้าไปอย่างเป็นลำเป็นสันตลอดมา ทรงจัดให้นักเต็นนิสไทยได้มีโอกาสไปแข่งขันกับนักเต็นนิสตามประเทศใกล้เคียง เมื่อวันที่ ๕ มกราคม พ.ศ. ๒๔๘๒ กรมหมื่นพิทยาลงกรณจึงได้ทรงลาออกจากการเป็นนายกกรรมการแห่งสมาคม กรรมการลอนเต็นนิสรุ่นใหม่ได้รู้สึกซาบซึ้งถึงพระอุปการะคุณที่ทรงมีแก่สมาคม จึงได้นำหีบหรีดมีตราของสมาคมมามอบถวายเป็นเครื่องหมายที่ระลึก เมื่อวันบำเพ็ญพระกุศลพระศพครบ ๗ วัน ก็ได้นำพวงมาลาขนาดใหญ่มาวางถวายสักการะหน้าพระโกศ

อนึ่ง การจัดตั้งสมาคมรักบี้ฟุตบอลแห่งประเทศไทย กรมหมื่นพิทยาลงกรณก็ทรงเป็นผู้หนึ่งในพวกกรรมการชุดแรก ได้ทรงเป็นนายกกรรมการช่วยร่างข้อบังคับ แลทรงรับช่วยแปลข้อบังคับเป็นภาษาไทย

ทรงเป็นกรรมการ่องคมนตรีสภา

พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระราชดำริถึงการที่จะพระราชทานให้ปวงชนชาวไทย ฝึกหัดการปกครองตามระบอบประชาธิปไตย แต่ว่าการปกครองแบบนี้ยังใหม่ต่อประเทศ น้อยคนรู้จักวิธีการอันถูกต้อง จำเป็นต้องเริ่มฝึกหัดกันไปเป็นขั้น ๆ เสียก่อน การทดลองขั้นต้นนั้น คือได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ คัดเลือกข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ผู้เคยอยู่ในคณะองคมนตรี มีจำนวน ๔๐ ท่าน แล้วพระราชทานตั้งให้เป็นกรรมการ เรียกว่า 'กรรมการองคมนตรี' ที่ประชุมของกรรมการองคมนตรีเรียกว่า 'กรรมการองคมนตรีสภา' การที่โปรดเกล้าฯ ตั้งให้มีสภาเล็กๆ นี้ขึ้น ก็เพื่อให้เป็นการทดลองหาหนทางที่จะตั้งรัฐสภาในประเทศนี้ต่อไปในวันข้างหน้า

เมื่อวันที่ ๓๐ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๗๐ เป็นวันที่กรรมการองคมนตรีเปิดการประชุมเป็นครั้งแรก ณ ศาลาสหทัยสมาคม โปรดเกล้าฯ ให้ราชเลขาธิการมานั่งเป็นประธานชั่วคราว ราชเลขาธิการได้เชิญพระแสพระราชดำรัสมาอ่านในสภา มีใจความ

ย่อ ๆ ว่า การที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ เลือกกรรมการองค
มนตรีทั้ง ๔๐ ท่านนี้ เป็นอันเข้าใจว่า มิได้เลือกมาเป็นผู้แทนชน
คณะใดหรือเหล่าใดโดยเฉพาะ ฉนั้นขอให้ออกความคิดเห็น
โดยระลึกถึงประโยชน์ส่วนใหญ่ของแผ่นดิน แลประชาชนชาว
สยามโดยทั่วไปเป็นสำคัญ ทรงเชื่อว่าคณะกรรมการทั้ง ๔๐ ท่านนี้
จะดำเนินการประชุมให้เป็นประโยชน์แก่บ้านเมือง แม้มีสิ่งใดที่
เห็นว่ายังความผาสุกให้เกิดแก่ประชาชน ก็ให้เสนอความเห็น
ขึ้นมา

เมื่อประธานชั่วคราวอ่านกระแสพระราชดำรัสจบแล้ว ก็มี
การเสนอวิธีเลือกสภานายกและอุปนายก มีผู้เสนอขึ้น ๓ วิธี แต่
ที่ประชุมตกลงรับวิธีของกรมหมื่นพิทยาลงกรณ คือวิธีให้มีผู้เสนอ
นามผู้สมควรแก่ตำแหน่งนั้น ๆ แล้วมีผู้รับรอง แลให้ลงคะแนน
ลับเขียวขาวเขียนน้ำเงิน

เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี (สนั่น เทพหัสดิน) เป็นผู้เสนอ
กรมหมื่นพิทยาลงกรณ อธิบายในที่ประชุมว่า พระองค์ท่านทรง
ไว้ซึ่งความรู้และความสามารถ เหมาะแก่หน้าที่ ท่านเป็นเจ้า
ตำรา มีปรกติในการเขียนอ่าน เป็นผู้แตกฉานในวิชชาการ แล
เชื่อว่าท่านจะรักษาความเป็นกลางในการประชุม เพื่อให้ได้โต้
แย้งกันเต็มที่ ดังที่สยักเกอร์ในปาลิเมนต์อังกฤษประพฤติ กิจ
การของเราที่จะทำขึ้นในที่นี้ คือให้สภาของเราเข้าสู่ฐานะที่ประชุม

ใหญ่ ปรึกษากันเย็นผลสำเร็จโดยปราศจากอันตราย จึงจำต้องเริ่มขึ้นด้วยเลือกสภานายกที่เหมาะแก่หน้าที่ เมื่อเจ้าพระยาธรรมศักดิ์เสนอญัตติขึ้นดังนั้นแล้ว พระยามโนปกรณ์ฯ จึงรับรองถึงคราวลงคะแนนลับ กรมหมื่นพิทยาลงกรณได้ ๒๒ คะแนน คนที่ ๒ ได้ ๑๐ แลคนที่ ๓ ได้ ๘ เย็นอันได้ทรงเย็นสภานายก ส่วนการเลือกอุปนายกก็ทำนองเดียวกัน ได้แก่พระยาจินดาภิรมย์ (เจ้าพระยาศรีธรรมาธิเบศ) ได้นำความขึ้นกราบบังคมทูลตามผลการเลือกตั้ง พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวพระราชทานพระบรมราชานุมัติตามมติของที่ประชุม ดังลายพระราชหัตถเลขาพระราชทานมายังสภานายกดังต่อไปนี้

'ตามที่กรรมการองคมนตรีได้ประชุมเลือกเธอขึ้นเป็นสภานายก แลพระยาจินดาภิรมย์เย็นอุปนายก มีหน้าที่ดำเนินการของสภาเพื่อปฏิบัติการให้บรรลุผลดังความมุ่งหมายของฉันนั้น ฉันได้พิจารณาแล้ว เห็นว่าทั้งสองมีคุณวุฒิสมควรรับหน้าที่ในตำแหน่งนั้นๆ ได้ จึงอนุมัติให้เย็นสภานายกแลอุปนายกแห่งกรรมการองคมนตรี ตามความในมาตรา ๑๒ แห่งพระราชบัญญัติ

ฉันขอแสดงความยินดีแก่สภานายกแลอุปนายกที่ได้รับความไว้วางใจของกรรมการองคมนตรี ขอคุณพระรัตนไตรจงบันดาลให้ที่ประชุมนี้ดำเนินการให้ตลอดปลอดโปร่ง เย็นผลดีแก่ชาติสยามยิ่งขึ้นเทอญ'

งานขั้นต่อไปก็คือประชุมพิจารณาร่าง 'พระราชบัญญัติกรรมการองคมนตรี' ซึ่งมีระเบียบข้อบังคับการประชุมรวมอยู่ด้วย งานนี้เป็นงานใหญ่แลใหม่ เพราะยังไม่เคยมีข้อบังคับการประชุมที่เป็นกิจลักษณะเช่นนี้มาก่อนเลย สภาได้ตั้งกรรมการขึ้นคณะหนึ่งเป็นผู้พิจารณาร่าง ได้อาศัยความช่วยเหลือแนะนำจากสภานายกอยู่โดยตลอด รวมทั้งร่างเดิมที่มีคำฝรั่งปนอยู่หลายคำ ต้องบัญญัติศัพท์ภาษาไทยขึ้นแทน เป็นต้น คำว่า 'อนุมัติ' 'มติ' 'แปรญัตติ' 'เสนอญัตติ' 'ระเบียบวาระ' แลคำ 'อภิปราย' เหล่านี้เป็นตัวอย่าง เมื่อพระราชบัญญัติกรรมการองคมนตรีสำเร็จแล้ว สภาก็ได้รับพระราชทาน 'ระเบียบวาระ' หลายเรื่อง มาประชุมอภิปรายโต้แย้งกันอย่างเป็นงานเป็นการ สภานายกก็ทรงควบคุมการประชุมด้วยความเข้มแข็งเฉียบขาด.

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงสนพระราชหฤทัยการประชุมสภานี้มิใช่น้อย บางคราวได้เสด็จพระราชดำเนินโดยลำลอง มาทอดพระเนตรการประชุมอภิปรายโต้เถียง แลการลงมติของสภา อนึ่งจำเดิมแต่ได้รับพระราชทานมอบให้จัดระเบียบสภาตัวอย่างแห่งนี้ขึ้นแล้ว พระราชวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยาลงกรณ ก็ได้ทรงศึกษาแบบฉบับต่าง ๆ จนทรงมีความชำนาญ ดังได้เคยประทานปาฐกถาที่สามัคยาจารย์สมาคม เมื่อวันที่ ๒๒ กันยายน พ.ศ. ๒๔๗๑ ว่าด้วยเรื่อง 'สัมโมทนียกถาในเรื่องปาลิเมนต์'

ใน พ.ศ. ๒๔๗๔ สภากรรมการองคมนตรีได้มีการเลือกสภานายกแลอุปนายกกันอีกครั้งหนึ่ง กรมหมื่นพิทยาลงกรณก็ทรงได้รับเลือกเป็นสภานายกซ้ำอีก ส่วนอุปนายกได้แก่พระยามานวราชเสวี.

การจัดแผนผังห้องประชุม กรมหมื่นพิทยาลงกรณก็ทรงเป็นพระธุระจัดเอง บัลลังก์สำหรับนายกแลรองนายกนั่งเป็นประธานในการประชุม มีเป็นต้น ยกพื้น โต๊ะ แลเก้าอี้ รวมทั้งฆ้อนไม้สำหรับเคาะเวลาบัญชาการประชุม แลหีบไม้ลงคะแนน ก็ได้ทรงเป็นพระธุระจัดทำขึ้นแต่ครั้งนั้น และก็ยังคงใช้อยู่ในสภาผู้แทนราษฎรจนทุกวันนี้.

ทรงเป็นสภานายกแห่งราชบัณฑิตยสภา

เมื่อมีการเปลี่ยนแปลงการปกครองครั้ง พ.ศ. ๒๔๗๕ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ สภานายกแห่งราชบัณฑิตยสภา เสด็จแปรพระสถานจากกรุงเทพ ไปประทับแรมเป็นประจำอยู่ที่หัวหิน จังหวัดประจวบคีรีขันธ์ พระราชวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยาลงกรณ ผู้ทรงเป็นอุปนายกแผนกวรรณคดีแห่งราชบัณฑิตยสภาจึงทรงเป็นสภานายกแทน ได้ทรงปฏิบัติราชการทุกแผนกในราชบัณฑิตยสภา ดำเนินรอยตามระเบียบเดิม ซึ่งสภานายกพระองค์ก่อนทรงจัดไว้โดยตลอด.

จนกระทั่ง พ.ศ. ๒๔๗๖ เมื่อคราวที่จัดระเบียบงานขึ้นใหม่ ได้เปลี่ยนนามราชบัณฑิตยสภาเป็น ‘ราชบัณฑิตยสถาน’ กรม

หมื่นพิทยาลงกรณจึงได้กราบถวายบังคมลาออกทรงรับพระราชทานบำนาญ.

พระนิพนธ์ต่าง ๆ

ย่อมทราบกันอยู่แล้วว่า พระราชวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยาลงกรณทรงมีปฏิภาณในทางหนังสือ ธรรมดาคนที่รักหนังสือมักมีนิสัยฝักใฝ่ในทางนั้นมาตั้งแต่เด็ก ดังพระองค์ท่านทรงเขียนเล่าไว้เมื่อทรงพระเยาว์ว่า ทรงพบสุปเสือสองตัวหันหน้าหากันยืนหลังหิบผ้าเช็ดหน้า ก็ทรงฉวยมาขีดเขียนขึ้นเย็นโคลงไว้ใต้รูป ทั้งที่ไม่ได้ตั้งพระทัยจะให้เย็นโคลงเลย ลายพระหัตถ์ก็ยุ่งยิ่งอย่างลายมือเด็ก แต่วรรคตอนแลเอกโทอาจถูกต้องตามลักษณะโคลงทุกอย่าง แลคงได้ถ้อยได้ความดี โคลงนั้นจึงยังเอิญไปสดุดตาของท่านผู้รู้หนังสือดีเข้า ท่านเลยหยิบไปอ่านแลพิจารณา แล้วทำนายล่วงหน้าว่า เมื่อโตขึ้นพระองค์ชายจะเป็นผู้รู้หนังสือดีถึงกับเป็นกวีซึ่งท่านก็ทำนายแม่นเป็นที่สุด.

เมื่อทรงสำเร็จวิชาเบื้องต้นแล้วก็เสด็จเข้ารับราชการ ปฏิภาณในทางหนังสือของท่านก็ยิ่งปรากฏชัดออกมาเป็นลำดับ เคยรับสั่งเล่าว่า ขณะที่เข้ารับราชการได้ไม่สู้นานนัก มีเวลาว่างก็แต่งหนังสือลองดู ทรงเห็นเข้าที จึงส่งไปให้หนังสือวชิรญาณรายเดือน เมื่อพระนิพนธ์ได้ลงพิมพ์เป็นครั้งแรกในหนังสือนั้น รับสั่งว่า "ปลื้มใจราวกะอะไรดี" แต่บรรณาธิการไม่ยอมเซ็ออยู่เป็นนาน

ว่าท่านเป็นผู้นิพนธ์หนังสือนั้น หาว่าผู้ใหญ่เขียนให้ พระองค์ท่านเป็นแต่ผู้คัดส่งมา ตั้งแต่นั้นเลยทำให้ทรงขยันเขียนหนังสือส่งบ่อยเข้าอีก จนบรรณาธิการเซ็ง.

พ.ศ. ๒๔๔๒ ในเดือนที่เสด็จกลับจากการเล่าเรียนที่ประเทศอังกฤษ บรรณาธิการหนังสือวชิรญาณผู้เคยติดใจพระนิพนธ์ของท่าน ได้มาขอประทาน 'เรื่องของนักเรียนเมืองอังกฤษ' ไปลงพิมพ์อีก เรื่องของนักเรียนเมืองอังกฤษ มีประโยชน์แก่พระประวัตินี้เป็นอันมาก ดังได้คัดบางตอนมาลงไว้แล้ว.

ใน พ.ศ. ๒๔๔๓ เมื่อสหาย ๓—๔ คนกลับจากการเล่าเรียนพร้อมเพรียงกันแล้ว ก็ร่วมกันคิดอ่านออกหนังสือพิมพ์รายเดือนชื่อ 'ลักวิทยา' ลักวิทยาเป็นหนังสือชุดแรกซึ่งเขียนสำนวนไทยอย่างที่เขียนกันต่อมาในสมัยนี้ สมัยโน้นดูเหมือนเรียกว่าสำนวน 'โก้' ลักวิทยาออกอยู่สองปี ปีแรกมีผู้รับมากจนลักวิทยามีโรงพิมพ์ได้เอง ครั้นรุ่งขึ้นปีที่สอง เลยไม่เก็บเงินค่าบำรุง แถมให้เปล่าทั้งปี ปีที่สองมีผู้รับเพิ่มจำนวนขึ้นอีกมาก แต่ลักวิทยาก็ต้องเลิกไป เพราะ 'คณะ' มีราชการมากขึ้น ไม่มีเวลาเขียนให้ลักวิทยา ดังทรงเขียนไว้ว่า " การที่ทนเขียนลักวิทยาอยู่ไม่ได้ ด้วยน่าที่ราชการสูงขึ้น มีงานจริงๆ ทำมากขึ้น จึงทำงานเล่นๆ ไม่ได้นั้น เป็นข้อที่น่าอับอายตรงไหนหรือ "

เมื่อลักวิทยากำลังวิ่งคล่องอยู่ตามบ้านผู้ชอบอ่านลักวิทยาครั้งนั้น มีเรื่อง ๆ หนึ่งลงค้างอยู่ คือ 'เรื่องสงครามรัซเซียกับยี่ปุ่น' เวลานั้นสงครามกำลังเกิด จึงมีผู้ใคร่จะอ่านเรื่องสงครามที่กำลังสด ๆ ร้อน ๆ ลักวิทยาเลิกเสียก็พากันเสียดาย จึงมีผู้วิงวอนให้เขียนต่อให้ตลอด แล้วพิมพ์เป็นเล่มตั้งแต่ต้นจนจบ เรื่องสงครามรัซเซียกับยี่ปุ่นมีขนาดหนาสองเล่ม คือมีเล่ม ๑ แลเล่ม ๒ จัดพิมพ์ขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๗.

เพราะเหตุที่กรมหมื่นพิทยาลงกรณทรงเขียนเรื่องสงครามรัซเซียกับยี่ปุ่นลงในลักวิทยาแต่ครั้งนั้น จึงได้ทรงศึกษาจนทรงทราบความเป็นไปของยี่ปุ่นโดยละเอียด เรื่องไหนซึ่งครั้งหนึ่งเคยเข้าอยู่ในข่ายความสนพระทัยของท่านแล้ว เรื่องนั้นท่านจะมีรู้จักลืมแลจะมีรู้จักทอดทิ้งที่จะแสวงหาความรู้ใหม่เพิ่มเติมอยู่มิรู้ขาด ครั้นสงครามยี่ปุ่นเกิดขึ้นครั้งนี้ ท่านจึงกล้าทำนายใน 'หน้า ๕ ประมวญวัน' ว่า ผลที่สุดยี่ปุ่นจะเป็นฝ่ายแพ้สงคราม ทั้งที่ยี่ปุ่นกำลังได้ประเทศใหญ่น้อยมาไว้ในครอบครอง ทำให้เพื่อนบ้านใกล้เคียงเชื่อสนิทในชัยชนะของยี่ปุ่น จนกระทั่งผู้ทำนายด้วยหลักวิชาที่ปราศจากอคติเกือบจะโดนเข้าขังแต่ผลที่สุดคำทำนายนั้นก็ไม่ยักผิด.

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๘ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๖ ขณะนั้นทรงมีพระยศเป็นสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เมื่อได้ทรงทราบถึงเหตุอุบัติแลวิบัติของลักวิทยา ก็ทรงเสียดาย จึงทรงออก

หนังสือพิมพ์รายเดือนชื่อ 'ทวิปัญญา' ขึ้น พระราชทานชวนให้คณะลักวิทยาบางท่านมาร่วมแต่งหนังสือให้ทวิปัญญา ด้วยสาเหตุนี้ 'จดหมายจางวางหร่ำ' ของ น. ม. ส. จึงมีอยู่ในทวิปัญญา อีกหลายปีต่อมา จดหมายจางวางหร่ำได้รวมทกฉบับพิมพ์เป็นเล่มเดียวกัน จดหมายจางวางหร่ำเป็นหนังสือชนิดไร ไม่จำเป็นต้องอธิบายอีก เพราะผู้อ่านเป็นอันมากรู้จักดีแล้ว.

ระหว่าง ๓ ปีเศษ ที่กรมหมื่นพิทยาลงกรณรับราชการในตำแหน่งอธิบดีกรมกระสาปน์สิทธิการ ต้องเสด็จกลับวังเกือบ ๒๐ นาฬิกาแทบจะเสมอ เพราะต้องเสด็จอยู่ควบคุมเหรียญตรากระสาปน์ ซึ่งใช้เวลาสำรวจอยู่นานกว่าจะเสร็จ ทรงมีเวลาว่างอยู่ที่กรมก็ทรงใช้เวลาว่างนั้นเป็นเครื่องทรงพระสำราญ ในการทรงอ่านแลทรงเขียนหนังสือ เมื่อเขียนเก็บเข้าไว้มาก จึงเป็นเหตุให้หนังสือ 'นิทรานุเคราะห์' มีกำเนิดขึ้นใน พ.ศ. ๒๔๕๐ รูปร่างหน้าตานิทรานุเคราะห์ก็ทำนองเดียวกับลักวิทยา นิทรานุเคราะห์ออกอยู่ได้ไม่กี่เดือน ก็ต้องเสด็จย้ายไปรับราชการในตำแหน่งอธิบดีกรมตรวจแลกรมสารบาญชี ในกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ.

กรมหมื่นพิทยาลงกรณทรงเขียนคำนำในนิทรานุเคราะห์ ตอนหนึ่งว่า "พวกเราถ่อมตัวไม่เป็นมาแต่ไหนแต่ไรแล้ว หากจะรู้จักถ่อมตัวในแผนกอื่น ๆ ก็ไม่ใช่แผนกเขียนหนังสือลงพิมพ์ เมื่อครั้งลักวิทยาเราเคยมีที่แห่งหนึ่ง เรียกว่าออฟพีศเลขานุการ เป็นศาลา

สำหรับประชุมกันอวดดี เมื่ออวดกันเองหนักเข้า ก็มีกระเส็นกระสายไปในลักวิทยามากขึ้นทุกที ท่านผู้อ่านบางคนเมื่อได้ยินเราอวดดีหนักเข้า เลยเชื่อก็มี ในที่สุดตัวเราเองก็เกือบพลอยเชื่อไปด้วย”

ใน พ.ศ. ๒๔๕๓ ‘สิบราชสมบัติ’ ของ น.ม.ส. ได้จัดพิมพ์ขึ้นเป็นเล่ม หนังสือนี้ทรงเขียนเป็นหนังสืออ่านเล่น แต่อาศัยเรื่องจริงในพงษาวดารเป็นหลัก ทรงทำเชิงอย่างนี้ไว้ในลักวิทยา สมัยเมื่อสิบราชสมบัติพิมพ์ออกจำหน่ายใหม่ ๆ นิยมกันว่าเป็นเรื่อง ‘เก่นกระไร’ แม้เมื่อสองสามวันนี้ลองเปิดขึ้นอ่านอีกที ก็ยังเห็น ‘ช่างเก่นกระไร’ อยู่นั่นเอง เรื่องชนิดนี้ทรงเรียกว่าเกร็ดพงษาวดาร ทรงเขียนไว้ว่า “เรื่องเกร็ดพงษาวดารซึ่งเดียวนี้แต่งกันมาก แลนักพงษาวดารบ่นว่าไม่ชอบเพราะทำให้คนอ่านที่ไม่รู้เข้าใจผิด เกร็ดพงษาวดารชนิดนี้ ก็เกิดก่อนในลักวิทยา ลักวิทยาเปนต้นบัญญัติในเรื่องหนังสือไว้มาก”

พ.ศ. ๒๔๕๙ ทรงจัดพิมพ์พระนลคำฉันท์ขึ้น แต่พิมพ์ไม่กี่เล่ม เพื่อจะรักษาต้นฉะบับที่ถูกต้องไว้ไม่ให้สาปสูญเคลื่อนคลาด พระนลคำฉันท์เป็นฉันท์ที่มีความยาวถึง ๒๖๐ หน้า ยาวกว่าฉันท์สมุทโฆษซึ่งนักปราชญ์ช่วยกันแต่งถึง ๓ คนจึงได้จบ เนื้อเรื่องในพระนลคำฉันท์นั้น ทรงถอดมาจากเรื่องเดิมของฮินดู การที่ทรงกระทำเช่นนั้น ก็เพื่อจะได้ไม่ต้องทรงพะวงในการผูกเนื้อเรื่อง แล้วหันมาทรง

ใช้ความรอบคอบในทางรักษาครุ ลหุ ให้ถูกต้องตามฉันทลักษณะตั้งแต่ต้นจนจบ แลให้หนักไปในความไพเราะแห่งสำนวนโวหาร ทรงเขียนไว้ในหน้าต้นของพระนลคำฉันท์ว่า

"พระนลคำฉันท์นี้เริ่มตั้งแต่ต้นปี พ.ศ. ๒๔๕๖ แลได้ทูลเกล้าถวาย ฯ ในงานเฉลิมพระชำหนักจตุรลดาระโหฐาน เมื่อวันที่ ๑๔ สิงหาคมปีเดียวกันนั้น ๕ สรรคครั้งหนึ่ง ทูลเกล้า ฯ ถวายในวันขึ้นปีใหม่ พ.ศ. ๒๔๕๗ อีก๕ สรรคครั้งหนึ่ง เพราะได้ทูลเกล้า ฯ ถวายเช่นนี้ จึงมีหนังสือเปนที่จดจำไว้ว่า ได้แต่งใน พ.ศ. ๒๔๕๖ เพียง ๑๐ สรรคเท่านั้น อีก ๑๖ สรรคแต่งใน พ.ศ. ๒๔๕๗ แล ๒๔๕๘ จบบริบูรณ์เมื่อวันที่ ๓๐ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๕๘"

พ.ศ. ๒๔๕๙ ทรงจัดพิมพ์ 'ตลาดเงินตรา' แต่บัดนี้แทบจะไม่มีใครรู้ว่าตลาดเงินตราเป็นหนังสือมาจากแหล่งใด ใครเป็นผู้เขียน หนังสือนี้เปนตำราเศรษฐศาสตร์ชนิดหนึ่ง ในแผนกที่ว่าด้วยเงินตรา น.ม.ส. ทรงเขียนไว้ประมาณ ๔ ปีก่อนที่จะจัดให้พิมพ์ ท่านทรงรับราชการอยู่ในกระทรวงพระคลัง ฉนั้นตลาดเงินตราจึงมีสาระสำคัญหนักไปในเรื่องการเงิน ยิ่งกว่าเศรษฐศาสตร์อย่างอื่น หนังสือนี้ยาว ๑๔๐ หน้า ชรอยจะเปนที่นิยม จึงไม่เคยเห็นตลาดเงินตราเที่ยวทิ้งเกลื่อนกลาดอยู่ตามที่ใดเลย คำอธิบายบางตอนที่ทรงเขียนไว้ในตลาดเงินตรา มีดังนี้ "หนังสือนี้ได้เขียนไว้ ๔ ปีเศษมาแล้ว เมื่อเร็ว ๆ นี้ไปเที่ยวค้นพบซ่อนอยู่ในตู้ หยิบมาอ่านดูแลแก้ไข

เล็กน้อยแล้วเห็นว่า ถ้าจะพิมพ์ขึ้นก็น่าจะเปนประโยชน์บ้าง ในเวลาที่อ่านนั้นรู้สึกว่าบางตอนเข้าใจยากอยู่สักหน่อย แต่แรกคิดว่าจะเขียนเสียใหม่ให้แจ่มแจ้งกว่านี้ แต่มาคิดดูเห็นว่าจะเขียนให้เข้าใจง่ายจริงๆนั้นยาก เพราะวิธีของตลาดเงินตราซับซ้อนมาก จะอธิบายให้แจ่มแจ้งได้ในสมุดขนาดนี้เห็นจะยากนักหนา จำต้องขอให้ผู้ที่อยากรู้อ่านติดต่อกันแต่ต้นจนปลายตามลำดับข้อย่างพินิจพิเคราะห์สักหน่อยจึงจะพอเข้าใจได้ อนึ่งถ้าใครเพียรเขียนรูปพระปรางวัดอรุณในกระดาดเล็กเท่าน่าสมุดนี้ ก็คงไม่มีลวดลายของพระปรางเลอียดได้ฉันใด ถ้าจะเขียนเรื่องตลาดเงินตราให้เลอียดในสมุดเล่มเล็กเท่านี้ ก็ไม่ได้ฉันเดียวกัน.

น.ม.ส.

กรุงเทพ ฯ วันที่ ๑๙ ธันวาคม ๒๔๕๙"

เมื่อวันที่ ๒ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๖๑ สมเด็จพระมหาสมณะเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงแสดงพระธรรมเทศนาทรงปรารภความเสียชีวิตของหม่อมเจ้าอรรกพันธ์ แลหม่อมราชวงศ์ประพฤทธิ์ เกษมศรี ในคราวเรืออัยปางเมื่อสงครามโลกครั้งที่ ๑ ท่านทั้ง ๒ นั้นสำเร็จการศึกษาในประเทศอังกฤษแล้วกระทรวงพระคลังก็เรียกกลับให้มารับราชการ ระหว่างเดินทางเรือโดยสารถูกลูกระเบิดของศัตรูจมลง.

งานบำเพ็ญพระราชกุศลไว้อาลัยแก่ผู้เสียชีวิตในสงครามครั้งนั้น จัดให้มีขึ้นที่วัดบวรนิเวศวิหาร มีข้าราชการสถานทูต แลชาวต่างประเทศผู้เป็นสัมพันธมิตรในสงครามไปร่วมงานกันมาก เสนาบดีกระทรวงพระคลังทรงเห็นสมควรให้แปลพระธรรมเทศนาขึ้นเป็นภาษาอังกฤษ เย็บเป็นเล่มรวมกันทั้ง ๒ ภาษา สำหรับแจกเป็นมิตรพลีแก่ผู้ไปสดับพระธรรมเทศนาในงานนั้น รับสั่งมอบให้กรมหมื่นพิทยาลงกรณเป็นผู้แปล ท่านผู้แปลทรงเล่าว่า ตั้งแต่แปลหนังสือมา ไม่เคยแปลอะไรยากเท่าแปลพระธรรมเทศนานั้นเลย กว่าจะสำเร็จได้ ต้องเฝ้าทูลถามสมเด็จพระมหาสมณะเจ้าอยู่หลายครั้งจนกว่าการแปลจะถูกต้องตามความหมายในพระธรรมเทศนา แลถูกต้องตามสำนวนในภาษาอังกฤษ แต่ผลที่สุด ผู้ทรงแสดงพระธรรมเทศนา แลผู้แปลก็ทรงรับความพอพระทัยด้วยกันทั้ง ๒ ฝ่าย รวมทั้งผู้รับแจกหนังสือพระธรรมเทศนานั้นด้วย

พ.ศ. ๒๔๖๑ พระราชวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยาลงกรณได้ทรงแต่ง 'นิทาน เวตาล' เพื่อแจกในงานพระราชทานเพลิงศพหม่อมพัฒน์ รัชนี หม่อมคนก่อนของท่าน นิทานเวตาลเป็นหนังสือจำพวกที่ผู้อ่านแทบทุกคนลงความเห็นพ้องกันว่า เป็นหนังสือดีสนุกตลอดเล่ม อ่านกี่หนก็ไม่รู้จักเบื่อ เพราะมีข้อคิดซึ่งเป็นคติปนอยู่ทุกเรื่อง มิโคลง ฉันท์ แลกลอนซึ่งล้วนแต่ไพเราะประดับอยู่เป็นแห่ง ๆ ดังได้คัดมาไว้เป็นตัวอย่างแห่งหนึ่ง ดังนี้

“๏ อะไรใหม่มิใช่ความจริงแน่ ความจริงแท้เกิดใหม่เกิดได้หรือ
อะไรใหม่ไม่จริงทุกสิ่งคือ อะไรจริงใช่ชื่อว่าใหม่เอย ฯ”

นิทานเวตาลเคยพิมพ์แล้วถึง ๓ ครั้ง ครั้งที่ ๑ ใน พ.ศ. ๒๔๖๑ ครั้งที่ ๒ ใน พ.ศ. ๒๔๖๑ แลครั้งที่ ๓ ใน พ.ศ. ๒๔๗๓

พ.ศ. ๒๔๖๕ ได้ทรงชำระพิมพ์ ‘กนกนคร’ กลอน ๖ เรื่องนี้ก็อาศัยเรื่องเดิม แลด้วยเหตุผลอย่างเดียวกับพระนลคำฉันท์ กลอนในกนกนครตั้งแต่ต้นจนจบ ได้ทรงพิถีพิถันให้เป็นกลอน ๖ แท้ ๆ ไม่ขาดไม่เกิน ๖ ไปได้สักแห่งเดียว จึงยากไม่น้อยกว่าแต่งฉันท์ ทรงชำระเข้าไว้ในจำพวกกวินิพนธ์ชุดเอกของท่าน ทรงเขียนคำนำไว้ในกนกนคร ว่า “..... เมื่อมาสบเหมาะเข้าเช่นนี้ก็นับว่าโชคดี เป็นอันลงมือแต่งกลอนได้ แต่เรื่องกนกนครนี้มิใช่เอามาจาก ตฺริกฺรมาโธคาศฺระ อย่างเดียว ต้องกล่าวว่ากอปขึ้นด้วย ๑. เรื่องเมืองทอง ๒. ตฺริกฺมะโธคาศฺระ ๓. น.ม.ส. ทั้ง ๓ นี้รวมกัน ถ้าถามว่าส่วนไหนมากส่วนไหนน้อย ก็อยากจะตอบอย่างตำรายาว่า ที่ ๑ กับที่ ๒ เสมอกัน ที่ ๓ เท่ายาทั้งหลาย

“ผู้อ่านพึงระลึกว่า นิทานนี้เนื้อเรื่องเดิมเป็นเรื่องแขกฮินดู ผู้แต่งเป็นไทยแต่งกลอนให้ไทยอ่าน แต่เป็นผู้รู้ภาษาอังกฤษ นิกในภาษานั้นได้ เหตุฉนั้นความคิด ความเปรียบ หรือเชิงความแลสำนวนที่กล่าวก็ดี อาจเป็นไทย ๆ แขก ๆ ฝรั่ง ๆ ปะปนกันหลายขนาน ข้อสำคัญอยู่ที่ว่า ถ้าท่านเห็นว่าได้ปรุงเข้ากันกลมกล่อมแล้วก็เป็นอันใช้ได้”

พ.ศ. ๒๔๖๙ เป็นปีที่จัดพิมพ์ปาฐกถา เล่ม ๑ สำหรับแจกในงานพระราชทานเพลิงศพคุณหญิงมารดาของท่าน ประชุมปาฐกถาเล่ม ๑ นี้ ได้รวบรวมปาฐกถาที่ตรัสในชุมนุมชนต่างสถานที่ มีอยู่ ๗ เรื่อง เรื่องที่ ๑. วิสาขบูชาที่บ้านชะอำ ตรัสเมื่อวันที่ ๒๖ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๖๙ เรื่องที่ ๒. นิทานเก่า ๆ ตรัสที่สามัคยาจารย์สมาคม เมื่อวันที่ ๘ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๖๘ เรื่องที่ ๓. สหกรณ์บางรูปในอินเดีย ตรัสที่สามัคยาจารย์สมาคม เมื่อวันที่ ๑๔ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๖๗ เรื่องที่ ๔. เทียวภูกาม ตรัสที่บุญอิตศิลปาคาร เมื่อวันที่ ๕ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๖๘ เรื่องที่ ๕. ปาฐกถาเสือป่า มณฑลกรุงเทพ ตรัสที่สวนสราญรมย์ เมื่อวันที่ ๑ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๕๗ เรื่องที่ ๖. ปาฐกถาเสือป่าตอน ๒ ตรัสเมื่อวันที่ ๒๙ กรกฎาคม ปีเดียวกัน และเรื่องที่ ๗. ตรัสเมื่อวันแจกประกาศนียบัตรที่โรงเรียนคริสเตียนวิทยาลัย เมื่อวันที่ ๓๐ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๖๙

พ.ศ. ๒๔๗๒ พิมพ์ประชุมปาฐกถา เล่ม ๒ เล่มนี้มีปาฐกถายาว ๆ รวมอยู่เพียง ๓ เรื่อง คือ เรื่องที่ ๑. หลักและธรรมะแห่งหนังสือข่าว ๒. สัมโมทนียกถาในเรื่องปาลิเมนต์ และเรื่องที่ ๓. เรื่องการขยายตัวแห่งภาษา ประชุมปาฐกถาทุกชิ้นที่นำมาลงลำดับไว้ในที่นี้ จะเห็นได้ว่าแต่ละชิ้นต่างรสและต่างวิชา แต่ก็ได้เข้ามารวมอยู่ในวิทยาการของพระองค์ท่านทั้งหมด.

พ. ศ. ๒๔๗๓ ประมวญนิทาน น. ม. ส. ได้จัดพิมพ์ขึ้นรวม ๒ เล่ม นิทานในหนังสือ ๒ เล่มนี้ โดยมากเป็นนิทานเก่าที่เคยลงในสักวิทยา ในนิทรานุเคราะห์ ในทวิปัญญา ในล้อมรั้ว แลนิทานทรงเขียนขึ้นใหม่บ้าง.

พ.ศ. ๒๔๗๔ ทรงแต่งเห่เรือทูลเกล้า ฯ ถวายพระยาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ในพระราชพิธีทรงเบิดสพานปฐมบรมราชานุสสรณ์ เมื่อวันที่ ๖ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๗๕ เห่เรือนี้ทรงแต่งยาวสั้นพอสมแก่เวลาที่กระบวนแห่เสด็จพระราชดำเนิน ทางชลมารคจากเชิงสพานฝั่งโน้นเลียบลำน้ำมาขึ้นที่ท่าพระตำหนักแพ แต่ก็นับเป็นบทเห่ที่ไพเราะที่สุดชิ้นหนึ่ง.

พ. ศ. ๒๔๗๕ ได้ทรงแต่งฉันท์สดุดีสังเวยสมโภชพระมหาเสวตฉัตร พิมพ์เสร็จในเดือนมกราคมปีนั้น โดยที่มีพระบรมราชโองการลงมาว่า สดุดีสังเวยเดิมนั้น ยาวยืดยาดนัก ใช้เวลาอ่านเป็นชั่วโมง ๆ ใจความก็ซ้ำกัน จึงมีพระราชประสงค์ให้กรมหมื่นพิทยาลงกรณทรงแต่งขึ้นใหม่ ให้ย่อความลงไปให้สั้น ทรงรับฉลองพระเดชพระคุณด้วยเต็มพระทัย ครั้นแต่งเสร็จแลพิมพ์ทูลเกล้า ฯ ถวายขึ้นไป เป็นที่พอพระราชหฤทัยแล้ว ก็ต้องเลิกใช้ ท่านผู้นิพนธ์ทรงเสียดายผลแห่งความตั้งพระทัยที่จะได้ฉลองพระเดชพระคุณอีกสักวาระหนึ่ง จึงทรงยันทึกไว้ในสมุดนั้น เมื่อครั้งที่ทรงค้นจะรวบรวมพระนิพนธ์ต่าง ๆ เพื่อเตรียมจะทรงแต่งพระประวัติของ

พระองค์เอง บันทึกนั้นทรงเขียนก่อนวันสิ้นพระชนม์เพียง ๑๑ วัน เท่านั้น เลยนำมาลงเย็บที่ระลึกไว้ในพระประวัตินี้ด้วย

"บันทึก

วันที่ ๑๒ กรกฎาคม ๒๔๘๘

"ฉันท์ในสมุดนี้ดูเหมือนจะเป็นชิ้นเดียวที่ข้าพเจ้า กรมหมื่นพิทยาลงกรณแต่งแล้วไม่ได้ใช้ประโยชน์ตั้งมุ่งหมาย จึงควรจะบันทึกเรื่องไว้

"เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๕ เมื่อ 'เปลี่ยนแปลงการปกครอง' แล้วได้สองสามเดือน เสนาบดีกระทรวงวัง (เจ้าพระยาวรพงศ์พิพัฒน์) มีจดหมายมาถึงข้าพเจ้าว่า มีพระราชโองการให้ข้าพเจ้าแต่งฉันท์สดุดีสังเวยสมโภชพระมหาเสวตรฉัตรใหม่แทนของเก่า

"แต่บัดนั้นงดการสมโภชพระมหาเสวตรฉัตร แลเลิกมาจนบัดนี้ ฉันท์นี้จึงไม่เคยใช้เลย

"ตั้งแต่แต่งฉันท์ในสมุดนี้แล้วมา ข้าพเจ้าไม่ได้แต่งฉันท์อีกเลย หากจะมีบ้างก็เพียงแต่งเล่น ๆ สองสามบันทัดเท่านั้น"

พ.ศ. ๒๔๖๗ ทรงแต่งแลพิมพ์ 'ความนึกในฤดูหนาว'

พ.ศ. ๒๔๗๓ ทรงแต่งแลพิมพ์ 'กลอนแลนักกลอน'

พ.ศ. ๒๔๗๔ ทรงแต่งแลพิมพ์ 'คำทำนาย'

พ.ศ. ๒๔๗๗ ทรงแต่งแลพิมพ์ 'เครื่องผูกหัดเยนตลแมนในออกซฟอร์ดแลเคมบริช'

พ.ศ. ๒๔๘๐ ทรงแต่งแลพิมพ์ ‘เสภาสภา’

พ.ศ. ๒๔๘๑ ทรงแต่งแลพิมพ์ ‘ปฤษณาเถลิงศก’

หนังสือเหล่านี้เป็นเรื่องสั้น ๆ เย็บเป็นเล่มเล็ก ๆ สำหรับทรงแจกแก่ผู้ไปช่วยงานกฐินพระราชทานบ้าง ทรงแจกแก่ผู้มาเฝ้าอำนวยพรในวันขึ้นปีใหม่บ้าง น่าจะมีสมุดเล่มเล็ก ๆ ชนิดนี้พิมพ์ไว้ทุก ๆ ปี แต่ว่าฉบับที่เหลือจากไฟไหม้หาได้เพียงเท่านี้เอง

พ.ศ. ๒๔๖๙ ในต้นรัชกาลที่ ๗ เป็นโอกาสแรกที่กรมหมื่นพิทยาลงกรณทรงเตรียมปาฐกถาเป็นภาษาอังกฤษขึ้น ได้เสด็จไปตรัสที่สยามสมาคมตามคำเชิญ ทรงให้ชื่อเรื่องเรียกเป็นภาษาไทยว่า ‘การเล่นเพลงตามชนบท’ ได้ตรัสเป็นครั้งเป็นคราวอีก เช่น ‘เรื่องพระพุทธบาท’ แล ‘เสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน’ และกำลังทรงเตรียมค้างอยู่อีกเรื่องหนึ่ง ทรงให้ชื่อว่า ‘The last Phase of the Bullet Tical.’

อนึ่ง กรมหมื่นพิทยาลงกรณทรงเป็นสมาชิกในโรตารีคลับมาตั้งแต่แรกที่คลับนี้ตั้งขึ้นในประเทศนี้ ทรงได้พระนามว่า เป็น ‘นักพูด’ ที่พูดสนุก แลพูดบ่อยครั้งที่สุดผู้หนึ่งในโรตารีคลับสมัยเมื่อก่อนสงคราม คำตรัสบางเรื่องที่ยังเหลือจากไหม้ไฟ ได้มีประโยชน์แก่พระประวัตินี้หลายตอน

ยังมีพระนิพนธ์อีกมากชิ้น ที่เขียนประทานแก่หนังสือต่าง ๆ

แต่ไม่สามารถจะจดจำชื่อเรื่องไว้ได้ เพราะเหตุว่าหนังสือเหล่านั้น ได้ไหม้ไปหมดพร้อมกับโรงพิมพ์ประมวญมารค.

เวลารับราชการของกรมหมื่นพิทยาลงกรณนั้น คำนวณได้ถึง ๔๐ ปี ตงแต่ พ.ศ. ๒๔๓๖ จน พ.ศ. ๒๔๗๖ ผู้ทคราเครงอยู่กับสรรพกิจราชการอย่างพระองค์ท่านนั้น เมื่อเลิกคร่ำเคร่งก็จำเป็นอยู่เองที่จะทรงรู้สึกว้าเหว่ ความว้าเหว่เย็นเหตุให้มีพระอารมณ์หงุดหงิดบ้างบางเวลา ความหงุดหงิดเกิดจากความว่าง ไม่มีอะไรทำเย็นกิจลักษณะ ยารักษาความว่างมีชนานหนึ่ง เย็นยาประจำพระองค์ ซึ่งเคยทรงใช้มาแล้วเย็นพัก ๆ ยาชนานนี้คือทรง 'เล่นเขียนหนังสือ' เมื่อเขียนไว้มากเข้า ก็จัดพิมพ์เย็นเล่มเสียคราวหนึ่ง เพราะเหตุดังได้กล่าวมานี้ ใน พ.ศ. ๒๔๗๗ จึงเกิดมีหนังสือพิมพ์รายอาทิตย์ 'ประมวญมารค' แลมีโรงพิมพ์ประมวญมารคขึ้นที่วังถนนประมวญ แลเพราะทรงพิถีพิถันในเรื่องหนังสือ ก็เลยโยงไปถึงทรงพิถีพิถันในการพิมพ์ด้วย เหตุฉนั้นโรงพิมพ์ประมวญมารคจึงมีแท่นพิมพ์แลเครื่องใช้หลายอย่างต่างชนิดไว้ เพื่อความประณีตของหนังสือที่จัดพิมพ์ขึ้นในโรงพิมพ์นี้ ประมวญมารคออกได้ไม่กี่เดือนก็มี 'ประมวญสาร' รายอาทิตย์ออกตามมา ไม่ช้าก็มีหนังสือพิมพ์รายวัน 'ประมวญวัน' การละเล่นในเบื้องต้น จึงกลายเย็นการค้าซึ่งนับว่าเย็นล่ำเย็นสันในเบื้องปลาย กรมหมื่นพิทยาลงกรณประทานพระอุปถัมภ์แก่หนังสือพิมพ์ในสำนักนี้ ด้วยการทรงเขียน

'หน้า ๕' ในประมวญวันแลในประมวญสาร อันเป็นเครื่องชักจูงให้ทรงเพลินก็อย่างหนึ่ง อีกอย่างหนึ่งเล่าก็คือทำให้หนังสือพิมพ์ในสำนักนี้เป็นที่นิยมในตลาดหนังสือทั่วไปด้วย.

ขณะที่หนังสือพิมพ์ประมวญมารคยังไม่เลิก วันหนึ่งในฤดูร้อน กรมหมื่นพิทยาลงกรณทรงเลี้ยงเข้าแช่เพื่อน ๆ ของท่าน ที่โต๊ะเลี้ยงเข้าแช่นั้น ได้เกิดเล่นสักรวากันขึ้น ทรงเรียกว่า 'สักรวาย่อนเข้าแช่' ขั้นต้นก็เพียงแต่เป็นสักรวาแต่งหยอกล้อกันระหว่างมิตร ผู้ที่นาน ๆ จะได้สนุกพร้อมเพรียงกัน ภายหลังสักรวาย่อนเข้าแช่ได้กลายเป็นสักรวาย่อนประมวญมารค เรียกว่า 'สักรวาไปรษณีย์' ตอนท้าวมาลิวราชว่าความ มีการกะตั้วผู้เป็นท้าวมาลิวราชแลตัวอื่น ๆ จนครบชุด ดังมีปรากฏอยู่แล้วในหนังสือพิมพ์ประมวญมารค พระองค์เองทรงเป็นนางมณโฑ ซึ่งในตอนนั้นนางมณโฑไม่ควรมีบทสำคัญอะไรนัก แต่นางมณโฑก็กลายเป็นตัวย้วให้ขันในสำนวนกลอนสักรวาได้มาก ๆ.

สักรวาเลยเป็นเครื่องสนุกครึกครื้น พ่วงท้ายการสนทนาในระหว่างพระสหายแทบทุกคราวที่ได้โอกาสพบกัน เมื่อไรมีงานฉลองวันเกิดอายุครบ ๖๐ ปี เพื่อนทุกคนก็แต่งสักรวาอวยพร รวมพิมพ์แลเย็บเล่มเป็นปกหนังสะสวย แล้วส่งเป็นของขวัญให้แก่ผู้วันเกิด เมื่อพระองค์ท่านพระชนมายุครบ ๖๐ ปี ก็ได้ทรงรับสักรวาอวยพรสมุดหนังสะสวยชนิดนั้นเช่นเดียวกัน ดังคัดมาลงไว้ ๒ บท ดังนี้.

◎ สักรวาเจ้าข้าแลเพื่อนข้อย
หนึ่งในร้อยหายากอยากจะว่า
ท่านอาษรักหนักสมานัตตตา
เลศวชาอาคุณอดุลยยศ
ก่องกวีศรีประพันธ์ขวัญปาฐก
น.ม.ส. ยอยกยอมกันหมด
ชันษาห้ารอยชอยแถมทด
ให้ท่านสดชื่นเนาเก้ารอยเอย ฯ

แล ◎ สักรวาจันทรจรจากฟ้า
ลุโลก ๑๐ /มกราคม/ ๑๙
ศุภชาตฉลาดเหลือแม่เมืองเยาว
สมเกียรติเจ้าหน่อนรินทร์ขัตติ
พิทยาลงกรณย่ราชญ์วาดอักษร
น.ม.ส. นามขจรทั่วกรุงศรี
ชวดห้ารอยแซยิดญาติมิตรปรีดิ์
ขอร้อยปีจงเสด็จเตร็ดฟ้าเอย ฯ

ในที่สุดโรงพิมพ์ประมวญมารคซึ่งเป็นที่เล่น แลเป็นที่กอปกิจการงาน ซึ่งบริบูรณ์ไปด้วยเครื่องอุปกรณ์อันมีค่านั้น มีอายุตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๗๗ จน พ.ศ. ๒๔๘๖ ก็ได้ถึงกาลอวสานลงด้วยภัยแห่งสงครามโลกครั้งที่ ๒ เมื่อวันที่ ๒๓ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๘๖

ครั้งที่พระราชวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยาลงกรณประชวรพระเนตรเบื้นต้อกระจก แลเสด็จไปตัดผ่ายังโรงพยาบาลจุฬาลงกรณ์ เมื่อสมัยยังยกทัพเข้าเหยียบพระนครได้ประมาณ ๓—๔ เดือน ในระหว่างนั้นได้ทรงรับหนังสือเวียนจากสำนักพระราชวัง ห้ามไม่ให้พระราชวงศ์เขียนหนังสือหรือทำความติดต่อกับหนังสือพิมพ์ เมื่อพระเนตรจวนจะหาย ก็ยังเกิดความหนักใจเกรงพระโรค 'พระอารมณ์หงุดหงิด' จะเกิดซ้ำขึ้นมาอีก จึงทูลปรารภขึ้นว่า พระนิพนธ์ชุดเอกนั้นทรงแต่งไว้แล้ว ๒ ประเภท คือ พระนลคำฉันท์แลกนกนคร เสียดายที่ยังขาดประเภทโคลง น่าจะทรงหาเวลาเลือกเรื่องดี ๆ แต่งเบื้นโคลงไว้อีกสักเรื่องหนึ่ง กวีวัจนะชุดเอกของท่านก็จะได้มีครบบริบูรณ์ ทรงเห็นด้วย แลตกลงพระทัยจะทรงอาศัยเนื้อเรื่องในพระราชพงษาวดาร ทำนองเดียวกับ เตลงพ่าย ผู้พระโอษฐ์กรมสมเด็จพระปรมานุชิต ฯ ซึ่งทรงยกย่องอยู่เสมอว่าไพเราะยิ่งนัก เนื้อเรื่องในพระราชพงษาวดารตอนนั้นก็ทรงเลือกเหมาะเบื้นที่สุด.

เพราะเหตุนี้ 'สามกรุง' จึงก่อกำเนิดขึ้น แม้เนื้อเรื่องในพระราชพงษาวดารตอน 'สามกรุง' จะยาวกว่าเตลงพ่ายมากมาย ก็เบื้นตอนที่น่าหยิบยกขึ้นมาทรงแต่งยิ่งกว่าตอนอื่น ๆ แลก็ได้ทรงพากเพียรแต่งไปจนเบื้นผลสำเร็จ สามกรุงภาค ๑ เริ่มเรื่องตั้งแต่กรุงศรีอยุธยากำลังเสียแก่ข้าศึก ภาค ๒ ตอนกรุงธนบุรี ทรงเชิดชู

พระเกียรติคุณพระเจ้ากรุงธนบุรี ในการที่ทรงสามารถก่อกู้บ้านเมือง ให้กลับคืนสู่อิสรภาพได้อีก แลภาค ๓ ตอนกรุงรัตนโกสินทร์เป็นตอนสุดท้าย ทรงแต่งจบเมื่อวันที่ ๓๐ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๘๗ อันเป็นเวลาสงครามกำลังพัวพันอยู่ สามกรุงจึงทำประโยชน์ถวายอีกอย่างหนึ่ง คือ ปลอยพระทัยให้ทรงมีขันติรั้งพระสัมปชัญญะให้ประทับอยู่กับวัง ตลอดเวลาที่ยอมบัตกตูม ๆ รอบด้าน.

เมื่อสามกรุงเสร็จไปแล้ว ก็ทรงเขียนภาคผนวก ซึ่งกอปไปด้วยสาระสำคัญในวรรณคดีไทยเป็นอันมาก ต่อไปก็ทรงคัดสำเนาต้นฉบับสามกรุงด้วยพิมพ์ดีดถึง ๓ ชุด ทรงนำไปฝากไว้กับผู้ที่ทรงวางพระทัยว่าจะคุ้มครองให้ปราศจากภัยสงครามได้ ทรงเก็บไว้เองชุดหนึ่ง มิช้ามีนานก็หยิบขึ้นมาทรงอ่านตรวจหาตำหนิจนหาไม่ได้เลยสักแห่งเดียว แล้วทรงย่นพิมพ์ค่อนข้างปลายปลื้มว่า “ไม่ว่าจะเปิดอ่านแห่งไหน ดูมันฝังเพ็ชรพราวทั่วไปหมด” คำว่าฝังเพ็ชรเป็นศัพท์ที่กวีใช้ชมโคลง หรือกาพย์ กลอน แลฉันท์ ที่ไพเราะด้วยรสคำแลรสความซึ่งหาตำหนิไม่ได้เลย ทั้งเด่นไปด้วยสำนวนโวหารสามกรุงไม่ได้ จัดอยู่ในจำพวกลิลิต แม้มีโคลงอยู่เป็นอันมากก็จริง แต่บางแห่งก็มีกลอน ๖ กลอน ๗ กลอน ๘ แลกลอนเสภารวมอยู่ด้วย ฉันท์ก็มีบ้าง ทั้งนี้ได้ตั้งพระทัยจะให้เป็นที่รวบรวมแบบฉบับแห่งกวีวัจนะไทยไว้ในเล่มเดียวกัน.

สามกรุงควรจะได้ฤกษ์จัดพิมพ์สักวันหนึ่ง แต่บัดนี้ความขัดข้อง

บางประการยังมีอยู่ เช่นต้นกระดาษยังมิได้ถึงขนาดที่ผู้ทรงนิพนธ์แสดงพระประสงค์ไว้ แลอีกประการหนึ่ง การพิริพิไรตรวจปรู๋ฟให้ประณีตหาที่ตกหล่นไม่ได้นั้น ย่อมสดวกน้อยกว่าครั้งพิมพ์พระนลคำฉันท์แลกนกนคร แต่หวังว่าข้อขัดข้องเหล่านี้จะไม่เป็นอุปสรรคยั่งยืนแก่การพิมพ์ เมื่อมาคิดว่า 'สามกรุง' เป็นพระอนุสสรณ์สิ้นสำคัญแลสิ้นสุดท้าย ซึ่งเจ้าของผู้นิพนธ์ใส่พระทัยอยู่จนวาระสุดท้ายแห่งพระชนมายุ.

เมื่อวันที่จะสิ้นพระชนม์ ตอนเช้าก็ยังทรงร่าเริงดีอยู่ตามเคย เสวยเครื่องเช้าแล้ว ยังท่องกลอน 'สวรรค์ชั้นกวี' แลอธิบายความหมายในกลอนประทานหม่อมเจ้าหญิงวิภาวดี พระธิดาผู้ขณะนั้นนั่งอยู่ใกล้ ๆ จึงขอนำ 'สวรรค์ชั้นกวี' มาลงในที่นี้ เพื่อเป็นพระอนุสสรณ์ขั้นต้นในพระประวัตินี้เสียชั้นหนึ่งก่อน.

"สวรรค์ชั้นกวี

"◎ สรวงสวรรค์ชั้นกวีรุจิรัตน์
ผ่องประภัศร์พลอยหาวพราวเวหา
พริ้งไพเราะเสนาะกรรณวัณณา
สมสมญาแห่งสวรรค์ชั้นกวี ฯ
◎ อิ่มอารมณ์ชมสถานวิมานมาศ
อันโอภาศแผ่ผายพรายรังสี

รัศมีมีเสียงเพียงดนตรี
ประทีปทีฆรัสสะจังหวะโยน
รเมียรไม้ใยโยกสุโนคเกาะ
สุดเสนาะเสียงนกซึ่งผกโผน
โผตันนั้นผันตนไปต้นโน้น
จังหวะโจนส่งขับรับกันไป
เสียงนกร้องคล้องคำลำนำขับ
ดุริยศัพท์สำนึกเมื่อพฤกษ์ไหว
โปรยประทิ่นกลิ่นผกาสุราลัย
เปนคลื่นในเวหาศหยาดยินดี ฯ

◎ บังคมคัลอัญชลีกวีเทพ
ซึ่งสุขเสพย์สำราญมาณศรี
ณ ภพโน้นในสวรรค์ชั้นกวี
แลภพนี้ในถ้อยทร้อยกรอง
ไม่มีเวลาวายในภายน่า
เนาในฟ้าในดินทั้งถิ่นสอง
เชิญสดับรับศุภผลของ
ซึ่งข้าปองสดุดีกวีเอย

พอถึงเวลาย่ำรุ่งวันนั้น ความซาบซึ้งแห่งรศกลอนสรรเสริญ
กวีนิเย็นลางหรืออย่างไร พระองค์ท่านจึงด่วนเสด็จไปสวรรค์ชั้นกวี

ซึ่งประทานสมญาว่า ‘ภพหิน้น’ เสียเองอย่างริบร้อนเช่นนั้น แต่ได้ทรงฝากพระนิพนธ์หลายอย่างต่างชนิด ทั้งภาษาไทยแลภาษาอังกฤษไว้ใน ‘ภพนี้’ อัน ‘จะไม่มีเวลาวายในภายน่า’ ซึ่งหวังว่าจะไม่มีผู้ใดลืมชั่วกาลนาน.

พระคุณสมบัติ

พระราชวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยาลงกรณ ทรงมีคุณสมบัติถูกต้องตามหลักธรรมแห่งพระพุทธศาสนา ดังพระราชาคณะฐานานุกรมเปรียญชั้นผู้ใหญ่ท่านเทศนาสรรเสริญพระเกียรติคุณ ในขณะมีพระธรรมเทศนาบำเพ็ญพระกุศลพระศพ การอ้างพระพุทธวัจนะหลายแห่ง มาเป็นอุทาหรณ์เปรียบเทียบกับคุณสมบัติของพระองค์ท่านนั้น ดูไม่เป็นสิ่งยากลำบาก เพราะความจริงเป็นการพูดสดวกปราศจากคำเคลือบคลุมหรือแสร้งเสริมใด ๆ พระธรรมเทศนาทุกกัณฑ์ก็เป็นเช่นนั้น จึงทำให้ซาบซึ้งตรึงแน่นอยู่ในใจผู้ฟังพระธรรมเทศนานั้นเป็นอันมาก ซึ่งยากจะลืมเลือนไปได้ง่าย ๆ.

ในที่นี้จะขอหยิบยกพระคุณสมบัติ ซึ่งหนักไปในวิทยาการที่เกี่ยวกับความรู้ของท่าน ตามที่เห็นว่าทรงมีรวมอยู่ในพระคุณสมบัติอย่างอื่น ๆ คุณสมบัติในแผนกวิชาความรู้ของกรมหมื่นพิทยาลงกรณนั้น อาจแยกออกได้ยางประการ มีเป็นต้น ๑. หนังสือดี ๒. ความจำดี ๓. แม่นยำ ๔. อุสาหะพากเพียร ๕. สามารถ

๖. อดทน แล ๗. ซื่อสัตย์สุจริต พระคุณสมบัติทั้งสิ้นนี้รวมประจำอยู่ในพระองค์ท่านโดยสมบูรณ์.

ท่านมีปรกติเป็นผู้ใฝ่ศึกษา ท่านอ่าน เขียน แลแสวงวิชาอยู่มิรู้ขาด ท่านจึงเป็นผู้รู้ดี แลมีความรู้กว้างขวาง พระธรรมเทศนาได้กล่าวว่า ท่านเป็น 'พหุสูตร' แลเป็น 'อัจฉริยบุคคล' พระคุณสมบัติเหล่านี้ได้ส่งเสริมพระองค์ท่านให้เด่นอยู่ในวิทยาการหลายด้าน ในด้านหนังสือนั้น ท่านทรงมีปฏิภาณเป็นพิเศษมากน้อยเพียงไร พระนิพนธ์ต่าง ๆ ของท่านย่อมชี้ให้เห็นเป็นพยานอยู่แล้ว สำนวนโวหารในการแต่งหนังสือของท่านนั้น ท่านทรงเรียกว่า "สำนวน น.ม.ส." เพราะไม่ได้จำเยียงอย่างมาจากไหน เกิดขึ้นเองสุดแต่ปากกาจะพาไป แต่ที่แท้ก็เพราะท่านทรงมีโวหารพิเศษ แลทรงมีศิลปะในการเลือกใช้ถ้อยคำในการแต่ง และในการเขียน พระนิพนธ์จึงแปลกไปด้วยรสต่าง ๆ ไม่ซ้ำซากยืดยาดอยู่แบบเดียว ในด้านกวีนิพนธ์ของท่าน ก็เป็นที่ยกย่องอยู่ในวงกวีไทยผู้คงแก่เรียนทั่วไป ส่วนพระนิพนธ์ร้อยแก้วนั้น ยังไม่เคยได้ยินคำตำหนิใด ๆ เลย ไม่ว่าจากผู้คงแก่เรียนหรือผู้ไม่สู้คงแก่เรียน ต่างเห็นร่วมกันหมดว่าหาตัวจับยาก ท่านเป็นผู้ตั้งต้นสำนวนหนังสือหลายอย่างหลายประเภทไว้ในวรรณคดีไทยสมัยนี้ วิชาใดมีข้อความเข้าใจยาก ท่านก็สามารถถอดข้อความยากมาเขียนอธิบายด้วยโวหารง่ายแลสั้น ทำให้เข้าใจแจ่มแจ้ง เพลินอ่านแลเพลินฟัง พระนิพนธ์ของท่านแต่

ละชั้นจึงมากไปด้วยคำยกย่องสรรเสริญ ท่านเป็นผู้มีชื่อเมอร์อยู่ในพระอัยยาศรัย คติชันของท่านจึงอาจแปรงพระนิพนธ์เรื่องหนักให้กลายเป็นเบาไปได้โดยง่าย

ยังจำติดตาอยู่ไม่หาย เมื่อครั้งที่เสด็จไปประทานปาฐกถาที่สามัคยาจารย์สมาคม ในห้องประชุมใหญ่ของสมาคมนั้น แน่นขนัดไปด้วยเก้าอี้เรียงแถวถี่ๆ มีผู้ฟังนั่งแน่นจนหาที่ว่างไม่ได้ ตามเฉลียงแลหน้าต่างก็มีผู้คอยฟังยืนเบียดกันอยู่ ที่สนามหญ้าถัดลงไปจากห้องประชุม ตรงที่ตั้งเครื่องกระจายเสียงก็ยังมีคนจับกลุ่มฟังกันอีกกลุ่มใหญ่ ท่านผู้ประทานปาฐกถาเป็นผู้ไม่มีเส้นประสาท คือท่านประหม่าไม่เป็น ท่านจึงปราศจากความสะทกสะท้าน เรื่องที่ตรัสแม้เป็นเรื่องที่ไม่ควรจะขัน เพราะออกจะหนัก แต่ท่านก็สามารถลำดับเรื่องชี้นได้ด้วยศิลปะโวหารของท่าน ให้ฟังเข้าใจง่าย เพลินแลเกิดความรู้ความสนุกพร้อมไปในตัว มีเสียงฮาแซมอยู่บ่อย ๆ แต่ถึงกระนั้นก็นึกเป็นห่วงเพราะตรัสมานานเกือบ ๒ ชั่วโมงแล้ว จึงเหลียวไปสังเกตดูผู้ฟัง ว่าแสดงอาการเบื่อกันหรือยัง ก็ไปเห็นผู้ฟังยังคงตั้งท่าสนใจฟังกันอยู่ เห็นบางคนกำลังอ้าปากค้างฟังต่อจากที่ได้ปล่อยหัวเราะออกมาแล้วหยก ๆ เสด็จไปประทานปาฐกถาคราวใด จึงได้มีผู้ต้อนรับท่านดังภาพที่เห็นติดตาอยู่นี้ทุกคราวไป

ท่านเป็นผู้มีน้ำพระทัยกว้าง ไม่หวงวิชาไว้ผู้เดียว ข้อนี้จะเห็น

ได้ทรงเขียนหน้า ๕ อันเป็นการประสาทความรู้แก่ผู้อ่านนับไม่ถ้วน ว่ากันเรื่อง เคยทรงเขียนกลอนเป็นคติไว้ดังนี้ “วรรณคดีสมญา โอฬาริก ท่านเรียกว่าริบ้ขลิกแห่งอักษร ผู้ใส่ใจในวิชาสถาพร เชิญช่วยสอน ช่วยเขียน ช่วยเรียนเอย” ในเรื่องหนังสือพิมพ์นั้น ทรงถือหลักสำคัญข้อหนึ่งว่า นักเขียนย่อมมีความคิดเป็นอิสระในการเขียน ปราศจากความบังคับข่มขี่ใด ๆ แต่จำต้องเขียนให้อยู่ในขอบเขตแห่งศีลธรรมอันดีของประชุมชน

ในด้านราชการทั่วไปนั้น พระประวัติแสดงไว้แล้ว สมควรหยิบยกขึ้นกล่าวแต่เฉพาะส่วนเป็นที่น่าสังเกตบ้างบางประการ ส่วนนั้นคือ ทรงทำประโยชน์แก่ราชการในการที่เป็นผู้จัดราชการแผนกใหม่ ๆ ขึ้นหลายแผนก ไม่ว่าแผนกไหนจะริเริ่มมีขึ้นใหม่ ท่านเป็นได้รับมอบให้เป็นผู้จัดตั้งแต่ต้นจนกว่าราชการแผนกนั้น ๆ จะเข้าระเบียบ ทั้งนี้เพราะท่านทรงมีความรอบรู้ในหลักสำคัญของกิจการงานรอบด้าน พระยาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๗ ทรงไว้วางพระราชหฤทัยในพระองค์ท่านอยู่เสมอ บางครั้งก็ได้พระราชทานมอยให้เสนอหลักราชการในส่วนพระราชกิจแบบใหม่ ซึ่งตั้งพระราชหฤทัยจะให้มีขึ้นในแผ่นดิน บางครั้งพระราชทานมอยให้ประกอบราชการแผนกกวีนิพนธ์ ทำนองเดียวกับกรมหมื่นพิทยาลงกรณมีตำแหน่งเป็นกวีหลวงประจำพระราชสำนัก Poet Lauriate ผู้มีความรู้ความสามารถเป็นอาภรณ์ประดับตนขนาดท่านนี้ เป็น

บุคคลที่หาได้ไม่ง่ายนัก มีขึ้นในประเทศไหน ประเทศนั้นย่อมถือเป็นกุศลพิเศษของบ้านเมือง ถ้าเทียบกับประเทศอังกฤษ บุคคลชนิดนี้เมื่อถึงวาระสุดท้ายแห่งชีวิต พระเจ้าแผ่นดินประเทศอังกฤษจะพระราชทานอนุญาตให้นำศพไปฝังไว้ในโบสถ์ Westminster อันเป็นโบสถ์ใหญ่และสำคัญสำหรับประกอบพระราชพิธีใหญ่ ๆ เช่นพระราชพิธีบรมราชาภิเษกเป็นต้น แลเป็นที่ฝังศพคนสำคัญ ๆ ของประเทศอังกฤษ เป็นเกียรติยศครั้งสุดท้ายแก่ผู้ตาย โดยไม่มัวคำนึงถึงชาติเกิด.

มีราชการแผนกหนึ่งในหลายแผนกที่ท่านทรงจัดขึ้น แผนกนั้นคือแผนกสหกรณ์ ท่านเป็นผู้ก่อกำเนิดสหกรณ์มาหลายสิบปีแล้ว ทรงเป็นนายทะเบียนสหกรณ์ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๕๙ จน พ.ศ. ๒๔๖๙ ความห่วงใยในสหกรณ์จึงยังทรงตัดไม่ขาดแท้ ขณะใดได้ข่าวเรื่องสหกรณ์จากประเทศใกล้เคียง ท่านจะอุตส่าห์เขียนบอกหรือเตือนไว้ในหน้า ๕ ประมวญวันอยู่เป็นนิจ เมื่อครั้งที่รัฐบาลคิดจะส่งเสริมการสหกรณ์ให้แพร่หลายทั่วไปในประเทศ ท่านก็พลอยยินดีด้วยเป็นที่สุด ทรงรู้สึกเหมือนเด็กที่ทรงเลี้ยงแลอบรมมาตั้งแต่เกิดจนเติบโต ได้โอกาสที่จะได้กระทำประโยชน์ยิ่งใหญ่.

บัดนี้กรมสหกรณ์และสมาคมสหกรณ์ทั่วพระราชอาณาจักร ได้ยังระลึกถึงพระอุปการคุณแห่งผู้ก่อกำเนิด จึงพร้อมกันจัดเรี่ยไรเงินขึ้นก้อนหนึ่ง ประมาณ ๒๐๐,๐๐๐ บาท ตั้งเป็นมูลนิธิ เรียกว่า

พิทยาลงกรณมูลนิธิ' ให้เป็นอนุสาวรีย์แก่พระองค์ท่าน มูลนิธินี้จะช่วยการศึกษาแก่ผู้ที่กรมสหกรณ์เห็นสมควรส่งไปศึกษาวิชาเกี่ยวแก่สหกรณ์ที่ต่างประเทศอย่างหนึ่ง ช่วยข้าราชการกรมสหกรณ์ในการไปดูงานสหกรณ์ต่างประเทศอย่างหนึ่ง จัดให้มีห้องสมุดเพื่อเป็นแหล่งค้นคว้าความรู้เกี่ยวกับการสหกรณ์อย่างหนึ่ง ส่งเสริมการแต่งหนังสือภาษาไทย ว่าด้วยวิชาเกี่ยวกับสหกรณ์อย่างหนึ่ง และเพื่อประโยชน์แก่สหกรณ์อย่างอื่นอีก ดังจะได้อธิบายไว้ในหนังสือทระลึกซึ่งกรมสหกรณ์จัดพิมพ์ถวายพระเกียรติในงานพระราชทานเพลิงพระศพด้วยแล้ว ทั้งนี้ หากว่าพระราชวรวงศ์เธอกรมหมื่นพิทยาลงกรณทรงทราบด้วยพระญาณวิถีใด ๆ ย่อมจะทรงอนุโมทนาในความทรงรักภักดีนี้เป็นอันมาก สมดังภาษิตว่า 'สรรเสริญผู้ควรแก่การสรรเสริญ'

สิ้นพระชนม์

เมื่อครั้งที่โรงพิมพ์ประมวญมารคถูกยอมบ์เพลิงเผาผลาญ หาใช่ผลาญแต่เพียงโรงพิมพ์ซึ่งอาจซื้อหามาใหม่ได้ด้วยจำนวนเงินไม่ แต่ได้ผลาญ สรรพตำราและหนังสือเก่า ซึ่งทรงสะสมรักษาไว้ประมาณ ๓ ชั่วอายุคนมาแล้วเสียด้วย หนังสือไทยบางเรื่องจะหาอีกไม่ได้เลย แม้ในหอพระสมุดแห่งชาติ ในครั้งที่ไฟไหม้ใหม่ ๆ นั้น กรมหมื่นพิทยาลงกรณไม่ใคร่ทรงแสดงความเสียดายอย่างเปิดเผย

เพราะท่านเป็นผู้ทรงไว้ซึ่งธรรมคติ แลเพราะทรงมี ‘สามกรุง’ เป็น
พระโอสถขนานวิเศษคอยระงับพระอารมณ์ ครั้นทรงหมดพะวง
เรื่อง ‘สามกรุง’ แลสงครามก็เห็นชัดเข้าทุกทีว่าจะลงเอยประการ
ใด ก็เริ่มทรงคิดถึงการที่จะออกประมวญวันอีก ‘หน้า ๕’ ใน
ประมวญวันเย็นสิ่งซึ่งนำไปถึงตู้หนังสือทั้งหลายของท่าน ทรงย่น
เสียดายหนังสือนั่นหนังสือนี่อยู่เรื่อย ๆ เห็นท่าทางไม่สู้ดี จึง
พยายามทูลเบี่ยงบ่ายอีกครั้งหนึ่ง ว่าถ้าคอยไปจนสงครามเสร็จเสีย
ก่อนจะเหมาะกว่า รับสั่งว่า ‘งั้นจะลงมือเขียนเรื่องของตัวเองละ คอย
อ่านนะ รับประกันว่าสนุกแย่เทียว” แล้วก็ทรงค้นหาหนังสือต่าง ๆ
มาวางเตรียมไว้ ทรงขึ้นต้นพระประวัติไปได้นิดเดียวเท่านี้

“ในตู้ชั้นไหว้พระของจอมมารดาข้าพเจ้ามีกระดาดแผ่นหนึ่ง
พับเก็บไว้ มีหนังสือเขียนตัวดินสอดำ (ดินสอไทย) ดังนี้

วัน ๕ๆ๑๒ ค่ำ ปีชวด อัฐสก จุลศักราช พันสองร้อยสามสิบแปด
ปี เภลาติสิบเดดทุ่ม กับสิสิบหกนาที ประสูตพระองชาย”

“ข้าพเจ้าพบกระดาดแผ่นนี้หลายสิบปีจากวันกำเนิด ถาม
จอมมารดาว่าใครจดไว้ จอมมารดาก็จำไม่ได้ แต่ข้าพเจ้าแทบจะรู้จัก
ลายมือ หลวงกุมารแพทย์ หรือหลวงรัตนแพทย์ หรือหลวงเทวโอสถ
คือหมอหลวงซึ่งเข้าไปประจำกำกับหมอตำแยค้างคืนค้างวัน อยู่ตั้ง

แต่จอมมารดาเจ็บครรภ์ไปจนพระองค์เจ้าประสูติ แพทย์เหล่านั้นลายมือแกคล้าย ๆ กันหมด แกเขียนสลากห่อยาอยู่เสมอ.

"ข้าพเจ้าคลอดจากครรภ์จอมมารดา 'เวลาพระครองผ้า'"

ใครจะเคยนึกว่าคนเรานั้นเมื่อเวลาตายมาถึง แม้ไม่เจ็บไม่ป่วย ไม่ได้แสดงกิริยาอาการใด ๆ ถึงบทจะตายก็ตายได้ง่ายดาย พระอาการที่เคยมีบ้างบางคราวนั้น อยู่ที่พระนาภี แต่ก็ตั้ง ๗ วัน กระมังที่ไม่ได้เรียกยาเสวย ซ้ำเห็นพระฉวีเปล่งปลั่ง แสดงว่ากำลังทรงสบาย ตลอดเวลาเช้าจนถึงเวลาเสวยกลางวัน ก็ยังตรัสคุยสนุกอยู่เย็นปรกติ ตอนบ่ายประมาณ ๑๕ นาฬิกาเศษ ทรงหอยหนังสือที่กำลังทรงอ่านค้าง พร้อมด้วยแว่นพระเนตรขึ้นไปข้างบน แล้วเลยเสด็จเข้าห้องสรง สักครู่ก็เสด็จออกมา รับสั่งว่า "เอ เสียดท้อง เห็นจะเย็นเพราะกินกระไดเร็วไปหน่อย" ได้ลงไปรินน้ำชากิน เผื่อจะทรงเรียกพระโอสถเสวย รินน้ำยังไม่ทันลงถ้วย ก็ได้ยินตรัสเรียก เมื่อขึ้นไปถึง ก็รับสั่งว่า "เธอช่วยพาฉันไปนอนเตียงที" พระสุรเสียงเย็นปรกติ แล้วพระองค์เองก็ลุกขึ้นยืนแลก้าวไปเอง เพียงแต่ช่วยพยุงพระองค์ไว้เบา ๆ เท่านั้น ลดพระองค์ลงบรรทมพิงสักอึดใจเดียว ก็ได้ยินทรงทำเสียงครก ๆ เบา ๆ สักครู่เสียงนั้นก็เงียบไป พระเนตรหลับ คลำพระหัตถ์แลพระบาทรู้สึกเย็น เรียกพระนามก็ไม่ทรงขาน จึงนึกว่าประชวรลม รีบให้หม่อมเจ้าหญิงวิภาวดีไปรับหมอ ประมาณ ๘ นาทีก็ได้แพทย์จากโรงพยาบาล

ขุฟ้าลงกรณ์มา แพทย์พ้องพระหทัยแล้วยอกว่า พระหทัยหยุดทำงานมาหลายนาทีแล้ว ขอให้ช่วยถวายการผายปอด แลฉีดยาก็ไม่ได้ผล.

พระราชวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยาลงกรณ ได้สิ้นพระชนม์เสียแล้วด้วยความสงบ ประดุจบรรทมหลับ เวลาประชวรไม่นานกว่า ๕ นาที ด้วยพระโรค หลอดโลหิตในสมองตัน (Cerebral Thrombosis) เมื่อวันจันทร์ วันที่ ๒๓ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๘๘ เวลา ๑๕ นาฬิกากึ่ง ศิริพระชนมายุ ๖๘ ปี ๖ เดือน ๑๓ วัน.

อาศัยความดีงามซึ่งทรงสร้างสมไว้ตลอดมา จึงได้รับพระมหากรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานพระโกศมณฑปทรงพระศพเป็นพระเกียรติยศ งานบำเพ็ญพระราชกุศลสัตตมวารพระศพก็เป็นงานหลวง ได้ประดิษฐานพระโกศไว้ที่วังถนนประมวญ ๓ สัปดาห์

ขณะสิ้นพระชนม์ เป็นเวลาท้ายสงครามก็จริง แต่ทรายแน่ไม่ได้ว่า สงครามจะยุติลงด้วยเหตุการอย่างไร เป็นห่วงถึงภัยต่าง ๆ ที่อาจมีมาภายหลัง จึงได้เชิญพระศพทรงรองในไปบรรจุไว้ภายในสถานก่อด้วยคอนกรีต ซึ่งจำลองแบบจากพระโกศมณฑปไว้ที่วัดมงกุฎกษัตริยาราม ก่อนวันเลิกสงคราม ๓ วัน

วันที่ ๒๒ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๙๑ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ประกอบพระราชพิธีพระราชทานเพลิงพระศพ ณ พระเมรุหลวงหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส แลพระราชทานพระบรมราชานุเคราะห์ให้เป็นพระศพหลวง

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๔ พระราชวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยาลงกรณ ทรงกระทำพิธีอาวาหะกับคุณพัฒน์ ยุคลิเจ้าพระยาภาศกรวงศ์แล ท่านผู้หญิงเปลี่ยน ทรงมีพระโอรสธิดาที่ยังมีชีวิตอยู่ ๕ คือ ๑. นางศะศิพัฒนา ยุนนาค

๒. หม่อมเจ้าชาย จันทร์จิรายุวัฒน์ รัชนี

๓. หม่อมเจ้าชาย รัชนีพัฒน์ รัชนี

๔. นางศะศิธร ยุนนาค

๕. หม่อมเจ้าชาย จันทร์พัฒน์ รัชนี

พ.ศ. ๒๔๖๒ ทรงเศกสมรสกับหม่อมเจ้าหญิง พรพิมลพรรณ ในพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์ ทรงมีพระธิดาแลโอรส ๒

คือ ๑. หม่อมเจ้าหญิงวิภาวดี รังสิต

๒. หม่อมเจ้าชาย ภิศเดช รัชนี

ลำดับวันรับพระราชทานสัญญาบัตร
ตราเครื่องราชอิสริยาภรณ์ เหรียญ และเข็มต่าง ๆ
ของ พระราชวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยาลงกรณ

สัญญาบัตร

นายหมู่ตรี กองเสือป่า	วันที่ ๑๗ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๕๔
องคมนตรี รัชกาลที่ ๖	วันที่ ๒๐ กันยายน พ.ศ. ๒๔๕๔
นายหมู่โท กองเสือป่า	วันที่ ๓๐ กันยายน พ ศ. ๒๔๕๔
นายหมู่ใหญ่ กองเสือป่า	วันที่ ๓ มกราคม พ.ศ. ๒๔๕๖
นายกองตรี กองเสือป่า	วันที่ ๓๑ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๕๗
องคมนตรี รัชกาลที่ ๗	วันที่ ๒๘ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๖๘

ตราเครื่องราชอิสริยาภรณ์

จัตุรถาภรณ์มงกุฎไทย	วันที่ ๒๓ กันยายน พ.ศ. ๒๔๔๓
จัตุรถาภรณ์ช้างเผือก	วันที่ ๒๑ กันยายน พ.ศ. ๒๔๔๔
ตริตาภรณ์มงกุฎไทย	วันที่ ๙ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๔๗
ตริตาภรณ์ช้างเผือก	วันที่ ๒๐ กันยายน พ.ศ. ๒๔๕๑
ทุติยจุลจอมเกล้า	วันที่ ๑๖ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๕๒
ทวิติยาภรณ์มงกุฎไทย	วันที่ ๑๐ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๕๔
ทุติยจุลจอมเกล้าวิเศษ	วันที่ ๑๑ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๕๔

ประถมาภรณ์มงกุฎไทย	วันที่ ๓๐ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๕๕
ประถมาภรณ์ช้างเผือก	วันที่ ๓๐ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๕๖
ปฐมจุลจอมเกล้า	วันที่ ๑๑ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๕๕

เหรียญ

เหรียญรัชฎาภิเษก	พ ศ. ๒๔๓๖
เหรียญราชินี	พ.ศ. ๒๔๔๐
เหรียญประพาสมาลา	พ.ศ. ๒๔๔๐
เหรียญทวิธาภิเษก (ทอง)	พ.ศ. ๒๔๔๖
เหรียญรัชชมงคล (ทอง)	พ.ศ. ๒๔๕๐
เหรียญรัชชมังคลาภิเษก (ทอง)	พ.ศ. ๒๔๕๑
เหรียญรัตนาภรณ์ รัชกาลที่ ๖ ชั้นที่ ๓	วันที่ ๓๐ มกราคม ๒๔๕๓
เหรียญบรมราชาภิเษก รัชกาลที่ ๖ (ทอง)	พ.ศ. ๒๔๕๔
เหรียญรัตนาภรณ์ รัชกาลที่ ๖ ชั้นที่ ๒	วันที่ ๑๐ พฤศจิกายน ๒๔๕๗
เหรียญจักรพรรดิมาลา	วันที่ ๗ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๖๓
เหรียมบรมราชาภิเษกรัชกาลที่ ๗ (ทอง)	วันที่ ๒๑ กุมภาพันธ์ ๒๔๖๘
เหรียญรัตนาภรณ์รัชกาลที่ ๗ ชั้นที่ ๓	วันที่ ๗ พฤศจิกายน ๒๔๖๙
เหรียญเฉลิมพระนคร ๑๕๐ ปี (ทอง)	วันที่ ๓๑ มีนาคม ๒๔๗๔

เข็ม

เข็มประพาสยุโรป (เงิน)	วันที่ ๑๘ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๕๐

เข็มพระชนมายุสมงคล (ทองคำ) วันที่ ๑๖ กุมภาพันธ์ ๒๔๕๒
เข็มไอยราพต วันที่ ๙ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๕๔
เข็มข้าหลวงเดิม รัชกาลที่ ๖ วันที่ ๒๔ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๕๕
เข็มราชินีประดับเพชร์ (รัชกาลที่ ๕) วันที่ ๔ มกราคม ๒๔๕๖

(คัดจากประมวญมารค วันที่ ๑๐ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๗๘)

พระพุทธบาท

เขียนจากภาษาอังกฤษของกรมหมื่นพิทยาลงกรณ

ตรัสเปนปาฐกถาที่สยามสมาคม (Siam Research Society)

ตามที่เชื่อกันทั่วๆไปโดยหลักที่มีในหนังสือภาษาบาลีว่า

พระพุทธบาทแท้มี ๕ รอยนั้น พระพุทธบาท ๕ รอยมีดังนี้

สุวณฺณมาลิเก สุวณฺณปพฺพเต

สุมนกูเฏ โยนกปุเร

นมฺมทาย นทิยา ปญฺจปาทวรๆ

อหๆ วนฺทามิ ทูรโต

ที่ทั้ง ๕ แห่งซึ่งมีรอยพระพุทธบาทนั้นคือว่า สุวรรณมาลิก ซึ่งข้าพเจ้าไม่ทราบว่าอยู่ไหน โยนกปุริ (กรุงกริก) ซึ่งคงจะอยู่ในมณฑลปันยาป (อินเดีย) หรือในประเทศอัฟฆานิสตาน แม่น้ำนัมมทา ซึ่งไหลผ่านอินเดียตอนกลางไปลงทเลทางมณฑลมัทราส สุวรรณบรรพต ซึ่งกล่าวกันว่าเขาลูกหนึ่งในสยาม แลสุมนกูฏ ซึ่งเรียกกันในภูมิศาสตร์บัจจุบันว่า แอดัมส์พีกในลังกา.

ในที่นี้ข้าพเจ้าจะกล่าวความเปนสองตอน ตอนต้นกล่าวถึงพระพุทธบาทซึ่งอยู่บนเขาทางตวันออกเฉียงเหนือของกรุงศรีอยุธยา (กรุงเก่า) ในจังหวัดสระบุริ ข้าพเจ้าจะไม่เล่าว่าพระพุทธบาท

รอยนั้นมีลักษณะอย่างไร จะไม่เล่าถึงมณฑปแลการก่อสร้างต่าง ๆ ในบริเวณตามที่เปนอยู่เดียวนี้ ข้าพเจ้าจะพูดถึงตำนานพระพุทธ ยาทรอยนั้นว่าได้พบอย่างไรเมื่อไร แต่ที่ว่าได้พบนั้นอาจเปนพบ ของเก่าที่มีมาแต่โบราณหากลืมกันเสียหลายร้อยปีก็เปนได้ ผู้ฟัง (คือสมาชิกสยามสมาคม) คงจะใส่ใจทราบว่าชนในประเทศนี้ ตั้ง แต่พระเจ้าแผ่นดินไปจนชาวนา นับถือพระพุทธยาทมาแต่ก่อน เพียงใด แลเดียวนี้ก็ยังนับถืออยู่มาก. อนึ่งผู้ฟังคงจะใส่ใจทราบว่า มณฑปแลบริเวณพระพุทธยาทนั้น ได้เคยเปนที่สำแดงความ สามารถในการกีฬาแลการเล่นต่าง ๆ เปนที่คนได้ดูโขนลคร ดอกไม้ไฟแลอื่น ๆ นับครั้งไม่ถ้วน พระพุทธยาทได้ให้โอกาศย่อยๆ ที่จะประชุมแลซ้อมกำลังทัพบางส่วนของพระเจ้าแผ่นดิน แล เปนช่องให้พระมหากษัตริย์ได้เสด็จพระราชดำเนินในหมู่ราษฎรของ พระองค์นอกพระนคร อาจเปนทางช่วยในการทรงบงการบ้านเมือง ได้บ้าง.

ในภาคสองแห่งคำพูดของข้าพเจ้า ข้าพเจ้าจะพูดสั้น ๆ ถึง ข้อที่พระพุทธยาทเปนเครื่องหมายอันใด แลจะขอกล่าวความเห็น เฉพาะตัวของข้าพเจ้าในข้อหานี้ด้วยความเห็นใหม่ในเรื่องของ เก่านั้น ย่อมจะเปนความเห็นกล้าเสมอ แลข้าพเจ้าหวังว่าท่านจะให้ อภัยในการที่ข้าพเจ้ามีความคิดใหม่มากล่าวในเรื่องของโบราณ.

บัดนี้ข้าพเจ้าจะขอชี้นต้นแต่ต้น คือย้อนไปหาหนังสือชุดเก่าที่สุดที่ว่าด้วยเรื่องนี้ คือข้าพเจ้าจะพูดตามข้อความที่มีมาในอรรถกถาพระไตรปิฎก แลอ้างย่อ ๆ ถึงพระไตรปิฎกด้วย.

ในพระไตรปิฎกมีสูตร ๆ หนึ่งเรียกว่าปุณโณวาทสูตร คือสูตรว่าด้วยพระพุทธเจ้าสอนศิษย์องค์หนึ่งชื่อบุณ ข้าพเจ้าควรชี้แจงข้อซึ่งบางทีจะไม่จำเปนชี้แจงเพราะท่านรู้แล้ว ว่าสูตรอาจเปนเทศน์แสดงธรรมทั้งหมดหรือเปนส่วนมากก็ได้ หรือเล่าเรื่องหรือเหตุการที่เกิดเปนส่วนมากก็ได้ ปุณโณวาทสูตรนี้ ในพระไตรปิฎกเปนเรื่องแสดงพระธรรม แต่ในอรรถกถากลายเปนนิทาน มีปาฏิหาริย์เปนอันมาก ข้าพเจ้าจะเล่านิทานจากอรรถกถาอย่างย่อ ๆ แต่ก่อนที่จะเล่านั้นขอกล่าวว่า คัมภีร์อรรถกถานั้น แต่งในลังกาเมื่อพระพุทธเจ้าเข้าพระปรินิพพานแล้วหลายร้อยปี แลสูตรที่จะนำมาเล่านี้อยู่ในตอนหลัง ๆ ของอรรถกถา ซึ่งแต่งตั้ง ๙๐๐ ปีจากวันที่พระพุทธเจ้าเข้าพระปรินิพพาน.

อนึ่งข้าพเจ้าขอกล่าวอีกอย่างหนึ่งว่าพระพุทธบาทนั้นในพระไตรปิฎกกล่าวถึงนิดเดียว ข้าพเจ้าได้วานนักเรียนบาลีผู้ข้าพเจ้าไว้ใจคนหนึ่ง ให้ตรวจดูพระไตรปิฎกแล้วเขียนบรรทัดให้ข้าพเจ้าทราบเรื่องพระพุทธบาทที่พบในหนังสือนั้น เขาเขียนมาบอกรายงานต่อข้าพเจ้าว่า ได้พบกล่าวถึงพระพุทธบาทสามแห่งในพระไตรปิฎก แลทั้งสามแห่งมีความต้องกันว่า พระพุทธบาทมีรอย

จักรหริอล้อซึ่งมีส่วนต่าง ๆ พร้อม ที่เรียกว่าล้อนั้น ควรเข้าใจว่า วงกลม อย่างเดียวกับในวิชาว่าด้วยลายมือหรือเส้นบนผ้ามือบางที่ก็มีเส้นต่อกันเปนรูปสามเหลี่ยมเปนต้น ข้าพเจ้าไม่ทราบว่าเส้นเปนวงกลมมีบนผ้าเท้าคนบ่อยหรือไม่ ข้าพเจ้าไม่ได้เปน "นักกายกรรม" พอที่จะหาวงเช่นว่านี้ในผ้าเท้าของข้าพเจ้าเอง ทราบแต่ว่าผู้หนึ่งซึ่งข้าพเจ้ารู้จักดี บอกว่าที่ผ้าเท้าของเขามีวงกลมเช่นที่ว่านี้ แต่เขาหากล่าวว่าเขาเปนพระพุทธเจ้าเพราะเหตุนั้นไม่.

ลวดลายที่กล่าวในพระไตรปิฎกว่ามีในรอยพระพุทธบาทนั้น อรรถกถาจับยึดออกไปเปนภาพหลายสิบรูป จนถึง ๑๐๘ รูปก็มี ภาพเหล่านั้นเปนรูปต้นไม้ เปนรูปเครื่องประดับหัว บัวก้านแข็ง (บัวหลวง) บัวก้านอ่อนสีขาว บัวก้านอ่อนสีน้ำเงิน บัวก้านอ่อนสีแดง หอก บาตร เปนต้น ถ้าท่านไปดูพระพุทธบาทในพิพิธภัณฑสถานก็จะเห็นว่าเต็มไปด้วยรูปเหล่านั้นทั้งนั้น แลถ้าไปดูฝาที่ปิดรอยพระพุทธบาทหินที่สุวรรณบรรพต (พระบาทบน) ก็จะเห็นรูปเช่นกัน. เราไม่ควรเข้าใจว่าผู้เขียนอรรถกถาตั้งใจให้เราเชื่อว่า รอยพระพุทธบาทมีรูปเหล่านั้นจริง ๆ แลข้าพเจ้าค่อนข้างจะเชื่อไปว่า ในเรื่องวิชาลายผ้ามือย่อมเรียกลายหรือที่นนบางแห่งบนผ้ามือด้วยชื่อแปลก ๆ ฉันใด ฉันนั้นลายบนผ้าเท้าเคยมีชื่อทำนองเดียวกัน ในสมัยนี้ยังมีตำราหมอดูทำนายตามลายบนผ้ามืออยู่ แลเมื่อหลายพันปีมาแล้ว อาจมีตำราเช่นกันสำหรับทำนายตามลายที่ผ้าเท้า

ก็เปนได้ ถ้าเช่นนั้นที่เรียกว่า “ ขัวแดง ” ก็ไม่ใช่รูปขัวสีแดงอยู่
บนผ้าเท้า เปนเพียงชื่อเส้นหรือทนูสักแห่งหนึ่ง อย่างเดียว
กับในตำราลายมือ สิ่งที่เรียกว่า “ ดอยเดือน ” หาใช่รูปดอย
หรือรูปพระจันทร์ไม่. ข้าพเจ้าจะนำเอาหนังสือโบราณมาเปนหลัก
ที่อ้างก็ไม่ได้ แต่สงสัยว่าผู้เขียนอรรถกถาในสมัยโบราณเขียน
ไว้ว่า รอยพระพุทธบาทมีรูปลายต่าง ๆ มากมาย เพราะกัน
จะไม่ให้คนภายหลังอ้างตนว่าเปนพระพุทธเจ้า โดยเหตุที่เท้ามี
เส้นยางอย่างทำนองที่ว่านั้น ข้าพเจ้าไม่เคยเห็นรอยพระพุทธบาท
ในก้อนหินที่พระบาทบนเลย เพราะมีฝาชีดไว้ แลข้าพเจ้ายัง
หาได้เคยขอให้เจ้าพนักงานเปิดให้ดูไม่ มีผู้บอกข้าพเจ้าว่ารอย
พระพุทธบาทที่หินนั้นไม่มีลายอะไร แต่ข้าพเจ้าไม่เคยเห็นเอง.

ที่นี้จะเล่าย่อ ๆ เรื่องปุณโณวาทสูตรตามอรรถกถา. ในตำบล
ชื่อสุนปรันต มีชายพี่น้องสองคน พี่ชื่อมหาบุณ น้องชื่อจุลบุณ
สองคนนี้เปนพ่อค้า ผลัดกันคุมเกวียน ๕๐๐ เล่มไปค้าขายเมืองไกล
ครั้งหนึ่งมหาบุณไปถึงกรุงสาวัตถิในเวลาที่พระพุทธเจ้าประทับอยู่
นอกกรง เวลาเช้ามหาบุณเห็นคนเบียนอันมากเดินออกประตูไป
นอกกรุง มหาบุณถามว่าไปไหนกันมากมาย คนเหล่านั้นบอกว่า
พระพุทธเจ้าเสด็จมาประทับอยู่ในที่ใกล้ คนทั้งหลายจึงออกไปเฝ้า
ฟังคำสั่งสอน มหาบุณได้ยินดังนั้นก็ตามพวกชาวเมืองออกไปด้วย
แลได้ฟังพระพุทธเจ้าทรงสั่งสอนจนเลื่อมใสในพระสาสนา เลยตกลงใจ

จะออกบวช จึงมอบทรัพย์สมบัติทั้งหลายให้แก่จุลบุณน้องชาย แล้วออกบรรพชาอยู่ในสำนักพระพุทธเจ้า ครั้นอยู่ไปนานแล้ว พระมหาบุณก็ทูลลาไปอยู่ในที่ซึ่งจุลบุณน้องชายสร้างถวาย ในฤดูค้าขายต่อนั้นมา จุลบุณคุมเรือ ๕๐๐ ลำไปค้าทางทเล แล่นไปถึงเกาะ ๆ หนึ่งจึงแวะเรือหยุดพัก ได้พบต้นจันทน์ขึนอยู่บนเกาะนั้นเปนอันมาก พวกพ่อค้าจึงกล่าวแก่กันว่า เกาะนี้มีไม้จันทน์ซึ่งเปนสินค้ามีราคาดีกว่าสินค้าในเรือของเรา เราจงทิ้งสินค้าของเราเสีย แล้วตัดไม้จันทน์บรรทุกเรือไปแทนเถิด เมื่อปรึกษาเห็นชอบกันดังนั้นแล้ว พวกพ่อค้าก็ขนสินค้าในเรือทางทเลเสีย แล้วตัดต้นจันทน์บนเกาะขนลงบรรทุกเรือออกแล่นไป.

ที่เกาะนั้นมียักษ์ ซึ่งไม่ชอบให้มนุษย์ไปตัดต้นไม้ลงเสีย ยักษ์โกรธคิดจะทำลายชีวิตพวกพ่อค้าเสียให้หมด การจะทำลายชีวิตพวกพ่อค้านั้น ถ้าทำบนเกาะ ศพมนุษย์ก็จะเน่าโสโครกอยู่ที่นั้น ยักษ์จึงคิดจะทำให้เรือล่มเพื่อคนจมน้ำตายในทเล ดังนี้ เมื่อเรือแล่นไปถึงกลางทเลแล้ว ก็เกิดมีพายุกล้า แลพวกยักษ์ก็มาแสดงตัวให้คนเห็น เพื่อจะให้ตกใจกลัวจนเสียสติ แต่จุลบุณพ่อค้าคิดถึงพระมหาบุณพี่ชาย นึกในใจเชิญให้มาช่วย พระมหาบุณทราบก็เหาะมาในอากาศ ครั้นพวกยักษ์เห็นเข้าก็ตกใจกลัวรีบหนีกระจายไป พวกเรือพ่อค้าก็กลับถึงฝั่งได้โดยสดวก พวกพ่อค้าทุก ๆ คนรู้คุณพระมหาบุณ จึงถวายไม้จันทน์คนละท่อน

พระมหาบุณขอกแก่พวกพ่อค้าว่า ถ้าจะใคร่เฝ้าพระพุทธเจ้าก็ให้
สร้างมณฑปด้วยไม้จันทน์นั้น พวกพ่อค้าก็ทำตาม พระมหา
บุณจึงเหาะไปเฝ้าพระพุทธเจ้า เชิญเสด็จให้ไปประทานคำสอนแก่
พวกพ่อค้าเหล่านั้น พระพุทธเจ้าทรงรับเชิญแล้วก็เสด็จกับสาวก
หลายร้อยองค์ พระอินทร์เป็นผู้จัดยานอากาศถวาย พระพุทธเจ้า
เสด็จโดยทางฟ้า พยฤษีมิจฉาทิฏฐิตนหนึ่งชื่อสัจจพันธ์ จึงหยุด
ประทานโอวาท ฤษีนั้นเลื่อมใสในพระพุทธสาสนา ก็เข้าเป็น
สาวกเดินทางตามเสด็จไปด้วย พระพุทธเจ้ากับสาวกทั้งหลายได้
ประทับอยู่กับพวกพ่อค้าผู้สร้างมณฑปไม้จันทน์หลายวันจึงเสด็จกลับ
สาวัตถี แต่เมื่อผ่านตำบลที่พระสัจจพันธ์เคยอยู่ พระพุทธเจ้าก็
ตรัสให้พระสัจจพันธ์แวะอยู่ที่นั้นไปอีก เพื่อจะได้สั่งสอนคนที่พระ
สัจจพันธ์ได้สอนผิด ๆ ไว้ให้กลับเห็นถูก พระสัจจพันธ์รับจะอยู่
สั่งสอนคนในที่นั้นตามคำสอนของพระพุทธเจ้า แต่ทูลพระพุทธเจ้า
ขอให้ทรงเหยียบรอยพระยาทไว้ในประเทศนั้นเป็นที่ระลึกว่าได้เสด็จ
ไปถึง พระพุทธเจ้าทรงทำตาม จึงมีรอยพระพุทธบาทอยู่ที่
เขาในตวันออกเฉียงเหนือของกรุงศรีอยุธยาจนเดียวนี้ ต่อนั้นไป
พระพุทธเจ้าทรงแวะเยี่ยมพญานาคที่ผงแม่น้ำมหา พญานาค
ทูลขอประทานรอยพระยาทไว้ที่นั่นอีกรอยหนึ่ง.

เรื่องที่เล่าจากอรรถกถาพระไตรปิฎกนี้เป็นหลักที่เชื่อกันว่า
รอยพระพุทธบาทในจังหวัดสระบุรีนั้นเป็นรอยจริง. บัดนี้ข้าพเจ้าจะ

เล่าเรื่องรอยพระพุทธบาทรอยนั้นตามพงศาวดารสยาม แลการที่เรารู้ว่ามีรอยพระพุทธบาทอยู่ในประเทศนี้ก็รู้จากลังกานั้นเอง. เปนอันว่าที่เรารู้เรื่องรอยพระพุทธบาทในสยามนี้ ที่รู้จากอรรถกถากถา ที่รู้โดยความยอกเลาภายหลังก็ รู้จากลังกาทั้งนั้น.

ในแผ่นดินพระเจ้าทรงธรรมกรุงศรีอยุธยา มีพระภิกษุไทยหลายรูปไปนมัสการพระพุทธบาทที่สุมนกูฏในลังกา ได้พบกับพระภิกษุลังกา ๆ ถามว่า เหตุใดพระภิกษุไทยจึงต้องไปนมัสการพระพุทธบาทถึงสุมนกูฏ พระพุทธบาทในสยามก็มีอยู่ที่สุวรรณบรรพต. เหตุใดจึงไม่นมัสการที่นั้น. พระภิกษุไทยกลับมาสยามก็นำเอาคำพระภิกษุลังกามากล่าว จนทราบถึงพระเจ้าทรงธรรม โปรดให้สั่งไปในหัวเมืองให้ช่วยกันสืบหารอยพระพุทธบาท ผู้ว่าราชการเมืองสระบุรีมีใบบอกเข้ามาว่า พรานบุน (ซึ่งพเอินชื่อเดียวกับพระมหาบุณในอรรถกถา) ได้เคยพบเท้าในหินรอยหนึ่ง. พรานบุนยิงสัตว์บาดเจ็บไม่ถึงตาย เห็นสัตว์นั้นหนีเข้าซุ่มรกขึ้นไปบนเขาอีกครู่หนึ่งเห็นกลับออกมา บาดเจ็บหายหมด พรานบุนแปลกใจนัก จึงแซกรกขึ้นไปบนเขาบ้าง พบแอ่งในหินแอ่งหนึ่งมีน้ำใสอยู่เต็ม พรานบุนกินน้ำในแอ่ง โรคในตัวก็หายไปหมด. พรานบุนอยากจะทราบต่อไปอีกก็วิดน้ำออกจากแอ่งจนแห้ง เห็นเปนรอยเท้าคนก็ยิ่งพิศวงหนักขึ้น พระเจ้าทรงธรรมทรงทราบความตามใบบอกดังนั้น ก็เสด็จพระราชดำเนินไปทอดพระเนตร เสด็จ

ทางแม่น้ำไปขอคเรือพระที่นั่งณที่ซึ่งเรียกว่าท่าเรือตลอดมาจนบัดนี้
เมื่อเสด็จขึ้นบกแล้วก็เสด็จเดินทางในป่า พรานบุนเปนผู้นำ ครั้น
ไปถึงได้ทอดพระเนตรเห็นรอยพระพุทธบาทก็ทรงเลื่อมใสยิ่งนัก ทรง
ยกที่ดินถวายเปนบริเวณพระพุทธบาทโยชน์หนึ่งโดยรอบ แล
โปรดให้สร้างพระมณฑปครอบรอยพระบาท แลสร้างพระอุโบสถ
พระวิหารการเปรียญแลกุฎีสงฆ์ ให้ฝรั่งส่องกล้องตัดทางกว้าง
๑๐ วาตรงตลอดถึงท่าเรือ ครั้นเสด็จกลับถึงแม่น้ำก็โปรดให้สร้าง
พระตำหนักท่าเจ้าสนุก (ซึ่งบัดนี้พังหมดแล้ว แต่ยังมีซากอยู่)

การสร้างมณฑปแลตึกรามอื่น ๆ ในบริเวณพระพุทธบาทนั้น
๔ ปีจึงสำเร็จ เมื่อสำเร็จแล้ว พระเจ้าทรงธรรมก็เสด็จไปนมัสการ
แลมีการสมโภชเปนการใหญ่ ตั้งแต่ครั้งนั้นมาไม่มีในพระราช
พงศาวดารว่าพระเจ้าทรงธรรมเสด็จพระพุทธบาทอีกจนสวรรคต
แต่ควรเชื่อว่าได้เสด็จเสมอ ๆ อาจเสด็จทุกปี แต่หากมิได้กล่าว
ในพระราชพงศาวดาร เพราะเปนของธรรมดาเหมือนราชกิจอื่น ๆ
เปนอันมาก.

พระเจ้าทรงธรรมสวรรคตแล้ว ราชบุตรองค์ใหญ่ชื่อ
เสวยราชสมบัติ อยู่ได้ปีหนึ่งกับเจ็ดเดือนก็เกิดเรื่อง พระอนชา
พระชนมพรรษา ๙ ขวบเปนพระเจ้าแผ่นดินแทน อยู่ได้ไม่กี่สัปดาห์
ก็เกิดเรื่องอีก พระเจ้าแผ่นดินสองพระองค์นั้นไม่ได้เสด็จนมัสการ
พระพุทธบาท นอกนั้นพอเสวยราชสมบัติได้หน่อยก็เสด็จพระราช

ดำเนินไปบูชาพระพุทธบาททุกพระองค์ แลมักจะเสด็จปีละครั้งในเวลาปรกติ เปนดังนี้ตั้งแต่พบรอยพระพุทธบาทมาจนหมดพระเจ้าแผ่นดินกรุงศรีอยุธยา.

มณฑปแลตึกรามต่าง ๆ ในบริเวณพระพุทธบาทนั้น ได้ซ่อมแลสร้างเติมหรือเปลี่ยนแปลงเย็นคราว ๆ มาตลอดเวลาประมาณ ๑๖๐ ปี ไฟจึงไหม้หมด.

ครั้นกรุงเก่าเสียแก่พม่าจนภายหลังได้ประดิษฐานพระราชวงศ์จักรีณกรุงเทพแล้ว ก็มีพระบรมราชโองการให้สร้างมณฑปแลวัดพระพุทธบาทใหม่ โปรดให้มีกรรมการถามคำให้การคนที่รับราชการมาแต่ครั้งกรุงเก่า เพื่อจะได้ทรงทราบตำนานแลวิธีการปกครองบริเวณพระพุทธบาทในครั้งโน้น คำให้การนั้น (เรียกว่าคำให้การขุนโขลน) มีความดังที่รู้กันแล้วโดยมากในเรื่องพบรอยพระพุทธบาท แต่มีสิ่งน่าสังเกตในเรื่องการปกครองในสมัยนั้น ในแผ่นดินพระเจ้าทรงธรรมข้าราชการที่ตั้งไปเปนหัวน่าพระพุทธบาทเปนคนตั้งไปจากกรุง เพราะพระพุทธบาทนั้นนอกจากเปนปูชนียสถานสำคัญของพระเจ้าแผ่นดิน ยังเปนที่ราชสำราญด้วย จึงต้องตั้งหัวน่าผู้รักษาที่เปนผู้รู้ขนบธรรมเนียมในราชสำนัก ถ้ามีคดีพ้องร้องกันขึ้นก็ชำระที่ศาลพระพุทธบาท มีตระลาการคือขุนนั้นหมื่นนี้เปนผู้ชำระความแพ่ง ขุนโน่นเปนผู้ชำระความอาญา หมื่นนี่เปนผู้ชำระความเรื่องไร่นา เปนต้น. การชำระความภายในบริเวณพระพุทธ

ยาท คือโยชน์หนึ่งโดยรอบนั้น ตัดสินเสร็จในศาลนั้น ๆ แต่ถ้าจะมีปรับต้องส่งไปปรับที่เมืองลพบุรี หรือ สระบุรี ศาลพระพุทธยาทปรับไม่ได้.

ต่อมาอีก ๑๐๐ ปีเศษ ในแผ่นดินพระเจ้ายรมโกษฐ์ ได้เปลี่ยนวิธีชำระความในศาลพระพุทธยาท พระเจ้ายรมโกษฐ์ตรัสว่า หัวน่าเจ้าพนักงานรักษาพระพุทธยาทที่ตั้งไปจากกรุงนั้น มักจะตายในปีสองปี (ไข้ป่าเวลานั้นร้ายกว่าเดี๋ยวนี้มาก) เพราะฉนั้นให้ตั้งคนในท้องที่นั้นเอง ไม่ต้องให้เข้ามาถือน้ำในกรุง ให้บูชาเทียนวัสสาแทนถวายบังคมพระเจ้าแผ่นดิน เพราะได้ทรงจบพระหัตถ์ไปแล้ว. ส่วนการชำระความนั้น ถ้าเรื่องเล็ก ๆ น้อย ๆ ก็ให้ว่ากันเองให้เสร็จไป ถ้าเปนเรื่องใหญ่ก็ให้ส่งไปชำระที่อื่น ถ้าเรื่องอาญาสำคัญก็ให้ส่งไปชำระที่กรุงทีเดียว.

ที่นี้เราจะดูว่า การเสด็จพระราชดำเนินไปนมัสการพระพุทธยาทครั้งกรุงศรีอยุธยานั้นเปนอย่างไรบ้าง. ในแผ่นดินพระเจ้ากรุงธนบุรี ได้โปรดให้ข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยหลายนายที่รู้ขนบธรรมเนียมครั้งกรุงเก่า ประชุมกันเขียนแบบธรรมเนียมเหล่านั้นไว้เปนตำรา อ่านได้ความในเรื่องเสด็จพระราชดำเนินพระพุทธยาทว่า เมื่อกำหนดวันเสด็จแล้ว ก็เปนน่าที่ของกระลาโหมจัดคนจากกรมต่าง ๆ ซึ่งระบุชื่อไว้ ให้ไปทำพลับพลาแลที่พักพวกตามเสด็จตามทาง. แลบอกชื่อหมดว่าใครเปนผู้จัดเรือ จัดพล จัดอาวุธ แลอื่น ๆ.

เมื่อพระเจ้ายรมโกษฐ์เสด็จครั้งหนึ่ง มีเรือกันยากระบวนแห่ที่ออกชื่อ ๓๐ ลำ เจ้านายแลข้าราชการที่ตามเสด็จก็มีเรือกันยาทุกท่าน แลทุกท่านมีเรือยริวาร สำหรับลูกเมีย ข่าว ครัว เปนต้น รวมเรือทั้งหมดคงจะเปนจำนวนมาก ยังรายฎรที่มาชมพระโพธิสมภาร มาดูงานแลมาทำบุญอีกเล่า เพราะฉนั้นตามลำน้ำคงจะครึกครื้นตลอดทาง.

พระเจ้าแผ่นดินเสด็จออกจากพระนครตอนเช้า (ข้าพเจ้าเขียนตามรายงานเสด็จพระราชดำเนินครั้งหนึ่ง) ถึงท่าหลวงตอนกลางวัน หยุดประทับร้อนที่นั่นพักหนึ่ง แล้วออกเดินกระบวนเสด็จต่อไป ถึงท่าเรือเวลาเย็น ประทับแรมที่พระตำหนักท่าเจ้าสนุก ๒ คืน. ในที่นั่นจัดการคุกช่องล้อมวงกันมากมาย พวกหัวเมืองที่ถูกเกณฑ์มาต้องรายงานตัวรับคำสั่งจากข้าราชการกรุง เรือกันยาบางลำยกขึ้นยกวางต่อกันตามยาวเหมือนรั้ว พลเรือประจำรักษาการอยู่กับเรือ มีโรยชวากกว้าง ๕ ศอก มีช่องว่างไว้เปนทางเดิน มีทหารรักษาตามช่องว่าง ทหารพวกหนึ่ง ๆ มีปืน ๑๔ กระบอก มีธนู ๕ คันเกาทัน ๕ คัน (ธนูแลเกาทันสำหรับใช้เมื่อจะยิงไม่ให้มีเสียงทำให้ตกพระทัยหรือนางข้างในตกใจ) ตามทางใหญ่มีปืนใหญ่ทางละ ๒ กระบอก สายในมีทหารรักษาอีกชั้นหนึ่ง แลมีช้าง ๖๒ เชือก ซึ่งเปนกำลังสำคัญในการรักษาพระองค์.

เมื่อได้ประทับแรมที่ท่าเจ้าสนุก ๒ คืนแล้ว ก็ออกเดินกระบวน
เสด็จพระราชดำเนินทางบก. ตอนนี้มีพลหัวเมืองเพิ่มมาอีกเป็น
อันมาก แลกระบวนเสด็จก็คือกระบวนทัพ มีช้าง ๑๔๔ เชือก
ม้า ๖๐ ม้า รถจะเท่าไรไม่มีในบาญชี แต่คงจะมาก เพราะ
เจ้านายแลนางข้างในใช้รถ. การขนของทั้งหมดต้องใช้เกวียน
แลเกวียนนั้นเกณฑ์จากราษฎรพร้อมทั้งสัตว์ลากด้วย เขตที่
ราษฎรถูกเกณฑ์เกวียนกินชั้นไปจนถึงไชยนาท แลครัวเรือนใดที่
ไม่มีเกวียนมาตามเกณฑ์ก็ต้องเสียเงิน ๖ สลึงให้เจ้าพนักงานจัดจ้าง
เกวียนของผู้อื่น. การเกณฑ์เกวียนนี้ภายหลังโปรดให้เกณฑ์ให้ไกล
ออกไปอีก แต่ให้ลดเงินแทนเกณฑ์ลง คือครัวที่ชายเป็นพ่อบ้าน
ให้เกณฑ์สลึงหนึ่ง ถ้าหญิงหม้ายให้เสียเพื่องเดียว การเกณฑ์
เกวียนนี้คงจะเกณฑ์ทุกปี เงินที่เกณฑ์ได้ส่งขึ้นคลังไว้สำหรับ
จ่ายในการเสด็จพระราชดำเนินพระพุทธยาทคราวน่า. ที่เรียกว่า
เกณฑ์เกวียนในตอนหลังนี้ หมายความว่าไม่ได้เกวียนมาเลย
เพราะเมื่อคิดเกวียนเล่มละสลึงเดียวแลเพื่องเดียว ก็คงไม่มีใคร
ส่งเกวียนมาให้ลำบากแลเสียเวลา.

ทางจากท่าเรือไปสุวรรณบรรพตนั้น ๕๕๐ เส้น เสด็จถึง
เวลาบ่าย ก็ทรงขับช้างพระที่นั่งไปหยุดน่ามณฑปพระพุทธยาท
ทรงรำพระแสงของ้าวถวายเป็นพุทธบูชา แล้วเสด็จเลยไป
พระตำหนักริมธาร เรียกว่าพระราชนิเวศธารเขษม. การทรงรำ

ของข้าวถวายพระพุทธบาทนั้นเปนราชประเพณี ข้าพเจ้าได้ยินผู้ใหญ่เล่าว่า เมื่อพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จนมัสการพระพุทธบาทตอนแรกที่เสวยราชสมบัตินั้น ก็ได้ทรงรำพระแสงของ้าวเหมือนกัน นั่นเปนครั้งสุดท้ายที่พระเจ้าแผ่นดินรำพระแสงของ้าวถวายพระพุทธบาท เพราะเมื่อพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินไปนมัสการครั้งแรกเมื่อเสวยราชย์แล้วนั้นทรงม้า หาได้ทรงช้างไม่.

เมื่อพระเจ้าแผ่นดิน (กรุงเก่า) ทรงรำของ้าวเบื้องพุทธบูชาแล้ว ก็เสด็จเลยไปพระตำหนักที่พัก ซึ่งอยู่ห่างจากมณฑปประมาณ ๕๐ เส้น วันรุ่งขึ้นจึงเสด็จขึ้นบูชาพระพุทธบาทในพระมณฑป เมื่อเสร็จทรงบูชาแล้ว ก็เสด็จออกประทับที่แท่นศิลาใกล้ต้นโพธิ ทรงโปรยดอกไม้ทองเงินพระทานราชบริพาร แล้วโปรดให้เริ่มการมหรสพ มีการเล่นต่าง ๆ กลางคืนมีดอกไม้ไฟตามธรรมเนียม การสมโภชนั้นมีติด ๆ กันไป ๗ วัน ระหว่างนั้นเสด็จพระราชดำเนินประพาสในที่ต่าง ๆ คืออารโศกอารทองแดงแลห้วยเขาถ้ำทางหลายแห่ง เมื่อครบ ๗ วันแล้วก็เสด็จคืนพระนคร.

ท่านคงจะเข้าใจแล้วว่าพระพุทธบาทมีทรัพย์มาก เพราะของพระเจ้าแผ่นดินถวายแลคนอื่น ๆ ให้ ข้าพเจ้าจะให้ตัวอย่างทรัพย์ของพระพุทธบาทอย่างหนึ่ง คือใน พ.ศ. ๒๒๙๐ ผู้ว่าราชการกุยบุรีมีใบบอกเข้ามายังกรุงว่ามีผู้พบทองทรายที่บางสพาน แลส่งตัวอย่างทองคำเข้ามาถวายหนัก ๑๒ บาท. ครั้นความทราบฝ่า

ลอองธุลีพระยาท ก็โปรดให้ข้าหลวงคุมไพร่ ๒,๐๐๐ คนยกไปร่อน
ทองบางสพาน ได้ทองเข้ามาถวายหนัก ๙๐ ชั่ง โปรดให้แผ่ย
ยอดมณฑปพระพุทธบาทหมด. ทรัพย์ของพระพุทธบาทมีมากเช่นนี้
ก็ย่อมจะล่อใจโจร แลในตอนที่พม่ายกมาตีกรุงศรีอยุธยานั้น
พระพุทธบาทถูกโจรปล้นหลายครั้ง แลในที่สุดถูกขุดปล้นแล้ว
เผาจนไหม้หมด.

เมื่อกรุงศรีอยุธยาเสียแก่พม่าแล้ว พระเจ้ากรุงธนบุรีกู้
ประเทศขึ้นใหม่ โปรดให้สร้างมณฑปพระพุทธบาทไว้ชั่วคราว
ความยากในการปราบกระด้างกระเดื่องภายในแลต่อสู้ศึกภาย
นอก คือพม่าเป็นต้น ทำให้ไม่มีเวลาจะทรงสร้างมณฑปถาวรได้.
ในรัชกาลที่ ๑ แห่งพระราชวงศ์จักรี โปรดให้สมเด็จพระอนุชา
ธิราช กรมพระราชวังบวร เป็นแม่งานสร้างมณฑปพระพุทธบาท
แลสถานที่ต่าง ๆ ในบริเวณ. กรมพระราชวังบวรพระองค์นั้นทรง
เลี่ยงช่างฝีมือดี ๆ ไว้มาก เห็นได้ในฝีมือช่างวังน่าที่ยังเหลืออยู่
ในสมัยนี้ ฝีมือการก่อสร้างที่พระพุทธบาทในรัชกาลที่ ๑ คงจะงด
งามนัก. กรมพระราชวังบวรทรงเลื่อมใสในพระพุทธบาท ทรง
เห็นว่าการก่อสร้างครั้งนั้นเป็นบุญกุศลยิ่งใหญ่ ทรงพระราชศรัทธา
ถึงแก่ทรงแยกตัวไม้ตัวหนึ่ง ทรงดำเนินด้วยพระบาทตลอดทางตั้ง
แต่ท่าเรือเวลาหยุดทรงพักตามทางก็มีทรัยไม้อันนั้นไว้มิให้ต้อง
วางถึงดินเห็นได้ว่าการก่อสร้างครั้งนั้นคงจะประณีตมาก.

แต่นั้นมาถึงบัดนี้ ในเวลาเกือบ ๑๕๐ ปี ได้มีซ่อมแซมดัดแปลงเรื่อยมา ที่ซ่อมหรือที่แก้ครั้งใหญ่ ๆ ก็หลายครั้ง มณฑป หรือเครื่องก่อสร้างอื่น ๆ ที่เห็นได้เดี๋ยวนี้คงจะผิดกับที่ทำในรัชกาลที่ ๑ มาก.

บัดนี้ข้าพเจ้าได้กล่าวตำนานพระพุทธยาทที่เขาสุวรรณบรรพตจังหวัดสระบุรีพอควรแล้ว และจะกล่าวถึงปัญหายาก คือว่าพระพุทธยาททั่วไปนั้นเป็นเครื่องหมายอันใดในพระพุทธสาสนา. ข้อที่ว่ารอยเท้าก็คือเครื่องหมายเท้านั่นก็ทราบแล้ว แต่เครื่องหมายเท้านั้นพูดตามพุทธสาสนามีความหมายอย่างไรลึกซึ้งไปอีกเล่า. ข้าพเจ้าคิดจะเขียนหนังสือนี้แต่เมื่อยังเป็นนายกแห่งราชบัณฑิตยสภา ได้เตรียมหลักที่อ้างบรรทัดไว้แล้ว และเก็บไว้ที่ราชบัณฑิตยสภา ครั้นข้าพเจ้าพ้นจากตำแหน่งเพราะเลิกตำแหน่งราชบัณฑิตยสภาแล้ว ก็ได้ขนหนังสือส่วนตัวกลับบ้าน หนังสือส่วนตัวของข้าพเจ้าเก็บไว้ที่นั่นเต็มตู้ใหญ่ สำหรับหยิบใช้สดวกใกล้ ๆ ตัว ไม่ต้องเรียกดูจากหอพระสมุด เมื่อขนมาบ้านหนังสือก็ปะปนกัน ไม่ได้จัดเรียบร้อยเพราะยังไม่นึกว่าจะมีที่ใช้ ครั้นจะหยิบใช้เข้าจริงก็หยิบไม่ถูก บรรทัดที่เก็บไว้เรื่องพระพุทธยาทก็หาได้ไม่ครบ เมื่อจะเขียนถึงตอนนี้ก็พอเขียนตอนที่หาบรรทัดไม่ได้ จึงจะต้องเขียนตามความจำ เพราะฉนั้นจะเขียนละเอียดก็ไม่ได้.

ท่านทั้งหลายทั้งเรื่องพระพุทธสาสนาย่อมจะทราบว่าพระพุทธเจ้าเกิดในสกุลกษัตริย์ แลถ้าตามธรรมดาก็คงจะได้เป็นผู้ครองราชสมบัติสืบพระองค์พระราชบิดา แต่พระองค์ทรงสละความเป็นเจ้าเสีย มุ่งพระหทัยแต่จะหาความรู้ ในที่สุดตรัสรู้ได้เป็นพระพุทธเจ้า (ก่อนนั้นเป็นเพียงพระโพธิสัตว์) การตรัสรู้นั้นเป็นเหตุการสำคัญเริ่มแรกในพุทธสาสนา ซึ่งในที่นี้พูดแยกคนละส่วนกับประวัติส่วนตัวเอกชน. ประสูติคือความเกิดของพระพุทธเจ้านั้นเป็นเหตุการเริ่มแรกในประวัติส่วนพระองค์ แต่ไม่ใช่ในพุทธสาสนา เพราะใครๆ ก็เกิดด้วยกันทั้งนั้น พระโพธิสัตว์เป็นพระพุทธเจ้าเพราะตรัสรู้ เพราะฉนั้นตรัสรู้จึงเป็นเหตุการเริ่มแรกในสาสนาของพระพุทธเจ้า ถ้าจะพูดอีกอย่างหนึ่งก็คือว่าพุทธสาสนาเริ่มเมื่อตรัสรู้ หาใช่เริ่มเมื่อพระสิทธัตถกุมารเกิดไม่.

เมื่อพระพุทธเจ้าตรัสรู้แล้ว ก็ทรงตริตรองเรื่องที่จะสอนผู้อื่น ทรงทราบว่าความรู้ของพระองค์นั้นจะสอนให้ผู้อื่นเข้าใจนั้นยาก จำต้องเตรียมวิธีสอนให้ดีเสียก่อน ในที่สุดตกลงในพระหทัยว่าจะสอนผู้อื่น จึงเสด็จตามศิษย์เก่าทั้ง ๕ ซึ่งออกจากสำนักของพระองค์ไปทางกรุงพาราณสี เสด็จตามไปพบศิษย์ทั้ง ๕ ที่ใกล้กรุงนั้น จึงทรงเทศน์อริยสัจให้ฟังจนเกิดเลื่อมใส การทรงเทศน์เป็นครั้งแรกนั้นทำให้พระพุทธเจ้าเป็นพระพุทธเจ้าจริงๆ ถ้าตรัสรู้แล้วไม่สอนใครก็จะเป็นเพียงพระบัจเจกพุทธ คือนึงอมความรู้ไว้องค์เดียว หา

สั่งสอนให้ผู้อื่นได้ประโยชน์จากความรู้นั้นไม่ การทรงเทศน์ครั้งแรกนั้นเปนเหตุการสำคัญลำดับที่ ๒ ในสาสนาของพระองค์.

เมื่อทรงเทศน์ครั้งแรก (เรียกว่าปฐมเทศนา) ให้ภิกขุทั้ง ๕ ฟังแล้ว ต่อนั้นไปก็ทรงเทศน์ให้คนอื่น ๆ ฟังอีก แลเสด็จเคลื่อนไปในที่ต่าง ๆ เพื่อจะสั่งสอนคนทั้งหลายให้พุทธสาสนาแผ่กว้างไปในโลก การเสด็จเที่ยวสั่งสอนนี้คือพุทธจริยา ซึ่งเปนลำดับที่ ๓ ถ้าไม่เสด็จเที่ยวเทศน์ในที่ต่าง ๆ พุทธสาสนาก็ไม่แผ่กว้างไปได้.

ดังนี้ในตำนานของพุทธสาสนาที่เปนสาสนาแท้ (ไม่ใช่ประวัติบุคคล) มีเหตุการสำคัญเปนลำดับ ๓ คั่น คือ ตรัสรู้ ปฐมเทศนา แลพุทธจริยา ทั้ง ๓ นี้มีเครื่องหมายดังนี้

ตรัสรู้ แท่นใต้ต้นโพธิ์

ปฐมเทศนา ล้อพระธรรม (ธรรมจักร)

พุทธจริยา รอยพระบาท

พระแท่นนั้นในเมืองเราเข้าใจกันโดยมากว่าเปนที่ตายของพระพุทธเจ้า นัยหนึ่งว่าพระแท่นเปนเครื่องหมายปรินิพพานหรือความตายของพระองค์ เห็นได้ว่าเข้าใจกันฉนั้น เปนต้นว่าที่พระแท่นศิลาอาศน์มีหินยดยา แลมีแอ่งซึ่งชักกันว่าคือกระโถนของพระพุทธเจ้า (ยายแก่บางคนจูงไปถึงแก่ได้กลิ้นใน “ กระโถน ” นั้น) แต่ที่เข้าใจว่าพระแท่นเปนเครื่องหมายความตายนั้นผิด เพราะ

เครื่องหมายความตายของพระพุทธเจ้านั้นคือพระสถูป หาใช่พระแท่นไม่ รูปพระแท่นเก่าที่สุดที่เรารู้จักนั้นเป็นรูปหิน (เช่นที่ภารหุต) มีต้นโพธิ์อยู่หลังแท่น ทำให้เห็นได้ว่าพระแท่นใต้ต้นโพธิ์นั้นหมายความถึงเวลาตรัสรู้นั้นเอง.

ส่วนเครื่องหมายปฐมเทศนา คือธรรมจักรนั้น ไม่ต้องอธิบายว่ากระไรอีก เป็นของรู้ทั่วกันอยู่แล้ว แลไม่มีใครเถียงเลยตัวอย่างธรรมจักรมีในพิพิธภัณฑ์กรุงเทพ เป็นหินสลักงดงาม ที่พระปฐมเจดีย์ก็มี ในอินเดียก็มาก เป็นของโบราณทั้งนั้น.

ส่วนพระบาทนั้น น่าจะเห็นตรง ๆ ว่าเป็นเครื่องหมายพุทธจริยา. ธรรมดารอยเท้าจริง ๆ ย่อมบรรทุกว่าเจ้าของเท้าได้ไปในที่นั้นฉันใด ฉันนั้นพุทธศาสนิกชนโบราณตั้งใจให้รอยพระพุทธบาทเป็นเครื่องหมายว่า พระพุทธเจ้าได้เสด็จไปในที่นั้น (เช่นพระพุทธบาทที่พุทธคยา คือที่ตรัสรู้) หรือว่าคำสั่งสอนของพระองค์ได้แผ่ไปถึงที่นั้นแล้ว พระพุทธบาทในสยามหมายความว่าพุทธสาสนาได้มาประดิษฐานในประเทศนี้ หาใช่ว่าพระพุทธเจ้าได้เสด็จมาถึงจังหวัดสระบุรีไม่ ความหมายของพระพุทธบาทที่เป็นความหมายโบราณดังเดิม ๒,๐๐๐ ปีขึ้นไปคงเป็นเช่นนั้น.

ในเรื่องความเก่าแก่ของพระบาทพูดโดยทางที่เป็นเครื่องหมายในพุทธศาสนานั้น ข้าพเจ้าจะกล่าวเพียงว่า พุทธสาสนิกชนโบราณ เป็นต้นว่าก่อนพระเยซูเกิด ๑๐๐ ปี ไม่ทำรูปพระพุทธเจ้า

เพราะถือว่าเปนของต่ำสูง แลถ้าจะแสดงในรูปเขียนหรือรูปสลัก ว่ามีพระพุทธเจ้าอยู่ในนั้น ก็ใช้เครื่องหมายเช่นพระแท่นว่าง ๆ หรือ พระยาทเป็นต้น ต่อมาในยุคกษาณ (ประมาณร้อยปี ๒ แห่ง คฤศต์ศักราช) พวกพุทธสาสนาเลิกเห็นว่าการทำพระพุทธรูปเปน การต่ำสูง แลตั้งแต่นั้นมาก็ทำพระพุทธรูปตรง ๆ ทีเดียว ไม่จำเปน ต้องใช้เครื่องหมายดังแต่ก่อน ถ้ายังทำเครื่องหมายอยู่ก็ทำโดย ไม่จำเป็น เพราะทำพระพุทธรูปทั้งพระองค์แล้ว.

ในอินเดียข้าพเจ้าเคยเห็นหินสลักเปนภาพต่าง ๆ ในพุทธ สาสนา ซึ่งเขาเก็บมาจากภารุหุต คือพระสถูปโบราณซึ่งสร้าง ในสมัยที่ยังไม่สร้างพระพุทธรูป พระสถูปภารุหุตนั้นสร้างก่อน พระเยซูเกิดประมาณ ๒๐๐ ปี ถ้าจะคำนวนตั้งแต่สร้างภารุหุตมาจน บัดนี้ก็กว่า ๒,๐๐๐ ปีเอามาก ๆ.

ภาพหนึ่งในหินสลักนั้นเปนรูปพระเจ้าแผ่นดินไปเฝ้าพระพุทธเจ้า มีจตุรงคเสนาแห่นำตามเสด็จ แลมีรูปพระเจ้าแผ่นดินด้วย แต่ พระพุทธเจ้านั้นใช้ธรรมจักรเปนเครื่องหมาย (ไม่มีพุทธรูป)

ภาพหนึ่งเปนรูปนาคบูชาพระพุทธเจ้า พระพุทธเจ้าในรูปนั้น คือพระแท่นใต้ต้นโพธิ.

ภาพเหล่านี้ทำในสมัยที่ยังไม่ทำพระพุทธรูป พระพุทธรูป องค์แรกทำทีหลังมาหลายร้อยปี คือว่าต่อเมื่อพระพุทธเจ้าเข้า ปรินิพพานแล้วราว ๕๐๐ ปี จึงทำพระพุทธรูปองค์แรกขึ้น. เมื่อ ทำพระพุทธรูปแล้วก็ไม่จำเปนจะต้องใช้เครื่องหมาย แลพระพุทธรูป

ก็ทำเข็นปางต่าง ๆ เช่นปางสมาธิ (ตรัสรู้) ปางปฐมเทศนา (เทศน์ครั้งแรก) แลพุทธลีลา (จริยา) เปนต้น.

ส่วนรอยบาทเทพดาผู้ใหญ่ในสาสนาหินทู (ฮินดู) คือรอยบาทพระนารายณ์แลพระอิศวรนั้น รอยบาทเหล่านั้นเปนความคิดภายหลังพุทธบาท แลพุทธบาทองค์เก่าที่พุทธคยา (ที่ตรัสรู้) นั้น พวกในสาสนาหินทูได้แปลงให้เปนบาทพระนารายณ์ เรียกว่าวิษณุบาท แต่แปลงเมื่อสาสนาหินทูชนะพุทธสาสนาในอินเดียตอนหลัง การที่แปลงพุทธบาทเปนวิษณุบาทนั้นเปนของธรรมดา พระพุทธรูปองค์โต ๆ ที่สลักไว้แต่โบราณตามหินในถ้ำเคยถูกแปลงเปนเทวรูปมาแล้วมาก แลพระพุทธเจ้าเองก็ถูกว่าเปนอวตารของพระวิษณุ ซึ่งลงมาหลอกสั่งสอนคนให้เชื่อผิด เมื่อตายจะได้ตกนรก ไม่ไปแน่นสวรรค์นอยู่กันไม่สบาย ในอินเดียมีศิวะบาท (บาทพระอิศวร) อยู่ที่ไหนแห่งหนึ่งซึ่งข้าพเจ้าไม่เคยเห็น แต่ได้ยินว่ามีจารึกว่าเก่าถึง ๑๐๐ ปีที่ ๔ แห่งคฤศต์ศักราช นับมาถึงเดี๋ยวนี้ก็เกือบ ๑,๖๐๐ ปี แต่คงจะแปลงไปจากพระพุทธบาทเหมือนกันมิฉนั้นก็ทำใหม่ เพราะ ๑,๖๐๐ ปีใหม่กว่า ๒,๐๐๐ ปี.

ข้าพเจ้าจะขอกล่าวในเบื้องปลายแห่งคำพูดนี้ว่า ถ้าเราเอาธรรมดาจริง ๆ มานึก (ผู้ตรัสใช้คำอังกฤษว่า **nationalising the Footprint**) ไม่นึกไปทางอิทธิปาฏิหาริย์ (ผู้ตรัสใช้คำอังกฤษว่า **instead of mythologising it** แปลเปนไทยไม่ตรง) ก็ควรจะเห็นว่ารอยพระพุทธบาทนั้นเปนเครื่องหมายความเคลื่อนไปในที่ต่าง ๆ

พระพุทธเจ้าตรัสรู้ (แท่นใต้ต้นโพธิ์เป็นเครื่องหมาย) แล้ว ก็ทรงเทศน์ธรรมจักร (จักรเป็นเครื่องหมาย) แล้วก็ทรงดำเนิน (รอยบาทเป็นเครื่องหมาย) เที่ยวสั่งสอนไปในตำบลแลประเทศต่าง ๆ จนประดิษฐานสาสนาของพระองค์ได้มั่นคงในโลก เครื่องหมายพุทธจริยา นัยหนึ่งความแผ่กว้างไปนั้นคือพระพุทธบาท.

ยังมีอีกข้อหนึ่งซึ่งข้าพเจ้าใคร่กล่าวก่อนจบ คือว่าตามหนังสือบาลี มีที่ ๔ แห่ง ซึ่งคนในพระพุทธสาสนาพึงไปให้ถึง คือที่เกิดของพระพุทธเจ้าแห่งหนึ่ง ที่ตรัสรู้แห่งหนึ่ง ที่เทศน์ครั้งแรกแห่งหนึ่ง ที่ตายแห่งหนึ่ง. เหตุการในประวัติบุคคลทั้ง ๔ อย่างนี้ มีเครื่องหมายคือ กำเนิดมีช้างเป็นเครื่องหมาย (เพราะพระมารดาของพระพุทธเจ้าฝันเมื่อจะตั้งครรภ์ว่า ช้างเผือกจากสวรรค์มาจุติ) ตรัสรู้ มีแท่นใต้ต้นโพธิ์เป็นเครื่องหมาย เทศน์ครั้งแรกมีธรรมจักรเป็นเครื่องหมาย ความตาย มีสถูป (เจดีย์) เป็นเครื่องหมาย (สถูปเดิมก็คือมูลดินที่ฝังศพหรือกระดูกนั้นเอง)

ท่านคงจะเห็นได้ว่าเครื่องหมายชุด ๔ อย่าง (ช้าง แท่นจักร สถูป) นั้นมิใช่ชุดเดียวกับเครื่องหมายชุด ๓ อย่าง (แท่นจักร รอยบาท) เพราะเครื่องหมายชุด ๔ อย่าง เป็นเครื่องหมายเหตุการใน ประวัติบุคคล เครื่องหมายชุด ๓ อย่าง เป็นเครื่องหมายเหตุการใน ตำนานสาสนา เมื่อบุคคลตายแล้วชีวิตก็สิ้นไป แต่คำสอนของบุคคลนั้นยังอยู่ แม้เครื่องหมายบางอย่างจะมีสามัญในชุดทั้งสอง สองชุดนั้นก็ต่างกัน.

(คัดจากประมวญวัน วันที่ ๒๗ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๘๑)

อาศา

คำว่า “ อาศา ” แปลตามภาษาเดิมว่า ความหวัง แต่ในภาษาไทยดูเหมือนจะใช้หมายความว่า สมัค แทบจะเสมอ

“ อย่ากรรแสงเศร้าหมองเลยน้องรัก
ไว้พนักงานพี่จะอาศา
ออกตีคลีพนันดังสัญญา
มิให้เสียภาราบัจจามิตร ”

ในที่นี้จะเขียนว่าด้วยความหวัง แต่จะใช้คำไทยก็ไม่สนิท เพราะจะต้องอ้างคาถาแลเรื่องราวในภาษาเดิม จำต้องใช้คำว่า “ อาศา ” จึงจะกลมเกลียวกับใจความ เปนต้นว่าจะเรียกนางอาศาลูกสาวพระอินทร์ ว่านางความหวัง ก็ฟังเย่อเย้อขัดหู เพราะฉนั้นในที่นี้จึงใช้อาศาแปลว่า ความหวัง ไม่หมายความว่า สมัค ดังที่ใช้กันเปนปรกติในภาษาไทย

อาศาเปนของดีหรือไม่ พูดตามธรรมดา ถ้าไม่มีหวังก็แปลว่าไม่มีทางเยียวยา คนทำอะไรมีหวังก็คือเห็นท่วงทีว่ามีทางสำเร็จ ถ้าพูดโดยนัยนี้ อาศาก็เปนของดี เพราะช่วยชูน้ำใจไว้ได้ แต่ถ้าพูดทางสาสนาก็ไปอีกอย่างหนึ่ง เปนต้นว่าถ้าท่านเบิ่งดูอภิธา-

นปุปทิยีกา ท่านจะพยศัพท์ อาศา เข้าชุดไว้กับตัณหา โลภราค กาม ฯล ฯ ซึ่งล้วนไม่ใช่ของดี (คาถา ๑๖๒ แล ๑๖๓)

ในที่นี้จะไม่พยายามชี้แจงโดยโวหารลึกซึ้งว่า อาศาเป็นของดีหรือไม่ แต่จะนำนิทานและภาษิตมาแสดงให้พอเห็นเค้าตามคติของคนรุ่นเก่าแลรุ่นหลังลงมา.

หนังสือใหญ่เล่มหนึ่งซึ่งผู้แต่ง (Hesiod) เป็นคนในสมัยกรีกโบราณก่อนพุทธกาลในอินเดียกว่า ๑๐๐ ปีขึ้นไป มีเรื่องเล่าถึงเทวดาและมนุษย์ว่า ท้าวยุปิเตอร์เจ้าสวรรค์กรวมนุษย์ว่าขโมยไฟลงมาจากสวรรค์ (ก่อนนั้นมนุษย์ไม่รู้จักใช้ไฟ) และว่ามนุษย์เป็นสัตว์ลามกปราศจากกตัญญูกตเวที ไม่ถือคำมั่นสัญญาอันได้ให้ไว้แก่กัน มิแต่จะก้าวร้าวฆ่าฟันด้วยเหตุอันมิบังควรเป็นต้น จึงทรงหยิบอาวุธจะขว้างลงมาให้เกิดเป็นไฟไหม้มนุษย์เสียให้หมด แต่ทรงยั้งคิดขึ้นมาว่าไฟซึ่งแรงกล้าถึงแก่จะเผามนุษย์ให้สิ้นไปนั้น อาจมิเปลวร้อนแรงขึ้นไปจนไหม้สวรรค์ด้วยก็เป็นได้ ท้าวยุปิเตอร์เกรงฉนี้ จึงไม่ทำลายมนุษย์ให้สิ้นลงไปในทันที เปลี่ยนไปใช้วิธีที่จะลงโทษอย่างละมุนละม่อม ให้ชีวิตมนุษย์เปลืองไปเองทีละน้อย และระหว่างนั้นก็ให้ทนทุกข์ไปก่อน.

ท้าวยุปิเตอร์ทรงคิดเช่นนี้ จึงตรัสให้หาเทวดาไปประชุมบนยอดเขาโอลิมปัส ปรึกษาหาวิธีที่จะลงโทษมนุษย์ ตกลงกันว่าให้สร้างสตรีขึ้นสำหรับเป็นผู้ก่อทุกข์แก่มนุษย์ ปรึกษาตกลงกันแล้วก็มอบให้

เทวดาช่างปั้นไปปั้นรูปมนุษย์หญิงด้วยดินเหนียว เป็นมนุษย์เพศใหม่ ซึ่งพร้อมด้วยความงามอันย่อมจะทำให้เกิดทุกข์แก่ผู้อื่นเมื่อได้ปั้นหุ่น แล้วเทพดาก็หายใจรดให้หุ่นนั้นมีชีวิตขึ้น แล้วนางกามเทวีก็อำนวยความงามเพิ่มให้อีก เทพดาอื่นๆ ก็ให้คุณสมบัติโน่นนี่ซึ่งล้วนแต่จะทำความเดือดร้อนเกิดแก่ชายทั้งนั้น เมื่อได้เนรมิตสำเร็จแล้ว ก็พร้อมกันตั้งชื่อหุ่นมีชีวิตว่านางปันโดรา นางปันโดราเป็นหญิงคนแรกในหมู่มนุษย์แล้ว ท้าวยุปิเตอร์ก็ตรัสให้เทวดาองค์หนึ่งพานางปันโดราลงมาประทานแก่ชายคนหนึ่ง ชายนั้นรับนางไว้ด้วยความลุ่มหลง แม้พี่ชายได้เตือนให้ระวังก็หาเชื่อไม่ นางปันโดราหญิงมนุษย์คนแรกได้มาสิงสู่อยู่กับสามีก็มีความสุขยิ่งนัก ความสำราญของนางอยู่ในการเที่ยวเล่นในป่ากับสามี เก็บดอกไม้และผลไม้ซึ่งชุกชุมเหมือนหนึ่งจะคอยยั่นให้นางเด็ดอยู่ทุกขณะ เมื่อจะนั่งพักก็นั่งบนลานหญ้านุ่มซึ่งเสมอกับบัลลังก์เที่ยวปูอยู่ทุกหนทุกแห่ง ในสมัยนั้นมนุษย์ประสงค์อันใดก็สมประสงค์ ไม่มีอันใดกีดกันความยินดีทั้งหลาย ถ้าจะมียกเว้นก็เห็นจะเพียงแต่ว่านางปันโดราเป็นหญิงอยู่ผู้เดียวในหมู่มนุษย์ สามีของนางเป็นชายคนเดียวที่มีค่า ชายอื่นๆ ย่อมจะไม่สมมโนรถในเรื่องความรู้สึกชนิดใหม่ คือความรัก

ย่ายวันหนึ่งนางปันโดรากับสามีสำราญอยู่ในป่า เห็นเทพดามียักท้าวแยกหิบหนักมา เทพดานั้นคือเมอคิวรีผู้เป็นทูตของเทพดาเป็นเจ้าแห่งการค้าขาย และเป็นเจ้าแห่งความพูดคล่อง แห่งความ

ล่อลวง แห่งโจรกรรมแลเล่ห์กลทั่วๆไป เมอคิวริเดินแยกหิบมา เวลานั้นดูอาการเหน็จเหนื่อย เดินเซด้วยความหนักของหิบ เสื่อผ้าอันรุ่งริ่งก็ปกคลุมด้วยฝุ่น เห็นได้ว่า ได้แยกหิบหนักเดินทางมาไกลอ่อนเพลียยิ่งนัก นางปั่นโดราเห็นดังนั้นก็กระซิบถามสามีว่า ให้ถามว่ามาแต่ไหน จะไปไหน แลในหิบนั้นมีอะไร ทั้งนี้เปนความอยากรู้อยากเห็นของหญิงคนแรกที่มีมาในหมู่มนุษย์ เปนน้ำใจซึ่งเปนมรดกสืบต่อกันมาจนบัดนี้

ครั้นเมอคิวริเดินเข้ามาใกล้ สามีของนางปั่นโดราก็ถามดังที่นางให้ถาม เมอคิวริไม่ตอบปัญหา แต่ย้อนบอกว่าได้แยกหิบหนักนั้นเดินทางมาไกล ได้ความเหน็จเหนื่อยนัก จะขอฝากหิบไว้ณเรือนแห่งคู่ผัวเมียสักคราวหนึ่งจะได้หรือไม่ เมอคิวริมีกิจจะต้องไปที่อื่นต่อไป เมื่อเสร็จกิจแล้วจึงจะมารับหิบคืน สามีกับนางปั่นโดราได้ฟังเทพดาออกปากดังนั้นก็ยอมรับฝากหิบไว้ในเรือนของตน เมอคิวริก็ออกเดินทางต่อไป

เมื่อเจ้าของหิบออกจากเรือนไปแล้ว นางปั่นโดราก็เกิดความอยากรู้อยากเห็นยิ่งขึ้น จึงกล่าวแก่สามีว่า ให้เปิดหิบออกดูว่ามีอะไรในนั้นบ้าง สามีทัดทานว่าจะทำเช่นนั้นไม่ควรเลย จะเสียความไว้ใจของผู้ฝาก แลเสียธรรมในใจของตนเอง เมื่อนางปั่นโดราได้ฟังสามีทัดทานดังนั้น หน้าย้มแย้มก็กลายเบ็นเง้า สามีผู้แสนจะรักลุ่มหลงก็เกิดร้อนใจที่ทำให้นางเคร้า จึงชวนว่าจงออกไปเที่ยว

ชมนกชมไม้ให้เพลิดเพลินกันในป่าเถิด ตั้งแต่อยู่ด้วยกันมาสามีชวนครั้งไรนางก็ไม่เคยขัดเลย แต่คราวนั้นขันโดราตอบว่า สามีจงไปคนเดียวเถิด.

สามีเห็นภรรยาแสดงอาการเงางอดเช่นนั้น ครั้นจะเซาะซอไปก็เกรงจะน้อยเป็นมาก จึงออกจากเรือนไปคนเดียว เพื่อจะให้ต่างคนต่างสงบอารมณ์เสียสักพักหนึ่ง เข้าใจว่าอีกสักครู่ภรรยาก็คงตามออกไป

ครั้นสามีลงเรือนไปไม่นาน ภรรยาก็ยิ่งอยากรู้หนักขึ้นว่ามีอะไรในหีบ จึงเข้าไปดูใกล้ ๆ เห็นเป็นหีบไม้ดำทำด้วยฝีมือประณีตมีรอยแกะเป็นหน้าคนซึ่งดูเหมือนจะยิ้มกับนาง รอบหีบมีเชือกทองคาด ปลายเชือกผูกเป็นปมละเอียดอันจะแก้ให้หลุดได้ด้วยยาก นางขันโดรารู้ตัวว่ามือของนางเย็นมือช่าง การที่จะแก้ปมออกดูนั้น ถ้าไม่เยี่ยดในหีบก็คงจะไม่เสียความไว้ใจของผู้ฝาก ดังนั้นนางขันโดราจึงลองแก้ปมที่เชือกทอง แก้อยู่เป็นนานก็ไม่หลุด ระหว่างนั้นได้ยินเสียงสามีกลับมาเรียกที่ใกล้เรือน แต่นางก็นิ่งเสีย แลยังพยายามแก้หนักขึ้น จนในที่สุดแก้เชือกหลุดออกได้

ระหว่างที่กำลังแก้ปมอยู่นั้น ดูเหมือนจะมีเสียงอะไรในหีบ แต่ก็ไม่แน่ แต่ครั้นเชือกหลุดจากหีบ เสียงในหีบก็ดังมากขึ้น นางจึงก้มหูลงฟังจนชิด ได้ยินเสียงพูดอยู่ในหีบว่า “ขันโดรา ขันโดรา ผู้เป็นที่รัก จงกรุณาเราเถิด นางจงเยี่ยดหีบนี้ให้เราพ้นจากที่ขังเมตตาให้เราได้สู่ที่แจ้ง นางจงเยี่ยดหีบเถิด”

นางขันโดราได้ยินดังนั้นก็ยิ่งพิศวงหนักขึ้น ขณะนั้นได้ยินเสียงผีเท้าที่ขันได นางทราบว่าสามีกลับมาตาม ถ้ามาพบนางอยู่กับหีบก็จะห้ามไม่ให้เปิด ความอยากรู้ของนางก็จะไม่สมใจ นางจึงรีบเปิดหีบแง้มดูพอให้รู้ว่ามีอะไรอยู่ในนั้น แล้วจะกลับปิดหีบเสียก่อนที่สามีเข้ามาเห็น

ในหีบนั้นท้าวยุปีเตอร์ได้เอาทุกข์ของมนุษย์ใส่มาทุกชนิด คือ ความไข้ ความแก่ ความตาย ความโศรก ความแค้น ความเศร้า เป็นต้น ทุกข์เหล่านี้พอฝาหีบแง้มก็บินออกมาหมด นางขันโดราเห็นสัตว์เล็ก ๆ บินกรูออกมาจากหีบ ก็ตกใจรีบปิดหีบเสียทันที แต่แมลงทุกข์ต่าง ๆ ได้บินออกมาเสียหมดแล้ว เหลืออยู่แต่แมลงอาศาตัวเดียว แมลงทุกข์ต่าง ๆ ที่ออกมาจากหีบนั้น เที่ยวเกาะตามตัวมนุษย์ปล่อยพิษไว้ทั่ว ๆ ไป ตั้งแต่นั้นมามนุษย์ซึ่งไม่เคยมีทุกข์ก็ได้รับทุกข์ประการต่าง ๆ

เรื่องข้างบนนี้มีในหนังสือซึ่งนักปราชญ์กรีกโบราณแต่งไว้ก่อนพุทธกาลประมาณ ๒๐๐ ปี การที่เอาอาศา (ความหวัง) รวมเข้าไว้กับแมลงทุกข์อื่น ๆ ในหีบซึ่งท้าวยุปีเตอร์ส่งมาลงโทษมนุษย์นั้น ทำให้เห็นว่าสงเคราะห์เอาอาศาเข้าไว้ในจำพวกทุกข์ ไม่ใช่ของดี

แต่ในหนังสือภาษาละตินอีกเล่มหนึ่ง (Fabularum Liber) ซึ่งนักปราชญ์สมัยกรุงโรมโบราณแต่งไว้ภายหลังมาประมาณพันปี เล่าเรื่องนางขันโดราไปคนละอย่าง อาศากลายเป็นของดีไป

(คัดจากประมวญวัน วันที่ ๑ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๘๑)

อาศา

ในตอนก่อน ได้เขียนเล่าตามหนังสือซึ่งนักปราชญ์กรีกโบราณแต่งไว้ก่อนพุทธกาลประมาณ ๒๐๐ ปี ความว่า ท้าวยุยีเตอร์ได้เอาแมลงทุกข์ต่าง ๆ คือ ความไข้ ความแก่ ความตาย ความโศรก ความแค้น ความเศร้า เปนต้น รวมลงหีบลงมาเปนเครื่องทำโทษมนุษย์ มีแมลงอาศา (ความหวัง) รวมมากับแมลงทุกข์อื่น ๆ ด้วย จึงทำให้เห็นว่าสงเคราะห์เอาอาศาเข้าไว้ในจำพวกทุกข์ ไม่ใช่ของดี.

แต่นักเขียนในยุโรปรุ่นหลังอธิบายแก้ไปว่า เมื่อเทพดาเอาแมลงทุกข์ต่าง ๆ ใส่ลงในหีบแล้ว ก็เกิดสงสารมนุษย์ขึ้นมา จึงเอาแมลงอาศาเพิ่มลงไปอีกตัวหนึ่ง เพื่อจะได้บันเทาทุกข์ของมนุษย์ขึ้นบ้าง ครั้นนางปันโดราเปิดแง้มหีบเปนช่องให้แมลงทุกข์ต่าง ๆ บินออกมาเที่ยวเกาะตามตัวมนุษย์ แต่กลับรีบปิดหีบขังเอาแมลงอาศาไว้ได้ตัวหนึ่ง ครั้นสามีของนางเข้าไปในเรือน สองคนก็ได้ยินเสียงร้องออกมาจากในหีบว่า ท่านจงเปิดปล่อยข้าพเจ้าออกไปเถิด ท่านปล่อยแมลงทุกข์ออกไปหมดแล้ว ถ้าปล่อยข้าพเจ้าอีกผู้หนึ่ง ข้าพเจ้าจะช่วยบันเทาทุกข์ให้แก่ท่าน สามีภรรยาปรึกษากันเห็นว่า ไหน ๆ ก็ปล่อยแมลงออกมาเบื้นกองแล้ว ควรปล่อยออกมาเสียให้

หมดทีเดียว ฝ่ายแมลงอาศาเมื่อหลุดออกจากหีบได้แล้ว ก็เที่ยวเกาะตามตัวมนุษย์ เพราะฉนั้นเมื่อคนมีทุกข์แล้ว ก็มีความหวังมาช่วยให้บันเทาลง.

โดยประการที่อธิบายเพิ่มเติมฉนี้ อาศากลับเปนของดี

ต่อมาอีกประมาณพันปี มีนักเขียนชาวกรุงโรมโบราณเขียนเรื่องเดียวกันไปคนละอย่าง มีความว่า เมื่อเทพดาส่งนางปั่นโดราซึ่งเปนหญิงคนแรกมาอยู่ในหมู่มนุษย์นั้น ได้ให้หีบใบหนึ่งเปนของขวัญในหีบมีความสุขทุกชนิด เทพดากำชับนางปั่นโดราว่าอย่าให้เปิดหีบกลางทาง ต่อเมื่อมาอยู่ในหมู่มนุษย์แล้วจึงค่อยเปิด นางปั่นโดรามาตามทางอยากรู้เต็มทีว่ามีอะไรอยู่ในหีบ จึงลองแง้มดู แมลงสุขทั้งหลายก็บินออกจากหีบไปหมด นางกลับปิดหีบกักไว้ได้แต่แมลงอาศาตัวเดียว แมลงสุขทั้งหลายหลุดหนีไปก่อนที่จะมาถึงมนุษย์ เหลืออยู่แต่แมลงอาศา เพราะฉนั้นมนุษย์จึงมีอยู่แต่ความหวังอย่างเดียว.

ตามเรื่องนางปั่นโดราที่เล่ามานี้ทำให้เห็นว่า ถ้าพูดตามคติของชนโบราณในตวันตก อาศาก็เปนของดี แต่ถ้าพูดตามคติของชนตวันออก อาศาก็เปนของตรงกันข้าม มีสุภาษิตคำหนึ่งซึ่งผู้เขียนได้เคยเห็น แต่อ้างที่มาไม่ได้ สุภาษิตนั้นว่า “อาศาหิ ปรมัง ทุกขัง ไนราศยัง ปรมัง สุขัง” แปลว่า ความหวังเปนทุกข์อย่างยิ่ง ปราศจากความหวังเปนสุขอย่างยิ่ง

ตามหนังสือในพุทธสาสนามีนิทานในสุทธาโภชนชาดกว่า ลูกสาวพระอินทร์ ๔ นาง คือนางศิริองค์ ๑ นางศรัทธาองค์ ๑ นางอาศาองค์ ๑ นางหิริองค์ ๑ ไปเล่นที่สระอโนดาต (อโนตตฺต) ครั้นเหนื่อยก็นั่งพักที่พนมโนศิลา.

ที่เรียกว่าสระอโนดาต (อโนตตฺต) นั้น คือทเลสาปแห่งหนึ่งในหิมวา ทเลสาปใหญ่มี ๗ แห่ง คืออโนตตฺต ๑ กณฺณมุณฺฑ ๑ รถการ ๑ ฉทฺทนฺต ๑ กุณาล ๑ มนฺทากินี ๑ สีหปฺปปาต ๑ สระอโนดาตยาว ๑๕๐ โยชน์ กว้าง ๕๐ โยชน์ ฝนซึ่งตกบนเขาทั้ง ๕ ซึ่งล้อมอยู่รอบทเลสาปคือ จิตรกูฏแลกาฬกูฏ เปนต้น ไหลมาลงอโนดาตทั้งหมด แลทั้งแม่น้ำในเขานั้น ๆ ก็ไหลลงมาด้วย พระอาทิตย์แลพระจันทร์ส่องแสงไม่ลงในสระอโนดาตโดยตรง แสงกระทบภูเขาก่อนจึงฉายมาลงในสระ สระจึงได้ชื่อว่าอโนดาตคือน้ำไม่ร้อน สระนี้มีทางไหลออกไป ๔ ทาง เรียกว่าสีหมุขทาง ๑ หัตถิมุขทาง ๑ อัสสมุขทาง ๑ อุสภมุขทาง ๑ สระอโนดาตเปนสระบุญคือว่า เมื่อใครได้อาบน้ำในสระนั้นแล้วก็ย่อมหมดราคิทุกประการ เมื่อมารดาพระพุทธเจ้าจะตั้งครรภ์ ฝ่นว่าได้อาบน้ำในสระอโนดาต จึงทำนายกันว่าจะเกิดโอรสเปนบุรุษประเสริฐ ถ้าเขียนเรื่องสระอโนดาตให้ละเอียดจะกินน่ากระดาดมากมาย จึงขอหยุดแต่เพียงเท่านี้.

ลูกสาวพระอินทร์ ๔ นางอาบน้ำในสระอโนดาดแล้ว นั่งพักอยู่ที่พื้นมโนศิลา ก็พอฤษินารทถือช่อปาริชาตเดินจะไปถ้ำกาญจนคูหา อันเป็นที่อยู่ของตน นางทั้ง ๔ เห็นช่อปาริชาต(ปาริฉตฺตก) จึงขอต่อฤษินารท ฤษินารทเป็นตัวร้ายชอบยุแหย่ให้แตกร้าวกัน จึงกล่าวแก่นางทั้ง ๔ ว่า นาง ๔ องค์ขอช่อดอกไม้ช่อเดียว ฤษินารทไม่รู้จะให้แก่ใคร ถ้านางทั้ง ๔ ตกลงกันเองว่าองค์ไหนเป็นเลิศ ก็จะให้ช่อดอกไม้แก่นางนั้น.

๔ นางต่างก็ถือตนว่าเลิศ จะตกลงกันว่าใครดีกว่าใครก็ไม่ได้ จึงไปเฝ้าพระอินทร์ผู้บิดาให้ตัดสิน พระอินทร์เห็นทันทีว่ามีผู้ยุแยงจะให้แตกร้าวกันขึ้น ถามว่าใครเป็นผู้ยุ ก็ได้ความว่าฤษินารทตามเคย แต่แม้พระอินทร์เองจะตัดสินว่าลูกสาวองค์ไหนเยี่ยมกว่ากันก็ไม่กล้า จึงคิดถ่ายเทว่า ฤษิมัจฉริยโกสิย์จำศีลอยู่ที่เขาหิมาลัย ควรต้องให้ฤาษีองค์นั้นเป็นผู้ตัดสิน จึงตรัสแก่นางทั้ง ๔ ว่า จะส่งสุทธาโภชน์ไปให้แก่ฤษี ฤษีถือพรตว่ากินอะไรไม่กินผู้เดียว แต่จะยอมกินอาหารร่วมกับผู้มีคุณงามความดีเท่านั้น นางทั้ง ๔ จงไปขอกินสุทธาโภชน์กับฤษิมัจฉริยโกสิย์เถิด ถ้าฤษียอมกินร่วมกับนางองค์ไหน นางองค์นั้นก็เลิศ อีก ๓ นางสู้ไม่ได้.

พระอินทร์ตรัสให้มาตลีนำสุทธาโภชน์ไปให้แก่ฤษี นางทั้ง ๔ ก็ไปขอกินทีละองค์ นางศิริเข้าไปก่อน ฤษียอกว่าบุรุษอาจมีปัญญาแลคุณงามความดีทุกประการ แต่ถ้าไม่มีศิริก็ไม่มีความสำเร็จ แต่

ถ้าคน มีศีลถึงแม้จะเกียจคร้านเหลวไหลก็อาจได้ดี อาตมะจึงถือว่าท่านมิใช่ผู้ไม่มีตำหนิ จะกินอาหารร่วมกับท่านไม่ได้.

ครั้นนางศรัทธาเข้าไปขอ ฤษีก็ว่าคนเชื่อฟังท่านอาจทำดีแต่อาจทำผิดเพราะเชื่อท่านก็ได้ แล้วแต่ศรัทธาในทางไร เพราะฉะนั้นอาตมะจึงกินร่วมกับท่านไม่ได้ ท่านจงไปเสียเถิด.

เมื่อนางอาศาเข้าไปขอ ฤษีก็ว่าบุคคลจะสำเร็จความหวังหรือไม่ก็ไม่แน่ ความหวังเปนเครื่องทำให้เกิดความเสื่อมแก่คนได้ เพราะฉะนั้นจึงไม่นับถืออาศาว่าเปนของดีแท้.

เมื่อนางหิริเข้าไปขอ ฤาษีก็ยกย่องว่า ความละอายบาปเปนของประเสริฐ แลแบ่งสุทธาโภชน์ให้นางหิริกิน.

ตามนิทานชาดกนี้จะว่าอาศาเปนธรรมทุกข์เหมือนสภาษิตที่ว่าเมื่อกินก็ไม่ได้ ดูเหมือนจะกล่าวเปนความว่า บุคคลจะหวังไปในทางดีก็ได้ในทางร้ายก็ได้ เช่นเดียวกับศรัทธา ซึ่งเมื่อเลื่อมใสในทางธรรมก็ย่อมเปนของประเสริฐ แต่ถ้าเลื่อมใสในคติโหดร้ายก็เปนของไม่ดี.

ถ้าจะกล่าวตามความคิดคนโดยมากในบัดนี้ ความหวังก็จะเปนของทั้งดีและร้ายได้ทั้งสองอย่าง.

(ประมวญวัน วันเสาร์ วันที่ ๓๑ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๘๐)

โคบุตร

ผู้เขียนได้หยิบหนังสือโคบุตรขึ้นพลิก ๆ ดูในเวลาว่าง เลยเปนเหตุให้นำมาเขียนในทันใด ใคร ๆ ก็ทราบว่าเรื่องโคบุตรนี้สุนทรภู่เปนผู้แต่ง แลใคร ๆ ก็ทราบว่าสุนทรภู่เปนนักกลอนชุดเยี่ยมของเรา ชำนาญกลอน ๘ โดยเฉพาะ แม้กลอน ๖ ของสุนทรภู่จะดีเหมือนกัน ก็หาได้แต่งไว้มากเท่ากลอน ๘ ไม่ ส่วนกาพย์กลอนชนิดอื่น ๆ นั้น ปรากฏว่าสุนทรภู่แต่งโคลงไม่ดี ฉันท์ไม่เห็นแต่งทิ้งไว้เลย นอกจาก "คำเทียบ" เรื่องพระไชยสุริยา ซึ่งพระยาศรีสุนทร (น้อย) นำไปใช้ในหนังสือมูลบท คำเทียบเหล่านั้นแต่งเปนกาพย์ยานี ๑๑ เช่น "สะอิสะจะขอไหว้ พระศรีไตรสะระณา" แลสุรางคณางค์ ๒๘ เช่น "ขึ้นใหม่ในกล ก กา ว่าปน ระคนกันไป" กับ ฉบัง ๑๖ เช่น "ขึ้นกงจงจำสำคัญ ทั้งกนปนกัน รำพรรณมิ่งไม้ในดง" เปนต้น แต่ยานี ฉบัง แลสุรางคณางค์มิใช่ฉันท์แท้ ฉันท์แท้ไม่เห็นสุนทรภู่แต่งไว้เลย จึงควรเข้าใจว่าไม่ถนัดแต่ง ที่แท้กวีโดยมากมักจะถนัดแต่งเปนอย่าง ๆ ตามตัวบุคคล ใครถนัดอย่างไรก็ชอบแต่งอย่างนั้น ผู้ชำนาญกาพย์กลอนอาจแต่งเปนทุกอย่าง แต่อย่างใดไม่ชอบก็

แต่งไม่ดี แลไม่แต่งไว้มากจนเหลือมาให้คนรุ่นหลังอ่าน การแต่งอะไรที่ไม่ชอบนั้น ใครจะแต่งให้ดีเห็นจะไม่ได้.

พดเฉพาะสุนทรภู่เราควรจะเห็นว่าแกแต่งฉันท์ชนิดที่เป็นฉันท์จริง ๆ ไม่เป็นที่พอใจแก เพราะถ้าพิจารณาดูกลอนของแกก็เห็นได้ว่าแกเปนคนใจเร็ว แต่งกลอนออกมาโดยแทบจะไม่ยั้งคิด ถ้าแต่งฉันท์ซึ่งต้องตะกุกตะกักด้วยคำ ครุ ลหุ ก็คงจะไม่ทันใจจนแทบจะหายใจไม่ออก อนึ่งฉันท์นั้น แม้จะแต่งให้ถูกต้องตามคณะจริง ๆ แต่ไม่เคร่งในเรื่องสำผัสในนัก ก็ง่ายกว่าที่เคร่งทั้งเรื่องครุ ลหุ ด้วย ทั้งสำผัสด้วย สุนทรภู่เปนคนชอบสำผัสใน ถ้าแต่งฉันท์ก็คงจะเพ่งเอาสำผัสในให้ได้เสมอ ๆ ก็ยิ่งจะทำให้ตะกุกตะกักหนักขึ้น เราจึงนึกว่าอัธยาไศรยของแกไม่ชอบแต่งฉันท์เปนแน่.

ข้อที่สุนทรภู่เปนคนใจเร็วและแต่งกลอนแทบจะไหลพุ่งออกไปราวกับน้ำพุนั้น ทำให้กลอนของแกมีตำหนิบ่อย ๆ ถ้าแกแต่งช้าหน่อยตำหนิเหล่านั้นคงจะไม่มี หรือถ้ามีก็เปนเพราะไม่ถือว่าเปนตำหนิในสมัยนั้น แต่ในสมัยนี้ถ้าใครทำเช่นนั้นก็จะถูกติ อนึ่งความไพเราะแห่งกลอนของสุนทรภู่ทำให้เราเพลินจนแม้จะมีตำหนิเราก็ไม่สังเกต ต่อเมื่ออ่านช้า ๆ หรือเมื่อใครชี้ให้ดู เราจึงจะเห็นตำหนินั้น ๆ.

เราจะลองเอากลอนในโคบุตรมาบันทึกแลชมลองดูสักหน่อย แลจะบันทึกอย่างอื่นด้วย ข้อนี้จะติตามความเห็นของคนสมัยนี้ ถึงแม้คำที่เปนตำหนิเวลานี้ แต่ไม่เปนตำหนิในสมัยสุนทรภู่ก็จะติด้วย การติอย่างหลังนี้ไม่เปนตำหนิแก่สุนทรภู่เลย เราจะชี้สำหรับให้ผู้หัดรุ่นใหม่สังเกตเท่านั้น.

“จะร่ำปางนางสวรรค์เสวยศุข”

(“ร่ำ” ในที่นี้แปลว่ารำพรรณ “ปาง” แปลว่าครั้ง กลอนวรรคนี้เปนลักษณะของสุนทรภู่แท้ ไพเราะมาก)

“อยู่ปรางมุขพิมานสโมสร”

(“มุข” ต้องอ่านออกเสียง มะ จึงจะไพเราะ วรรคนี้ไม่มีสำผัสในเลย นอกจาก ม ซึ่งเปนสำผัสอักษร ไม่ใช่สำผัสสระ แต่ถึงกระนั้นก็ไพเราะนัก เพราะจังหวะคำสั้นคำยาวดี คำว่า “ปราง” แปลว่ากระไรไม่รู้ รู้แต่ว่าเปนชื่อเรียกพระสถูปอย่างหนึ่ง ส่วนที่เรียกว่า “ปรางปราสาท” นั้นหมายความว่าเรือนมียอดเหมือนพระปราง “มุข” แปลว่าหน้า แลเปนชื่อเรียกตำหนักหรือพระที่นั่งหรือเรือนที่ยื่นออกไปจากหลังใหญ่ด้วย มุขพิมานอาจแปลว่าหัวน่าในพวกวิมานก็ได้ หรือจะว่าวิมานมีมุขก็ได้ แต่เมื่อสุนทรภู่แต่งกลอนวรรคนี้ แกมุ่งจะรับสำผัสกับ “ศุข” เท่านั้น)

“เผยพระแกลแลดูแผ่นดินดอน เห็นไกรสรคลอดลูกในหิมวา”

(ไกรษรแปลว่าพู่ คำเดิมคือเกสรแลไกศร เกสรสีห แล ไกศรสิงห แปลว่าสิงโตชนิดที่มีขนยาวเป็นพู่ที่หน้าแลคอ (คือไลออน) ไทยเราตัดสีหหรือสิงหเสียเหลือแต่ไกรศรคือพ่ แต่ก็หมายความว่าไลออนนั่นเอง. "หิมวา" เปนศัพท์เหลวไหล ใช้ไม่ได้ หิมะแปลว่าหนาว ว่าสะโนว์ หนังสือเก่า ๆ ใช้หิมวาแปลว่าป่า ทำนองที่ใช้หิมวานต์ รูปศัพท์ไม่ถูก แต่เขาไม่ถือกันในสมัยสุนทรภู่ สมัยนี้เราไม่ใช้กันเช่นนั้น)

"ผลกรรมนำจิตร์ให้พิศวาสดิ์"

(พิศวาสดิ์คำเดียวกับวิสาสะ แต่ไทยเราใช้เลือนไป แปลว่ารัก เราไม่ใช้พิศวาสดิ์ในความว่าวิสาสะเลย ที่ว่านี้ไม่ใช่ตัวเปนการยอกไว้เผื่อผู้อ่านบางคนจะยังไม่รู้เท่านั้นเอง)

"นุชนาฎจะใคร่มิโอรสา"

("นาฎ" แปลว่าผู้ระบำ หรือลคร แต่ก่อนใช้คำนี้แปลว่านาง กระเดียดจะเปนคำยกย่อง แต่ในสมัยนี้ถ้าเรียกผู้ไม่ใช่ลครว่านาฎเห็นจะไม่ถูกใจ. "โอรสา" คำนี้บางคนถือว่าเปนอาเก้อ แต่ในสมัยก่อนไม่ถือ อันที่จริงในสมัยนี้ก็ต้องใช้อาเก้อกันบ่อย ๆ จะตัดเสียทีเดียวก็ไม่ได้ แต่ถ้าใช้เกินไปก็ไม่ดี)

"เห็นสุริโยไทยเธอไคลคลา"

(วรรคนี้น่าจะนึกว่าหัวนไปนิด อาจพิมพ์ตกไปคำหนึ่ง บางทีสุนทรภู่จะเขียนไว้ว่า "เห็นพระสุริโยไทยเธอไคลคลา" เพราะถ้า

เติมพระเข้าอีกคำหนึ่ง ก็ดูถูกลักษณะสุนทรภู่มากกว่า ฉบับพิมพ์ที่เราอ่านอาจตกไปก็เป็นได้ "สุริโยไทย" แปลว่าตวันแรกขึ้น ตวันเวลาอื่นไม่ใช่สุริโยไทย)

"กัลยานึกไปในใจปอง"

(วรรคนี้อ่อนไปหน่อย)

"แม้นสามีมิได้เหมือนพระอาทิตย์
ไม่ขอคิดสมสู่เย็นคู่สอง"

(สองวรรคนี้สุนทรภู่แท้ อ่านสบายหูดีนัก)

ครานี้เราเขียนเพียงเท่านี้.

(คัดจากประมวญวัน วันที่ ๘ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๘๒)

ผสมผสาน

ในรัชกาลที่ ๕ เมื่อสมเด็จพระสังฆราชปุสสเทว (นามเดิม สา) สิ้นพระชนม์แล้ว สมเด็จกรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงรับตำแหน่งพระสังฆราชแทน แต่ไม่ได้เรียกว่าสมเด็จสังฆราช.

สมเด็จกรมพระปรมานุชิตแลสมเด็จกรมพระยาปวเรศ เมื่อทรงตำแหน่งพระสังฆราชในรัชกาลที่ ๓ ที่ ๔ ที่ ๕ ก็ไม่ได้เรียกว่าสมเด็จพระสังฆราชเหมือนกัน เจ้านายที่มีตำแหน่งหัวน่าสงฆ์ที่เรียกว่าสมเด็จพระสังฆราช มีเมื่อกรมหลวงชินวร ซึ่งเป็นด้วยกรมหลวงชินวรไม่ได้เป็นพระราชโอรสของพระเจ้าแผ่นดินดอกกระมัง.

กรมวชิรญาณทรงรับกรมครั้งแรกเป็นกรมหมื่นก่อน ได้ทรงเลื่อนเป็นกรมหลวงภายหลัง การเลื่อนกรมนั้นได้มีงานที่วัดบวรนิเวศหลายวัน ย่ายวันหนึ่งพระสงฆ์เจ้าอาวาสแลพระสงฆ์อื่น ๆ ในคณะธรรมยุตติกนิกาย ได้ไปประชุมกันที่พระอุโบสถวัดบวรนิเวศถวายพระพรกรมหลวงวชิรญาณในการเลื่อนกรม พระพิมลธรรม (นามเดิม ยัง ภายหลังเป็นสมเด็จพระมหาวีรวงศ์) เป็นผู้อ่านฉันท์ภาษาบาลีถวายพระพร เป็นทำนองสรภัญญะ ฉันท์นั้นพระศาสนโสภน (อ่อน) เป็นผู้แต่ง เมื่อแต่งแล้วนำไปเสนอให้แก้ไขแลลองซ้อมกันดู พระพิมลธรรมอ่านแล้วก็ว่า “ราวกับคุดทะราดเหยียบกรวด”

คำว่า “คุดทะราดเหยียบกรวด” เปนคำชม แปลว่าแต่ง
ฉันท์เต้นตามจังหวะคำสั้นคำยาวประหนึ่งคนที่เท้าเปนคุดทะราดเดิน
เหยียบกรวดเจ็บกรีดยกเท้าเดินต่อไป เทียบกับจังหวะแห่งคณะฉันท์
ไม่หมายความว่าเต้นกะหย่องกะแหย่งไม่สม่ำเสมอไปตามบุญตาม
กรรม.

ผู้เขียนไม่ได้ยินใครใช้คำว่าคุดทะราดเหยียบกรวดในการพูด
ถึงฉันท์มานานแล้ว ชรอยจะเปนด้วยในสมัยนี้ฉันท์เปนของตกต่ำ
ในวิชาหนังสือดอกกระมัง.

คำว่าคุดทะราดเหยียบกรวดเปนคำเรียกชื่อเพลงดนตรีอีก
อย่างหนึ่งด้วย.

○ ○ ○

พูดถึงพระราชาคณะผู้ใหญ่ นึกไปถึงที่เคยได้ยินเล่ากันถึง
สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) วัดระฆัง ซึ่งมีเรื่องที่เล่ากันมาหลาย
เรื่อง มักว่ากันว่าท่านไม่สู้เต็มเต็ง แต่ความปฏิบัติของท่านดีเปน
ที่นับถือของคนทั่วไป แม้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ก็พระราชทานอภัย ท่านจะทำอะไรแปลก ๆ ก็ไม่กริ้ว.

วันหนึ่งเสด็จออกอยู่ที่น่าพลับพลาสูง สมเด็จพระพุฒาจารย์(โต)
เดินไปทางนั้น เห็นผู้คนอยู่น่าพลับพลามากท่านก็เดินอ้อมไปเสียให้ไกล
พระจอมเกล้า ฯ ประทับอยู่ชนที่สูงทอดพระเนตรเห็นก็ตรัสแก่ตำรวจ
ว่า“ ขรัวโตไปโน่น ไปนิมนต์เข้ามาน่ะ”

ตำรวจออกวิ่งไปตามทางที่ทรงชี้ ครั้นตามไปทันก็เรียนท่านว่า มิพระบรมราชโองการให้นิมนต์ไปที่พลับพลาสูง

ท่านถามว่า “พ่อเปนอะไรจ๊ะ”

ตำรวจเรียนท่านว่า “เปนตำรวจขอรับ”

ท่านว่า “ฉันไม่ไปจ้ะ” แล้วท่านก็ออกเดินต่อไป.

ตำรวจกลับไปทูลว่านิมนต์ท่านไม่มา ตรัสถามว่า “ท่านว่ากระไรล่ะ”

ตำรวจกรายบังคมทูลว่า “ท่านถามว่าข้าพระพุทธเจ้าเปนอะไร ข้าพระพุทธเจ้าบอกท่านว่าเปนตำรวจ”

พระจอมเกล้า ฯ ทรงพระสรวลรับสั่งเรียกว่า “สังฆ์การิอยู่ไหน ไปนิมนต์ขรัวโตมานี่”

สังฆ์การิวิ่งตามไปทันเรียนท่านว่าโปรดให้นิมนต์ ท่านถามว่าเปนอะไร เรียนท่านว่าเข็นสังฆ์การิ ท่านก็หันกลับเดินเข้าไปเฝ้า.

ในรัชกาลที่ ๔ มีพระที่นั่งอนันตสมาคมองค์หนึ่ง อยู่ในกำแพงพระบรมมหาราชวัง เปนท้องพระโรงสำหรับรับแขกเมืองแลเสด็จออกตามปรกติด้วย พระที่นั่งองค์นั้นสร้างคล้ายพระราชวังของพระเจ้าแผ่นดินฝรั่งเศสที่กรุงแวร์ไซย์ ในตอนหนึ่งพระจอมเกล้า ฯ เสด็จออกทรงธรรมที่พระที่นั่งอนันตสมาคมเสมอ ๆ โปรดให้นิมนต์พระราชาคณะชั้นผู้ใหญ่เปลี่ยนกันเข้าไปถวายเทศน์ วันหนึ่งเปนเวรสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ท่านขึ้นธรรมาสน์ ตั้งนโม แลยอก

ศักราชตามธรรมเนียมแล้วก็ถวายเทศน์ว่า “ธรรมใด ๆ มหาบพิตร ก็ทรงทรายอยู่ตลอดแล้ว เธอก็มีด้วยประการฉะนี้ ขอถวายพระพร” ตั้งแต่นั้นมาดูเหมือนท่านไม่ต้องเข้าไปถวายเทศน์อีก.

ญาติผู้ใหญ่ของผู้เขียนคนหนึ่งซึ่งบ้านอยู่ไม่ไกลวัดระฆัง เปนคนคุ้นเคยกับสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ท่านไปมาเยี่ยมเยียนที่บ้านนั้นบ่อย ๆ แลเมื่อคราวมีงานก็นิมนต์ท่านไปสวดมนต์ฉันเช้าอยู่เสมอ ๆ ที่บ้านนั้นเล่าว่าท่านเดินตามทางมักเก็บเอาตำแยแลต้นไม้อื่น ๆ ใกล้ทางไปด้วย เวลาฉันท่านก็เอาตำแยใส่ลงในอาหารที่ฉันไม่ว่าหวานหรือคาว เพื่อให้สิ้นความอร่อย เพราะท่านถือว่าอาหารเปนของกินกันตาย ไม่ต้องการจะเพลินในรศของมัน.

○ ○ ○

สมเด็จพระพุฒาจารย์อีกองค์หนึ่งซึ่งเรียกกันว่าองค์ปาปะมุตต์ คือทำอะไรทำได้ในพระราชวัง เพราะพระเจ้าแผ่นดินไม่ทรงถือ คือสมเด็จพระพุฒาจารย์ (เขียว) วัดราชาธิวาส ท่านองค์นี้ท่านอยู่มาขนชรามาก เมื่อเข้าไปสวดมนต์เย็นในวัง ท่านนั่งพับเพียบเมื่อยก็นั่งขัดสมาธิหรือชันเข่าตามใจท่าน เมื่อสวดมนต์เสร็จแล้ว หัวน่ายังไม่ทันจะถวายพระพรลา ท่านต้องการจะกลับก็หยิบฅาลิปัตรแลย่ามขึ้นถือ นั่งชันเข่าตั้งท่าจะลุกจากอาสน์สงฆ์เสียแต่เมื่อมหาดเล็กยังกำลังนำถ้วยน้ำชาไปประเคนต่อพระสงฆ์ตามธรรมเนียมเมื่อสวดมนต์จบ ท่านเย็นสมเด็จพระราชาคณะนั่งสูงเกือบ

จะตรงกับน่าพระเก้าอี้ที่ประทับ ถ้าเปนพระสงฆ์อื่น ๆ ทำเช่นนั้น คงจะเกิดความ แต่ท่านไม่เปนไร เพราะเรียกกันว่าปาปะมุตต์ในราชการ ต่อมาในตอนหลังต้องมีสังฆ์การีคอยไปช่วยท่าน เวลาลุกแลลงจากอาสน์สงฆ์ แลต่อมาอีกหน่อยท่านก็ไม่ต้องไปสวดมนต์ในพิธีราชการ.

พระราชาคณะผู้ใหญ่รูปหนึ่ง ซึ่งถึงมรณภาพเสียก่อนได้เปนสมเด็จ คือ พระศาสนโสภน (อ่อน) ท่านผู้นั้นมีชาติเปนจีนแคะมาจากเมืองจีนแต่เด็ก ได้บวชแลเล่าเรียนเปนศิษย์ตัวโปรดของสมเด็จพระสังฆราช (สา) แลได้เปนเจ้าอาวาสวัดราชประดิษฐ์ต่อจากสมเด็จพระสังฆราชองค์นั้น เมื่อสมเด็จพระสังฆราช (สา) ทรงชราแล้ว ต้องมีพระหนุ่ม ๆ อยู่เวรคอยปฏิบัติท่าน แต่ถ้าวันใดพระศาสนโสภนไป พระเวรก็เลี่ยงไปนอนได้ เพราะท่านคุยภาษาบาลีกับพระศาสนโสภนอยู่จนดึก พระเวรไม่ต้องเปนกังวลกับท่านเลย ต่อมาในตอนหลัง สมเด็จกรมพระยาวชิรญาณทรงยอกหนังสือแก่ภิกษุสามเณรที่เรียนถึงประโยค ๙ ทรงไว้ใจให้บอกแทนพระองค์ได้แต่พระศาสนโสภน (อ่อน) อีกรูปเดียวเท่านั้น.

ต่อมาภายหลังโปรดให้พระราชาคณะองค์อื่นบอกหนังสือประโยค ๙ ได้อีกรูปหนึ่ง เมื่อทรงมีภาระอันมากขึ้น แลพระโรคก็เบียดเบียนอยู่ร่ำไป.

(คัดจากประมวญวัน วันที่ ๑๔ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๘๒)

สนุกในน้ำ

บ้านเมืองของเราเป่นท้องที่ต่ำ ไม่สู้พ้นระดับทเลขึ้นมากมาก น้อย มากไปด้วยแม่น้ำลำคลอง ในสมัยที่พลเมืองยังไม่มากเท่าเดี๋ยวนี้ บ้านเมืองก็ตั้งอยู่ริมลำน้ำโดยมาก ทางบกไม่ค่อยใช้ จึงไม่ต้องมีถนนมากนัก.

ท้องที่เป่นฉนี้ การประชุมกันสนุกรื่นเริงของพลเมืองในสมัยก่อน ๆ จึงมักเป่นการชุมนุมเรือขนหลังน้ำ ในฤดูน้ำมากย่อมเป่นฤดูสนุกของราษฎร แลอนึ่งจริงถ้าพูดตามทองทยานนอกทอยู่บนฝั่งน้ำ ความสนุกเช่นว่านี้ก็ยังมีอยู่ในบัจจุบัน แต่ชาวกรุงไม่ค่อยมีโอกาศที่จะประชุมกันสนุกในเรือเหมือนดังแต่ก่อน.

ไทยเราเป่นชาตินักกลอน รับความเป่นเจ้ายทเจ้ากลอนเป่นมรดกมาแต่บรรพบุรุษ ในสมัยนี้ชนที่เป่นจำพวกหัวน่าในทางสังสรรค์หาเจ้ายทเจ้ากลอนทำยายาก เพราะมีสนุกกันไปในทางอื่น ๆ เพราะฉนั้นถ้าพูดเผิน ๆ คำที่กล่าวว่าไทยเป่นชาตินักกลอนนี้ก็คราวกับไม่มีข้ออ้างที่จะนำมาเป่นพยานประกอยได้ชัดเจนนัก.

แต่เราจะต้องคำนึงว่าคนไทยหาได้สิ้นเชิงลงไปแต่เฉพาะจำพวกหัวน่าในทางสังสรรค์หรือแม้ชาวกรุงเท่านั้นไม่ ไทยชาวกรุงมีเท่าไรแน่ก็คงจะรู้ได้เมื่อพิมพ์สำมะโนครัวทีนับครั้งหลัง. ในที่นี้จะกล่าว

แต่เพียงว่ามีไม่ถึง ๑ ล้านคน ไทยอีกกว่า ๑๐ ล้านคนอยู่นอกกรุงทั้งนั้น.

อาจมีคำกล่าวว่าการศึกษาวิชาหนังสือในประเทศของเรายังไม่ไปไกลกันมากน้อย ไทยจะมีนักกลอนมากอย่างไรได้ แต่ถ้านึกดูประเดี๋ยวเดียว ก็จะเห็นได้ว่านักกลอนหาจำเปนจะต้องใช้หนังสือไม่ ที่แท้นักกลอนของเราที่ไม่รู้หนังสือมีไม่รู้ว่าเท่าไรต่อเท่าไร แม้บางคนจะอ่านได้ตะกุกตะกัก แลเขียนหนังสือ ๖ ตัวเต็มหม้อแกงก็หาใช้หนังสือในการแต่งกลอนไม่ พวกเล่นเพลงตามบ้านนอกโดยมากแต่งกลอนโต้ตอบกันออกมาสด ๆ โดยไม่ต้องใช้หนังสือทั้งนั้น ถ้าจะมัวเขียนหนังสืออยู่ก็โต้ตอบไม่ทันท่วงที สู้เขาไม่ได้เพราะความแพ้ชนะหรือได้เปรียบเสียเปรียบในการเล่นเพลง ย่อมสำคัญอยู่ที่โต้ตอบได้เดี๋ยวนั้น ไม่ให้ฝ่ายปฏิยักย์ว่าต่อไปได้ ถ้าปล่อยให้เขาว่าไปมาก ๆ เสียแล้ว เราก็แก้เขาไม่ตก.

ผู้เขียนเคยเที่ยววิสาสะกับพวกเล่นเพลงตามบ้านนอกทุก ๆ ฤดูน้ำหลายปี ไม่ได้ประจำอยู่ตำบลเดียว ได้เที่ยวไปหลายตำบล แลยางทีก็ค้างอยู่ในท้องที่อันเป็นแหล่งเล่นเพลง เมื่อเข้าใจว่าจำแลงการเล่นเพลงชนิดต่าง ๆ มาได้ครบถ้วนตามท้องที่ซึ่งเคยไปแล้ว ก็ได้เขียนลงไว้เปนปาฐกถากว่า ๑๕ ปีมาแล้ว.

การเที่ยวพบปะซักไซ้พวกเล่นเพลงบ้านนอก แลทั้งฟังเขาเล่นกันนับครั้งแทบไม่ถ้วนนั้น ทำให้ผู้เขียนทราบแน่ว่า พวกเล่น

เพลงโดยมากไม่รู้หนังสือ หรือแม้พวกที่รู้หนังสือบ้างก็ไม่ได้อาศัยหนังสือ เพราะเพลงที่ว่าโต้ตอบกันนั้น ถึงแม้จะท่องจำกลอนเก่าไว้บ้าง ก็มีกลอนสดเปนอันมาก ผู้เขียนก็เปนนักกลอนอยู่เองในตัว จึงสามารถจะหยั่งรู้ได้ว่ากลอนสดที่ว่ากันนั้น บางแห่งถ้าไม่สดก็เปนเช่นนั้นไม่ได้.

ที่กล่าวข้างบนนี้ เพื่อจะแสดงเปนพยานข้อที่ว่าไทยเปนชาตินักกลอน หากบทกลอนจะจำเริญบางสมัยแลซุดโซมบางสมัย ก็หาเปลี่ยนข้อที่ว่า เมื่อพูดทั่วไปไทยก็มีนิสัยเปนนักกลอนนี้ไม่.

เมื่อย้อนพูดต่อไปถึงการสนุกในน้ำ คือเมื่อเรือมาชุมนุมกันเปนสโมสรสันนิบาตในทุ่งน้ำท่วมหรือตามลำน้ำเปนต้น ก็เปนธรรมดาที่จะเล่นกลอนกัน การเล่นกลอนเปนมหรสพอย่างเดียวในสโมสรเรือเช่นว่านี้ ถ้าพูดส่วนชาวกรุงรุ่นก่อน ๆ แลพูดถึงคนชั้นที่มีทรัพย์แลมีวาศนา การเล่นกลอนก็คือเล่นสักรวา ถ้าพูดส่วนพลเมืองทั่ว ๆ ไป การเล่นกลอนก็คือเล่นเพลงชนิดที่เรียกเพลงเรือ.

การเล่นสักรวากันจริง ๆ ตามแบบเก่านั้น สักรวาครั้งหลังที่สุดที่ผู้เขียนเคยได้ยินก็คือที่เล่นในสวนซ้ายในพระบรมมหาราชวังในงานที่เรียกว่างานหมั้นวันรัชกาลที่ ๕ ต่อนั้นมาอีกนานสมเด็จพระบรมโอรส คือ พระยาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้า ฯ ได้ทรงนัดสักรวาที่วังสราญรมย์อีกครั้งหนึ่งในงานพระชนมพรรษา แต่สักรวาครั้งนั้นไม่สนุก เพราะน้อยวงนั้นอย่างหนึ่ง เพราะคนยอกไม่พร้อม

เพริยงอิกอย่างหนึ่ง พระยาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า ฯ เสด็จพระราชดำเนินไปช่วยงานในเวลานั้น ก็พึงจะทรงเริ่มเป่นกวี สักรวาจึงไม่สนุก เล่นกันไปไม่ทันดิกก็เลิก.

ต่อนั้นมาอิกนาน มิสักรวาในงานครั้งหนึ่งที่วังบางขุนพรหม มิคนร้องเพียง ๒ วง จับตัวคนบอกเก่ง ๆ ไม่ได้มากคน หรือจะมิไม่มากคนในเวลานั้นก็ไม่ทราบ แต่สักรวาวันนั้น ถ้าคนที่เคยรู้จักสักรวาสนุกมาแล้ว ก็ว่าไม่สนุกเลย.

ภายใน ๑๐ ปีมานี้ ได้ยินว่ามิเล่นสักรวากันบ้างในที่ต่าง ๆ ผู้เขียนได้ฟังบ้างไม่ได้ฟังบ้าง แต่สังเกตว่าไม่สนุกเหมือนแต่ก่อน เพราะกลอนไม่สดจริง มักจะเขียนลงจนจบบทเสียก่อนจึงบอกให้ร้อง ถ้าใครแต่งแล้วเขียนลงได้ใน ๕ นาที เวลาว่างร้องน้อยหน่อยก็ค่อยยังชั่ว แต่ถ้าใครมัวแต่งอยู่ตั้ง ๑๕—๒๐ นาที ต้องนิ่งคอยกันนาน ๆ ก็จืดหมด.

นอกจากที่นัดเล่นในงานหลวงเช่นสักรวาหมื่นวัน สักรวาที่สนุกที่สุดก็เห็นจะสักรวาที่เคยเล่นกันในเรือตามลำน้ำ เพราะไม่ได้มีนัดมีแนะกันเปนตุเปนตะ สักแต่ว่าในฤดูเล่นสักรวา ถ้าใครมีคนร้องทั้งวงสักรวา แลมีผู้บอกซึ่งไว้ตัวว่าไม่กลัวใครแล้ว ก็ลงเรือพายเตร่ไปตามลำน้ำ บางลำก็พายไปร้องไป บางลำก็จอดร้องอยู่ณที่อันเหมาะ หรือถ้าไม่ร้องก็แสดงลักษณะให้เห็นได้ว่าเปนเรือสักรวา เรืออื่น ๆ ผ่านมาก็แวะเข้าผสมโรง แล้วเลยเล่นกันอยู่จน

คิกคัน เรืออื่น ๆ ที่ออกเทียวตามลำน้ำก็แวะเข้าจอดพึ่งเย็นกลุ่ม เรือขายของก็เร่ขาย เรือลำไหนจอดอยู่นานไม่ได้ก็ไป ลำใหม่ก็มาจอดเย็นกลุ่มกันไปจนเลิก.

ในกรุงเทพ เรือสักรวาเช่นที่ว่านเข้าของย่อมจะรู้จักกันทั้งนั้น เพราะต้องเย็นผู้มีทรัพย์แลวาศนา ต้องมีเรือใหญ่พอที่จะบันทุกคนร้องไปทั้งวงได้ ยังเข้าของวงแลผู้ช่วยบอกกับผู้พายอีกเล่า ในลำเรือย่อมจะมีหมากพลูบุหรี่แลน้ำร้อนน้ำเย็นไปเลี้ยงกันทั้งหมดนั้น ถ้าคนไม่มีกำลังทรัพย์ก็ทำไม่ได้ สักรวาที่ประชุมเล่นกันโดยไม่ต้องนัดแนะเช่นนี้ จำเปนต้องเล่นกลอนสดแท้ ๆ ถึงบทใครต้องขึ้นต้นร้องทันที ถ้าชักช้าอยู่แม้เพียง ๒—๓ นาที ก็ถูกวงอื่นแย่งร้องเสียก่อน ประเพณีมีอยู่แต่เพียงว่า ถ้าวงไหนถูกล้อหรือว่ากล่าวเจ็บแสบไซร้ เมื่อวงที่ร้องนั้นหยุดลงแล้ว วงอื่น ๆ ต้องให้โอกาศให้วงที่ถูกว่านั้นร้องก่อน แต่ถ้าไม่รีบขึ้นต้นร้องก็ถูกแย่ง เพราะฉนั้นผู้ถูกว่าจึงต้องขึ้นต้นเร็วที่สุด บางทีคำล้อหรือคำว่าเจ็บแสบนั้นออกมาในวรรคสุดท้ายแห่งสักรวา เพราะฉนั้นที่จะว่าแก้จึงไม่มีเวลาตริกตรองเลย ความสนุกแก่ผู้เล่นแลผู้ฟังอยู่ที่การโต้ตอบกันอย่างว่องไวนั้นเอง การบอกสักรวาเช่นที่ว่านี้ พอแต่งได้วรรคเดียวก็ต้องบอกให้ร้องทันที อีก ๗ วรรคต้องแต่งให้ทันร้อง ถ้าไม่ทันก็อาย.

เล่นเพลง

การเล่นเพลงตามบ้านนอกก็มีลักษณะคล้ายกับการเล่นสักรวานั่นเอง แต่เรือเพลงไม่ต้องเปนเรือของผู้มีทรัพย์แลผู้มีวาศนา ใครมีเรือมีคนร้อง แลมีเพื่อนบ้านที่จะช่วยพายเรือแลเปนลูกคู่ก็ออกเล่นเพลงได้. ฤดูเล่นเพลงคือฤดูน้ำซึ่งท่วมทั่วไป ลำน้ำเล็ก ๆ ก็กลายเปนลำน้ำใหญ่ กระแสน้ำก็ไม่เชี่ยว แหล่งที่เหมาะแก่การเล่นเพลง มักจะเปนที่น้ำหลายสายไหลไปรวมกัน ที่ประชุมเรือมักจะตามน่าวัด แต่ที่อื่น ๆ ก็ได้. พอใกล้ค่ำพวกคนเที่ยวก็ลงเรือพายเตร่ เรือเพลงก็ออกพายไปตามลำน้ำ เรือหญิงมักจะหาที่จอดที่เหมาะ แล้วจอดคอยอยู่ เรือชายพายมาช้า ๆ ตามสานา ครั้นเห็นเรือหญิงซึ่งเข้าใจว่าเปนเรือเพลงจอดอยู่ริมฝั่ง เรือชายก็ร้องเพลงลอยลำ เรียกว่า “เกริ่น” เหมือนนกเกริ่นหาคู่ เมื่อเรือชายร้องจบแล้ว ถ้าเรือหญิงร้องขึ้นก็เรียกว่าเกริ่นตอบ เรือชายก็เทียบเข้าไป แต่ถ้าเรือหญิงไม่เกริ่นตอบ ก็แปลว่าไม่อยากเล่นด้วย เพราะไม่รู้จักหรือรู้จักแต่รังเกียจ หรือเพราะเหตุอื่น ถ้าเรือชายเกริ่นขึ้นแล้ว เรือหญิงไม่เกริ่นตอบ เรือชายก็เลยไปเกริ่นท้อนต่อไป.

ส่วนเรือพวกเที่ยว พวกขายของ หรือพวกผสมโรงนั้น เมื่อเรือเพลงชายกับเรือเพลงหญิงจับคู่กันได้แล้ว ก็เทียบเข้าไปเกาะกันอยู่เปนกลุ่ม บางทีกลุ่มใหญ่ออกไปทุกที เพราะที่จอดเหมาะซึ่ง

เลยมีเรือเพลงเล่นอยู่ใกล้ ๆ กันหลายคู่. เรือที่มาขัยกลุ่มนั้นผู้เขียน
ได้เคยเห็นหลายร้อยลำ เรือพ้งอยู่ใกล้คู่ไหนก็ได้ยินคู่นั้น แต่เรือ
ที่จอดอยู่ไกล ๆ นั้น เห็นได้ว่าไม่ได้ยินอะไรเลย เพราะบางลำก็เอา
ผ้าคลุมหัวนอนหลับ ถึงไม่ได้ยินก็ไม่ไปไหน เพราะตั้งใจจะมาเที่ยว
อยู่จนดึกหรือจนตลอดคืน. คืนหนึ่ง ผู้เขียนจอดเรืออยู่ที่ท่าศาลาวัด
เรือเพลงแลเรือพ้งจอดเกาะกันอยู่น่าศาลามากมาย ครั้นดึก
ประมาณ ๒ นาฬิกากึ่ง ผู้เขียนขึ้นไปนอนพักบนศาลามุมที่ไกลท่าน้ำ
ที่สุดเพื่อจะงีบได้บ้าง เวลานั้นยังมีเรืออยู่กว่า ๒๐๐ ลำ ตื่นขึ้นเช้า
ตรู่ เห็นเรือกำลังกลับกันคาดไปในลำน้ำ บางลำยังได้ยินร้องอยู่.

นี่คือการสนุกในน้ำของไทยแต่ก่อนทั้งพวกที่มีวาศนาแลราย-
ฎรทั่วไป ความอยู่จนดึกดื่นเช่นว่านี้สำคัญที่การเล่นกลอนแลเพลง
มิฉนั้นสโมสรสันนิบาตในน้ำซึ่งไม่ได้มีนัดแนะกัน ก็เห็นจะสนุกอยู่ไม่
ได้นาน. การสนุกในน้ำเวลากลางคืนเช่นนี้ตามบ้านนอก แม้ไม่มี
มากดังแต่ก่อนก็ยังมีบ้าง แต่ในกรุงเห็นจะไม่มีเลย เพราะสักรวา
เดียวนี้ได้ยินว่าไม่มีใครเล่นเสียแล้ว.

(ประมวญวัน วันที่ ๓๐ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๘๐)

นักเมื่อฟังเทศน์

เมื่อวันวิสาขบูชาผู้เขียนได้ฟังพระธรรมเทศนากัณฑ์สองกัณฑ์เป็นเทศน์ของพระธรรมกถึกต่างโวหาร ในเวลาที่ฟังได้นึกในใจหลายข้อ แต่นำมากล่าวในที่นี้ไม่ได้หมด เพราะจะกินน่ากระดาษมากนั้นอย่างหนึ่ง อีกอย่างหนึ่งความนึกเหล่านั้นบางทีก็ก้าวร้าวนัก.

ในที่นี้จะนำใจความที่นึกมาเขียนลงไว้สัก ๓ ข้อ จำเป็นจะต้องกล่าวย่อ แต่ถึงย่อก็อาจยาว

(๑) ความนึกข้อที่ ๑ ว่า ผู้ที่จะหัดเป็นนักเขียนและนักพูดถ้าฟังเทศน์บ่อย ๆ และสังเกตสำนวนโวหารของธรรมกถึก คือถ้อยคำแล้วถือรักษาถ้อยคำของท่าน ก็จะเป็นประโยชน์แก่ตนนักหนา และจะเป็นประโยชน์แก่หนังสือไทยและภาษาไทยยิ่งกว่าเป็นประโยชน์แก่บุคคลเสียอีก ทั้งนี้เพราะสำนวนเทศน์ ถ้าเป็นสำนวนอย่างเก่าไม่ใช่สำนวนของธรรมกถึกโซ๊ดก็เป็นสำนวนไทยอย่างดี บางทีคนฟังเทศน์ไม่ค่อยจะเข้าใจ "ซิมซาย" แต่นั่นเป็นเพราะธรรมกถึกจำเป็นต้องใช้ศัพท์มคธซึ่งเป็นคำ "เท็กนิกัล" ของศาสนา ธรรมกถึกแปลศัพท์เหล่านั้นเป็นไทย ก็ต้องแปลให้ถูกตามวิภัชชัย จะแปลเละๆ ไปไม่ได้ ธรรมะซึ่งธรรมกถึกนำมาแสดงย่อมเป็นของสูงเข้าใจยาก จะพูดให้เข้าใจ "ซิมซาย" เหมือนนิทานหล่อนจะ

คุณจำนั้นไม่ได้ แต่ภาษาที่ท่านใช้เปนภาษาไทยอย่างดี แลถ้าคิดถึงความยากแห่งอรรถะที่ท่านนำมาแสดง ก็ต้องว่าจะพูดให้ง่ายไปกว่านั้นได้โดยยาก ที่กล่าวนี้กล่าวถึงสำนวนนักเทศน์ที่ไม่โซ๊ด ส่วนนักเทศน์โซ๊ดนั้นอีกอย่างหนึ่ง (คำว่า "ซึมซาย" เปนคำเย้ยซึ่งใช้กันสมัยหนึ่งในรัชกาลที่ ๕ ผู้ไม่รู้หนังสืออ่านหนังสือที่ผู้ไม่รู้เขียนก็เข้าใจซึมซายดี แต่หนังสือที่ผู้รู้เขียนนั้นไม่ซึมซาย)

(๒) ผู้เขียนนี้อีกอย่างหนึ่งว่า ถ้านักเทศน์ใหม่ๆ บางท่านไม่พยายามจะกล่าวข้อความที่ยังไม่ค่อยรู้ก็จะดีนัก

(๓) ข้อที่นี้อีกข้อหนึ่งไถลไปถึงหนังสือฝรั่งซึ่งได้อ่านหลายเดือนมาแล้ว ครั้นนี้ขึ้นได้คราวนี้ก็ย้อนไปค้นมาอ่านใหม่

หนังสือที่ว่านี้เปนของนาย เอ. บี. เฮอเบิต เอม. บี. ว่าด้วยเรื่องศัพท์ในภาษาของเขาเองที่ใช้เฉไฉกันไปต่างๆ ถ้าเราจะนำเอาคำของเขามาเทียบกับภาษาไทยของเรา ก็อาจเทียบได้มาก แต่ผู้เขียนจะปล่อยไว้ให้ผู้อ่านคิดเทียบเอาเอง.

นายเฮอเบิตกล่าวว่า ผู้ใดทำท่วงทีประหนึ่งว่าจะเปนผู้วางบัญญัติลงในเรื่องภาษาหรือในเรื่องใช้ศัพท์ ผู้นั้นก็หาเหาใส่ตน คนทั้งโลกจะลุกขึ้นนั่งคอยจับผิด การที่คนทั้งโลกลุกขึ้นนั่งเอียงหูฟังคอยจับผิดนั้น อันที่จริงก็เปนการดี เพราะแสดงความเอาใจใส่.

อีกข้อหนึ่งเขากล่าวว่า คนบางคนทักท้วงว่า จะบัญญัติอะไรลงไปเรื่องคำพูดนั้นไม่ได้ เพราะถ้าใช้กันตามธรรมดาอย่างไรอย่าง

นั้นก็ถูก อนึ่ง ภาษาย่อมจะไม่ยืนที่ มีแต่จะเปลี่ยนไปเสมอ ตามนัยที่ว่านี้ ถ้าคนโดยมากจะเรียกขาวว่าดำ ขาวก็แปลว่าดำ นักปราชญ์ราชบัณฑิตจะว่ากระไร ก็เป็นความอวดรู้เหลว ๆ ของนักปราชญ์ราชบัณฑิตทั้งนั้น.

นายเฮอเบิตกล่าวว่า ถ้าจะบัญญัติอะไรลงไปไม่ได้ในเรื่องภาษา ก็เหตุใดสิ่งอื่น ๆ จึงบัญญัติได้แทบทุกอย่าง ถ้าจะอ้างว่าภาษาเปลี่ยนได้เสมอ สิ่งอื่น ๆ ก็เปลี่ยนอยู่เสมอเหมือนกัน เหตุไฉนการเล่นฟุตบอลล์ หรือการขับรถยนต์ หรือกิจการค้าขาย จึงมีระเบียบบังคับอย่างชัดเจนได้ ถ้าเราเล่นฟุตบอลล์ไม่มีระเบียบบังคับใครนึกจะเล่นอย่างไร ๆ ก็เล่นตามใจ หรือถ้าขับรถยนต์ไม่ต้องมีระเบียบเดินทางซ้ายขวา ไม่ต้องปฏิบัติตามบังคับแห่งโคมสีเขียวแลแดงที่ปักอยู่ตามถนน ใครนึกจะไปทางไหนก็ไปฉันใดจะเป็นอย่างไรบ้าง กิจการค้าขายถ้าไม่ทำตามระเบียบอันดี จะได้ประโยชน์ดังที่ควรได้หรือไม่ ถ้าผู้รู้วิธีขายชี้กล่าวตำหนิเสมียนขายชี้ว่าทำไม่ถูก เราก็ไม่เรียกว่าการกล่าวตำหนินั้นเป็นการอวดความรู้เหลว ๆ หรือถ้าตำรวจจราจรจะจับคนขับรถยนต์เวลากลางคืนว่าไม่มีโคมตามข้อบังคับ เราก็หากล่าวว่าตำรวจอวดรู้เหลว ๆ ไม่.

คนบางคนกล่าวว่า จะใช้คำโน้นหรือคำนี้ ถ้าเข้าใจกันแล้วก็เป็นไรไป ข้อนี้แย้งว่า ถ้าเอาสิ่งไปไขควงก็อาจสำเร็จได้ แต่จะดีแก่สิ่งหรือดีแก่ควงหรือไม่นั้นอีกอย่างหนึ่ง.

อนึ่งเขากล่าวว่า ข้อที่ว่าถ้าเข้าใจกันแล้วก็เปนอันใช้ได้นั้น ข้อที่ว่าเข้าใจกันนี่แหละยังสงสัยอยู่ ศัพท์เปนเหมือนสายใยที่จะชักความเข้าใจของผู้ฟัง ถ้าดึงผิดสาย ผู้ฟังอาจไม่เข้าใจความหมายของผู้พูดก็ได้ ยิ่งเมื่อผู้พูดก็ไม่เข้าใจด้วยแล้ว ผู้ฟังก็ยิ่งจะไม่เข้าใจหนักขึ้น เขาอ้างคำว่า "คอมมูนิสม์" แล "ฟาสซิสม์" ซึ่งแต่ก่อนมีความหมายจนเกือบจะชัดเจน แต่ในเวลานี้คนมักใช้สองศัพท์นี้เรียกอะไร ๆ หลายอย่าง ซึ่งแผกเพี้ยนกันมาก ๆ.

เขาว่าอย่าให้ใครหลงว่าศัพท์เปนเครื่องเล่นของอาจารย์แว่นตาวาว หรือของคนที่คลั่งอยู่กับหนังสือเท่านั้นเอง อันที่จริงศัพท์เปนเครื่องมือสำหรับให้คนใช้ในการค้าขายแลในอาชีพทก ๆ ชนิดเปนเครื่องใช้ของรัฐบุรุษด้วย ของนักเขียนด้วย แลของผู้ประกาศโฆษณาด้วย.

ผู้ประกาศขายของบางคนไม่เสียดายเงินในการทำรูปภาพงดงาม เพื่อจะจูงตาคนให้ดูตัวหนังสือที่ยอกขายของ แต่ถ้าถ้อยคำที่ใช้ประกอบรูปภาพนั้นชัด ๆ ไม่สมกับรูปภาพ เขาจึงว่าผู้ประกาศขายของควรจะอาไศรยผู้มีศิลปะในการใช้ถ้อยคำ เหมือนดังอาไศรยผู้มีศิลปะในการเขียนรูปฉนั้น.

นายเฮอเบิตกล่าวว่า ข้อสำคัญของภาษาก็คือสิ่งที่เขาใช้ศัพท์ว่า "เอฟฟีเชียนซี" คือสำเร็จผลสมหมายทันที. นัยหนึ่งเมื่อพูดหรือเขียนลงไปแล้ว ผู้ฟังหรือผู้อ่านก็เข้าใจความหมายในทันใดที่ได้ยิน

หริออ่าน ไม่ต้องพูดอ้อมค้อมให้เสียเวลาแลเสียลมหายใจเกินความจำเปน แลเมื่อสำเร็จผลสมหมายครั้งหนึ่งแล้ว ก็สำเร็จอยู่เสมอ ไม่เหมือนเอาสิ่วไขควง ซึ่งอาจสำเร็จได้ในครั้งแรก แต่ไม่ช้าสิ่วนั้นก็ใช้เปนสิ่วไม่ได้ ถ้าเปนดังนั้นสิ่วก็ไม่สำเร็จผลสมหมายในการที่เปนสิ่ว เขาว่าสิ่วต้องใช้เปนสิ่ว ไขควงต้องใช้เปนไขควง ถ้าใช้ปนกันเลอะเทอะไม่ช้าสิ่วก็ไม่ใช่สิ่ว แลไขควงก็ไม่ใช่ไขควง แลจะเปลี่ยนน่าที่กันก็ไม่ได้ ความข้อนี้เขาให้ตัวอย่างในภาษาอังกฤษหลายคำ ถ้าเราจะนำเอาคำไทยมาเทียบให้เห็น ตัวอย่างก็คือคำว่า “เสริภาพ” ซึ่งกฎหมายอันเปนหลักของประเทศย่งความไว้อย่างหนึ่ง แต่ไม่ช้าเราไม่น้อยคนก็เอาไปใช้จนผิดความไปหมด.

นายเฮอเบิตกล่าวว่า ผู้ใดสมัคที่จะรักษาความดีงามของภาษาไว้ ผู้นั้นจะต้องแข็งข้อต่อสู้ความเถลไถลในการใช้คำพูด เขาว่าเราจะเปนผู้เห็นถูกไปทุกคนในเรื่องคำพูดนั้นไม่ได้ แต่อาจกังวลได้ แลถ้าเราใส่ใจในเรื่องคำพูดแลวิจารย์กรองคำ คอยถามตัวเองอยู่ร่ำไปว่านั่นถูกหรือ นี่ถูกหรือ ฉนี้ เราก็จะได้ทั้งความรู้แลความเพลินด้วย เขาชวนให้คนทั้งหลายเปนผู้รบแลผู้กังวลในเรื่องคำพูดเพื่อประโยชน์แก่ภาษาของตน.

ใจความที่เขากล่าวนี้จะสรุปลงได้อีกทางหนึ่งว่า ผู้รักประเทศควรจะต้องรักษาภาษาของตนด้วย ภาษาเปนเครื่องร้อยชนในประเทศให้เปนกลุ่มเดียวกัน ควรเปนเครื่องมือซึ่งยังให้สำเร็จผลสมหมาย

โดยนัยที่กล่าวแล้ว แลควรเปนสิ่งสง่าอันทำให้เราเกิดความนับถือตน แลทำให้เราเปนที่นับถือของชนชาติอื่น ๆ ด้วย. ในสมัยที่กำบรรพ์มนุษย์อาจอยู่สวัสดิได้ด้วยไม่มีภาษาอันงดงาม เพราะประชุมชนในสมัยบำเถื่อนอาไศรยกำลังกายแลอิทธิที่เกิดจากอาวุธ คือก้อนหิน แลกระดูกสัตว์ที่ฝนปลายแหลมเปนต้น เพื่อรักษาสวัสดิของตนไว้ได้ แต่ในสมัยหลัง ๆ มาไม่ปรากฏว่าสิวิไลเซชั่นเคยเกิดในหมู่ชนซึ่งไม่มีภาษาดีเลย. เหตุฉนี้เราจะเรียกตนว่าเปนผู้รักชาติ มีประสงค์ให้ความเจริญแลความสวัสดิเกิดแก่ชาติก็ตาม จะว่าเปนผู้รักประเทศมีประสงค์จะให้ความงดงาม แลความมั่งคั่งเกิดในท้องที่ของเรายิ่ง ๆ ขึ้นก็ตาม ถ้าเราไม่เปนผู้รักภาษาของเราเอง ไม่พยายามรักหรือทำให้เกิด "เอฟพีเชียนซี" ยิ่งขึ้นไซร้ ก็ดูเหมือนขาดความภักดีแก่หมู่ของตนไปเสียส่วนหนึ่ง.

ความข้อหลังนี้ย่อลงได้ว่า จะรักชาติหรือประเทศก็ตาม ต้องรักภาษาแลหนังสือของตนด้วย.

(คัดจากประมวญวัน วันที่ ๔ กันยายน พ.ศ. ๒๔๘๐)

ลครวิทยุ

เมื่อวันศุกร์ที่แล้วมานี้บริษัทกระจายเสียงในลอนดอนมีลครวิทยุเรื่องที่เล่นผูกขึ้นตามพงษาวดารสมัยจลาจลในประเทศฝรั่งเศษ เขาได้ผูกบทตามความในพงษาวดาร แลเก็บรายละเอียดจากหลักฐานในหอเอกสารของประเทศฝรั่งเศษ เราฟังลครนั้นสนุกดีก็เก็บมาเล่า แต่ควรจะเล่าความตามพงษาวดารเสียก่อน.

ในสมัยความผันผวนใหญ่ของฝรั่งเศษ ได้มีชื่อสัตรีหลายคนเด่นอยู่ในพงษาวดาร เปนต้นว่า พระนางมารีอองตัวเน็ตต์มเหษีของพระเจ้าแผ่นดิน ซึ่งเปนสัตรีผู้มีนามมากในพงษาวดาร แลปรินเซ็สเดอลัมบาลล์ ซึ่งถูกพวกเหล่าร้ายฆ่าตัดเปนชิ้นเปนท่อนแล้วเอามายกันใหญ่ กับหญิงมีชื่อโด่งดังก่อนจลาจลอีกหลายคน ซึ่งถูกทำร้ายภายหลังอย่างน่าสังเวช ทำให้เราผู้อ่านเรื่องราวภายหลังต้องสรรเสริญน้ำใจแลอาการของสัตรีเหล่านั้น ซึ่งเปนผู้รับยาปอันมีมาตามเวลา เพราะพเอิญเกิดแลมีชีวิตอยู่ในสมัยนั้น.

สัตรีคนหนึ่งซึ่งขึ้นชื่อในตอนนั้นเปนหญิงสาวอายุ ๒๕ ปีชื่อชาร์ลอตต์ คอร์เดย์ เปนผู้ฆ่าคนด้วยเจตนาอันแรงกล้า เปนตัวอย่างให้เห็นน้ำใจหญิงสาวคนหนึ่งซึ่งซ่อนความแค้นไว้มิดชิด ต่อเมื่อได้ทำลงไปแล้วจึงแสดงน้ำใจให้คนทราบ.

ในประเทศฝรั่งเศษก่อนสมัยผันผวนมาตั้งร้อยปี หญิงได้มี

เสียงในรัฐคติของประเทศฝรั่งเศษมากขึ้น ๆ. อันที่จริงหญิงมิได้มีสิทธิการเมือง แต่มีหญิงหลายคนซึ่งเรียกได้ว่ามีอำนาจเพราะเปนผู้มีทรัพย์แลมีสกุลดี เปนเจ้าของบ้านซึ่งเปนบ่อนของการสมาคมชั้นสูง ในสมัยนั้นประเทศฝรั่งเศษมีพระราชาปกครองสิทธิขาดมีกฎหมายยังคับขุกจิกในเรื่องหมิ่นพระเดชานุภาพ ใครจะมีความเห็นอย่างใหม่ในเรื่องการเมืองก็ไม่มีสำนักจะพูดให้ใครฟังได้ แต่ห้องรับแขกของสตรีบรรดาศักดิ์เหล่านั้น แม้เปนที่ซึ่งผู้มีความคิดแลปัญญาไปประชุมกันได้ ก็เปนที่ระโหฐาน จึงมีพวกที่มีความรู้แลมีปัญญามีอาทิคือนักวิทยาศาสตร์ จินตกวี แลนักโปลิติกส์ไปประชุมแลสนทนากันเปนปรกติ ห้องรับแขกของสตรีบรรดาศักดิ์เช่นที่ว่านี้ ในประเทศฝรั่งเศษเวลานั้นมีหลายแห่ง.

ระยอยปกครองประเทศในเวลานั้นเปน ระยอยซึ่งแล้วแต่พระราชา แลพระราชาก็มักไว้วางพระราชหฤทัยในเสนาบดีของพระองค์เฉพาะคนสองคน พวกมีบรรดาศักดิ์โดยมากไม่มีภาระเกี่ยวข้องกับราชการบ้านเมืองจึงมักจะเพลิดเพลินไปในความสนุก แต่ก็มีไม่น้อยที่สนใจในทางที่จะให้เกิดสติปัญญาทั้งในวิชาการแลในการเมืองด้วย. ย่อมที่บุคคลเช่นนั้นจะพบกันแลสนทนากันก็คือห้องรับแขกของสตรีบรรดาศักดิ์ ซึ่งนอกจากมีเงินเปนทรัพย์ ยังมีรูปเปนทรัพย์แลปัญญาเปนทรัพย์ด้วย. สตรีเจ้าของสำนักใด ถ้าสักแต่ว่ามั่งมีแล้วก็ไม่ชักชูให้คนพวกที่มีความรู้ความคิดไปประชุม

กันมากนัก. ในสมัยนั้นแม้เสนาบดีบางคนของพระเจ้าแผ่นดินก็ไม่เว้นที่จะไปประจบสัตรีบรรดาศักดิ์ผู้เปนเจ้าของย่อนสนทนา เพราะพวกเสนาบดีก็รู้อยู่ว่าสำเนียงออกจากปากหญิงงามซึ่งเพ็ดทูลพระราชาได้ ย่อมเปนสำเนียงมีอำนาจ.

ในสมัยนั้นราชสำนักฝรั่งเศษก็มีชายผู้มีสติปัญญาลึกซึ้ง แต่ปัญญาหญิงทำให้คนรุ่นหลังเพลิดเพลินมากกว่า หญิงชาวราชสำนักในสมัยนั้นมีตำหนิในทางเพศไม่น้อย แลความยุ่งเหยิงส่อเสียดกันได้เปนผลร้ายแก่ตนเองแลแก่ประเทศด้วย แต่ทั้งหมดนั้นทำให้พงษาวดารอ่านสนุก.

ใน ค.ศ. ๑๗๙๒ ได้มีชมรมการเมืองที่เปนชมรมใหญ่ ๓ ชมรม คือชมรมราชาธิปัตย์อย่างอ่อน ๆ ชมรมหนึ่ง ชมรมสุดทางชมรมหนึ่ง ชมรมริปับลิคชมรมหนึ่ง (ชมรมสุดทางเปนชมรมซึ่งต้องการจัดเปลี่ยนระบอบปกครองดำเนินไปอย่างรุนแรงที่สุด ชมรมริปับริคคือชมรมที่ต้องการจะเปลี่ยนใช้ระบอบริปับลิค)

ชมรมริปับลิคในเวลานั้นเรียกกันว่า พวกคิรอนดิสต์ตามชื่อท้องที่ของหัวหน้าที่มาเข้าสภา ชมรมนี้ผู้นำชื่อบริซโซต์ มิสัตริชื่อมดามโลลองด์เปนผู้นำปัญญา เพราะห้องรับแขกของสัตรีผู้นั้นเปนที่ประชุมของหัวหน้าชมรม.

ในตอนนั้นได้ร่างรัฐธรรมนูญขึ้นใหม่ แลพระราชาก็ทรงรับตกลงแล้ว แต่มดามโลลองด์เปนผู้เห็นควรจะเลยตั้งเปนริปับลิค

เสียทีเดียว จึงชักชวนพวกคริอนดิสต์ให้ตกลงปลงใจเข้าร่วมมือกับพวกชมรมสุดทาง เพื่อจะให้เลิกราชาธิปัตย์เสีย ผลแห่งการที่สองชมรมเข้ารวมกันนี้ คือจลาจลใหญ่เมื่อวันที่ ๑๐ สิงหาคม คือราษฎรเข้าปล้นวังตุเลอรีส์ ฆ่ากองทหารสวิสซึ่งเป็นกองรักษาพระองค์ แลจับพระราชาและพระราชินีเป็นเชลย.

ต่อนั้นมาก็ตั้งรีปับลิคขึ้น แต่ในวันที่ประกาศตั้งรีปับลิคนั้นเอง พวกชมรมคริอนดิสต์รู้สึกว่าการที่ได้เข้าร่วมมือกับชมรมสุดทางนั้นกลับเป็นผลร้ายแก่ระบอบรีปับลิคเป็นที่สุด.

เมื่อได้ตั้งรีปับลิคขึ้นแล้ว มีชาย ๓ คน ชื่อ โรบสแปร์ ๑ ดานตอง ๑ มาราต์ ๑ เป็นหัวหน้ายุยงราษฎรพิ้นเมืองให้โกรธเกลียดพวกชมรมราชาธิปัตย์ จับใส่คุกริบทรัพย์และประหารชีวิตเสียมากมาย พวกชมรมคริอนดิสต์รู้ตัวว่าได้คิดผิดในการที่เข้ารวมกับชมรมสุดทาง เพราะเสรีภาพที่หวังจะมีนั้นกลับไม่มีเลย แต่เมื่อการเป็นเช่นนั้นพวกคริอนดิสต์ก็ไม่ได้ช่วยแก้ไข.

ส่วนมดามโลลองด์นั้น เมื่อรู้ตัวว่าทำผิดไปเช่นนี้แล้วก็ได้พยายามจะจูงใจพวกคริอนดิสต์ให้หันกลับไปส่งความช่วยเหลือของพวกที่มีอำนาจขึ้นใหม่ แต่ไม่สำเร็จดามโลลองด์ก็ถูกจับพร้อมกับพวกคริอนดิสต์ ๒๒ คน. ในวันที่ถูกตัดศีรษะ เมื่อมดามโลลองด์เดินไปขึ้นยกพื้นที่ประหารชีวิต ได้กล่าวคำซึ่งจดจำกันไว้ได้จนบัดนี้ว่า

"เสริภาพเอ๋ย มนุษย์อาไศรยชื่อของเจ้าปฏิบัติการเปนยาปอย่างสาหัส"

ส่วนนางสาวชาร์ลอตต์ คอร์เดย์ ซึ่งเขานำเอามาเปนนางเอกในเรื่องลครนั้น นางสาวคนนี้เปนหญิงสกุลดีสืบมาแต่โบราณ อยู่กับยิดาที่บ้านนอก ได้มีความเห็นไปในทางริบัยลิคมาก่อนแล้ว แต่ไม่มีใครทราบความคิดเลย กล่าวกันแต่ว่าเปนหญิงสวยนัก.

เมื่อพวกคิรอนดิสต์ถูกจับไปประหารชีวิตบ้างแล้ว ชาร์ลอตต์ คอเดย์ได้คิดในใจตัวเองว่า จะไปปาริสเพื่อจะทำอะไรสักอย่างหนึ่งให้เปนประโยชน์แก่อิศระภาพแลริบัยลิค ความคิดในใจหญิงสาวเช่นนั้นไม่มีใครจะหยั่งรู้ได้ เพราะชาร์ลอตต์ คอร์เดย์ ไม่ใช่คนที่ต้องการความมีชื่อเสียง แม้จะเปนสาวสวยอย่างยิ่งก็ไม่ปรากฏว่าตื่นเต้นความสวยงามของตน. ในเวลาที่ไปปาริสก็ได้ปลอมตัวไปไม่กล่าวให้ใครทราบ แม้ยิดาของตนเองก็เขียนหนังสือหลอกไว้ว่าจะข้ามไปประเทศอังกฤษ.

ในเวลานั้นมาราต์เปนหัวน่าซึ่งเสมอกับเปนที่บูชาของนักการเมืองกุ๊ยในปาริส ชาร์ลอตต์ คอร์เดย์ คิดว่าถ้าไปฆ่ามาราต์ตาย ชาร์ลอตต์ คอร์เดย์ ก็จะถูกเหยียบย่ำตายอยู่กับที่ แลคงไม่มีใครทราบว่า ชาร์ลอตต์คือใคร จะไม่เปนเครื่องเดือดร้อนไปถึงยิดาเลย เพราะยิดาก็คงจะคิดว่าไปประเทศอังกฤษแล้วหายไป.

แต่เมื่อชาร์ลอตต์ไปถึงปาริสนั้น เปนเวลาที่มาราต์เจ็บอยู่กับบ้าน ชาร์ลอตต์จะฆ่ามาราต์ในที่เปิดเผยก็ไม่ได้ จึงไปที่บ้าน

มาราต์ ไปคราวแรกเข้าไปหามาราต์ไม่ได้ เพราะยาวมาราต์ไม่ยอมให้เข้า ตอนเย็นไปอีกครั้งหนึ่ง ย่าวก็ไม่ให้เข้า แต่มาราต์ได้ยินหญิงเสียงหวานพูดอยู่นอกห้อง ก็ตะโกนออกมาว่าให้เข้ามาเถิด ชาร์ลอตต์เข้าไปในห้องที่มาราต์อยู่ พบมาราต์นั่งอยู่ในอ่างน้ำร้อน เพราะเปนโรคผิวหนัง มีผ้าขนหนูเย็น ๆ พันหัวอยู่ผืนหนึ่ง ข้างอ่างมีม้าตั้งอยู่ บนม้ามีกระดาษหมึกแลปากกา.

ครั้นชาร์ลอตต์เข้าไปในห้อง มาราต์ถามว่ามีธุระอะไร ชาร์ลอตต์ก็บอกว่ามีพวกคิรอนดิสต์หลบซ่อนอยู่อีก แล้วบอกชื่อแลที่ซ่อนของพวกนั้นให้ มาราต์ฉวยปากกาไปเขียนชื่อลงไว้เปนแถว แล้วบอกชาร์ลอตต์ว่า “ใน ๗ วัน พวกนี้จะหัวขาดหมด”

ชาร์ลอตต์ชักมีดออกแทงที่หัวใจมาราต์ตายอยู่ในอ่างน้ำนั้นเอง.

ต่อนั้นไปอีก ๕ วัน ชาร์ลอตต์ถูกบังคับให้สวมเสื้อแดงพาเที่ยวประจานตามถนนแล้วถูกตัดศีรษะ ในเวลาที่ถูกชำระตลอดจนหัวขาดจากย่า ชาร์ลอตต์แสดงอาการเยือกเย็นไม่มีความโกรธหรือความเสียใจเลย.

เหตุที่หญิงสาวสวยมีสกุลดี มีน้ำใจเปนปรกติ ได้ฆ่าคนตามเจตนาที่มีมาหลายวัน แลเมื่อถูกจับไปชำระตลอดถึงประหารชีวิตก็ไม่แสดงความสยดสยองอะไรเลย ฉนี้ถ้าไม่มีจลาจลแลความผันผวนอย่างใหญ่มาเปนฉากด้านหลัง ก็ยากที่จะเข้าใจว่าเหตุใดจึง

เป่นไปได้. การที่เป่นดังนี้เพราะชาร์ลอตต์เชื่อว่าความตายของตนจะเปนประโยชน์แก่ประเทศ แลเข้าใจว่ามาราต์เป่นอวตารแห่งความร้ายกาจแลการเหยียบย่ำเสรีภาพ. เมื่อฆ่ามาราต์เสียแล้ว รูปการในประเทศฝรั่งเศษก็จะเปลี่ยนไป แต่ความเข้าใจของชาร์ลอตต์เช่นนั้นผิด เพราะเมื่อมาราต์ตายแล้วก็มีคนอื่นแทน ดังที่น่าจะใช้คำว่า ตัวร้อนตายตัวร้ายแทน.

ส่วนพวกคิรอนดิสต์นั้นได้ถูกจับฆ่าหมด หัวหน้าชมรมคนหลังได้กล่าวถึงชาร์ลอตต์ว่า "ชาร์ลอตต์ได้ทำลายเรา แต่สอนให้เรารู้จักตาย"

ส่วนลคริวทยที่เขาเล่นนั้น ขันต้นชาร์ลอตต์เขียนหนังสือถึงพ่อยอกว่าจะไปประเทศอังกฤษแล้วเบิดฉากชำระ อัยการซักละเอียดจนได้ความเช่นที่เล่ามาข้างหน้า. ในคำถามแลคำตอบ ปรากฏความเยือกเย็นบ่ราศจากความสยดสยองของจำเลยตลอดฉาก คำซักของอัยการมีมุ่งหมายจะให้จำเลยซัดผู้เป่นต้นคิด.

เพราะคนโดยมากเข้าใจว่าหญิงสาวสวยมีสกุลดีเป่นชาวบ้านนอกซึ่งไม่สู้จะมีข้องแวะกับการเมือง คงจะได้รับความเสียมสอนจากใครจึงไปทำการเช่นนั้น คำตอบของชาร์ลอตต์ยืนแน่วอยู่ว่าคิดเองทำเองทั้งนั้น.

เมื่อเสร็จการชำระแลศาลตัดสินประหารชีวิตแล้ว ครั้นถึงวันตัดหัวก็มีคนไปคอยดูแน่นเนืองตามถนน พวกดูตัดหัวตาม

ธรรมดามิใช่ปราศจากกรุณาต่อนักโทษ มิแต่จะด่าว่าเยาะเย้ยเอ็ด
อึงตลอดทาง แต่วันนั้นพอเห็นนักโทษเปนสาวสวย มีอาการสงบ
เสงี่ยมไม่มีสทกสท้าน พวกคอยดูตามถนนก็นิ่งอึงไปแทบจะทั่วสน.
เมื่อตัดหัวขาดตกลงมาแล้ว เพ็ณฑาตกหยิบหัวขึ้นชูแล้วเอามอตบ
ที่แก้ม คนดูไม่เชื่อว่าดี แต่กลับร้องด่าเพ็ณฑาต.

(คัดจากประมวญวัน วันที่ ๗ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๗๘)

กรุงศรีอยุธยา

กรุงศรีอยุธยา หรือหนึ่งกรุงเก่า เปนราชธานีของพระมหากษัตริย์สยามอยู่หลายร้อยปี ในชั้นแรกคือในสมัยพระเจ้าอู่ทองเปนต้น กรุงศรีอยุธยาก็คงไม่วิจิตรพิศดารนัก แต่เมื่อบ้านเมืองเจริญขึ้น เมืองหลวงของประเทศก็รุ่งเรืองยิ่งขึ้นตามลำดับ ถ้าจะพูดตามที่ได้ยินเล่าขอกกันสืบ ๆ มาก็ตาม อ่านในหนังสือไทยก็ตาม หรือเที่ยวดูในบริเวณกรุงซึ่งสลักหักพังก็ตาม ความนึกเห็นความสง่าผ่าเผยของ กรุงในครั้งกระโน้น คงจะเกิดขึ้นในใจของเราแม้ในเวลานี้.

ศิลปะ ไทย ยังขุยันผิดกับศิลปะไทยในแผ่นดินพระพุทธยอดฟ้า ศิลปะในแผ่นดิน พระพุทธยอดฟ้า ซามกว่า ศิลปะตอนปลายกรุงเก่าในการศึกกับพม่าติดต่อกันเปนเวลาหลายปี ศิลปะตอนปลายกรุงเก่าก็ย่อมจะโซมลงไป ช่างศิลปะไทยตายลงไปเสียบ้าง จะผึกหัดคนรุ่นใหม่ขึ้นมาในสมัยที่ศึกติดบ้านเมืองก็ย่อมจะยาก. ครั้นเสียกรุงเก่าแล้ว พม่าก็กวาดต้อนช่างศิลปะไทยไปบ้านเมืองของเขาเอาตัวไปใช้ราชการพม่าแลให้เปนครูสอน. ผู้เขียนได้เคยรับยอกเล่าในเมืองพม่า ว่าพม่าเรียนวิชาช่างหลายอย่างจากไทยอโยธยา.

ที่ว่าศิลปะไทย ปลาย กรุงเก่า ดีกว่าศิลปะ ในแผ่นดิน พระพุทธ
ยอดฟ้านั้นก็เปนของไม่ประหลาด เพราะเมื่อพม่ากวาดหัวน่าช่าง
ไปเสียแล้ว พวกช่างที่ยังอยู่จะพยายามส่งเสริมฝีมือศิลปะให้เจริญ
ถึงคันแต่ก่อนก็ยาก เพราะเปนสมัยที่บ้านเมืองพึ่งก่อร่างสร้างตัว
ขึ้นได้ไม่นานนัก แลทั้งพม่ายังติดตามมาทำศึกอีกเล่า. แต่อันที
จริงแม้ในสมัยกรุงเก่าด้วยกัน ฝีมือช่างในแผ่นดินขุนหลวงบรม
โกษฐ์กับสมัยพระเจ้าทรงธรรมก็สู้กันไม่ได้ ถ้าผู้ใดใคร่เห็นความ
ข้อนี้ชัดเจน จงไปดูที่วัดพระศรีสรรเพ็ชญ์ จะเห็นฝีมือซ่อมครั้ง
หลังผิดกับฝีมือซ่อมครั้งก่อนมาก.

ในเวลาที่เขียนนี้ ผู้เขียนมีรูปกรุงเก่าวางอยู่ข้าง ๆ เปนลำเนา
รูปเดิมซึ่งฝรั่งฮอลันดาเขียนในสมัยกรุงเก่า แลเดี๋ยวนี้อยู่ในมิว-
เซียมเมืองอัมสเตอรดัมประเทศฮอลันดา รูปนั้นเขียนเหมือนดูจาก
เบื้องสูงอย่างที่เรียกว่านกดู ถ้าจะว่าช่างเขียนเขียนเดาผิด ๆ ถูก ๆ
ก็ว่าได้ แต่ควรระลึกว่าช่างเขาเขียนในสมัยโน้น แต่เรา
เกิดทีหลัง. อนึ่งกรุงศรีอยุธยาได้ตั้งอยู่นานคงจะไม่เหมือนกันตลอด
เวลาหลายร้อยปี.

ถ้าจะดูตามรูปที่ว่านี้ กรุงศรีอยุธยาก็ใหญ่ขังมาก กรรมการ
บริษัทอีสต์อินเดียได้เขียนไว้ใน ค.ศ. ๑๖๑๗ ว่าอยุธยาเปนกรุง
ใหญ่เสมอลอนดอน แต่ผู้อ่านพึงทราบว่าลอนดอนในสมัยนั้นเล็ก
กว่าลอนดอนสมัยนี้มาก.

ม. แวเรต์ ผู้จัดการบริษัทฝรั่งเศษ ในแผ่นดินพระนารายน์สวนทางกับนักบวช แอยเยเดอชัวเซ ที่ปากน้ำใน ค.ศ.๑๖๘๕ บอกชัวเซว่า กรุงศรีอยุธยาใหญ่กว่ากรุงปารีศ เรือนราษฎรมักเปนเรือนเลวๆ แต่พระเจดียงามวิเศษ แม่นานาชม พลเมืองมากยิ่งนก แลมเรอนยไม่ถ้วน.

ชูเต็น คนฮอลันดาเขียนก่อนนั้น ๔๕ ปี กล่าวว่าขนาดกรุงศรีอยุธยา ถ้าจะวัดรอบกรุงก็ประมาณ ๖ ไมล์ กำแพงกรุงทำด้วยหิน (ที่จริงอิฐ แต่อิฐสมัยนั้นราวกับศิลาแลง) ถนนหลวงกว้างแลทำเปนสายๆ เปนระเบียบ มีคลองริมถนนข้างหนึ่ง พระราชวังเสมอกับเมืองๆ หนึ่ง ทั้งใหญ่แลงามวิจิตร เรือนแลหอสูงบางหลังในพระราชวังยิ่งทองทั้งหลัง.

แอยเยชัวเซ เขียนไว้ว่า “เราได้เดินเล่นนอกกรุง หลายครั้ง ข้าพเจ้าได้หันไปยินชมกรุงใหญ่อันมั่นคง ตั้งอยู่บนเกาะมีแม่น้ำไหลรอบ แม่น้ำนั้นกว้างกว่าแม่น้ำเซนสามเท่า ในแม่น้ำมีกำปั่นจากฝรั่งเศษ อังกฤษ ฮอลันดา จีนแลญี่ปุ่น มีเรืออื่นๆ นับไม่ถ้วน แลเรือยาวยิ่งทองซึ่งใช้ฝีพายราว ๖๐ คน เรือเหล่านั้นพายขึ้นล่องมิได้ขาด นอกกำแพงมีหมู่บ้านของชนต่างด้าวที่ไปตั้งค้าขาย เรือนทั้งหลายตั้งบนเสาเหนือน้ำ บนที่ดินแห้งมีวัวแลหมูเปนอันมาก ต่อหมู่บ้านชนต่างด้าวไปก็เปนทุ่งนา แลไปสุดตาเปนทิวไม้ เห็นยอด

พระเจดีย์เงือมอยู่ทั่ว ๆ ไป ข้าพเจ้ากล่าวดังนี้ไม่ทราบว่าจะได้ทำให้ท่านเข้าใจแล้วหรือยังว่าเป็นภาพงามนัก ข้าพเจ้าเองไม่เคยเห็นอะไรงามกว่านั้น”

แอยเขชัวเซ เป็นผู้ที่เราจะไว้ใจเชื่อเอาเปนแน่ทุกอย่าง ก็ยากอยู่สักหน่อย แต่ในเรื่องความสง่าผ่าเผยของกรุงแลพระราชวังเขาพูดไม่มีอะไรผิดกับที่เราจะเห็นได้จากตึกสลักหักพังที่ยังมีอยู่เวลานี้ ซึ่งแม้จะเหลือแต่กำแพงแลพื้นก็พอเดาได้บ้างว่าเคยเปนอย่างไร.

ข้อที่ผู้เขียนตั้งใจจะตั้งปัญหาในที่นี้ก็คือว่า เหตุใดกรุงศรีอยุธยาจึงเปนกรุงใหญ่โตมีสง่าผ่าเผยเช่นนั้นได้ เหตุใดจึงเปนเมืองมั่งคั่งด้วยสมบัติบรมจักร. ทรัพย์เหล่านั้นได้มาอย่างไรถ้าเพียงแต่ทำนาแลเพาะปลูกอย่างอื่น จะมีทองคำเนื้อแปดมาบูชาพระเจดีย์ มีเงินมาทำโต๊ะรองหญ้าให้ช้างกิน แลมีทรัพย์อื่นเหลือจะคณนาทั่วๆ ไปในบ้านเมืองนั้นไม่ได้.

ปัญหานี้ตอบว่าอยุธยามั่งมีด้วยค้าขายกับต่างประเทศ ถ้าเพียงแต่ค้าขายกันเองในบ้านเมือง เข้าจะแลกมะพร้าว มะพร้าวจะแลกพริกไทย พริกไทยจะแลกเกลือ ฉันเข้าแลมะพร้าวพริกไทยแลเกลือ จะเกิดเป็นทองคำมาบูชาพระพุทธรูปสูง ๗ วา ๒ ศอก ใช้ทองคำเนื้อแปดหนัก ๒๖,๐๐๐ บาท ก็ไม่ได้ จะเกิดเปนแร่เงินมาทำพดด้วงใช้เปนเบี้ยตราบาทแลตำลึงทั่วประเทศก็ไม่ได้.

ในสมัยโน้น อยุธยาเปนแหล่งกลางแห่งหนึ่งของการค้าระหว่างจีนกับอินเดีย แลผ่านอินเดียไปยุโรป อีกทั้งสินค้าไทยก็มีตลาดไปต่างประเทศอื่น ๆ ด้วย. การค้ากับต่างประเทศของอยุธยานั้น พ่อค้าชาวต่างประเทศเปนผู้จัด พ่อค้าจีนแลญี่ปุ่นนำสินค้าประเทศของเขามาอยุธยา แลพาสินค้าสยามกลับไป คือไม้ต่างๆ หนัง สัตว์ รังนก พริกไทย เปนต้น ผู้อ่านจงสังเกตชื่อพริกไทยว่าเปนสินค้าสำคัญมาแต่ก่อน (เดี๋ยวนี้พริกไทยของเราก็ยังดีเท่าแต่ก่อน แลคนในต่างประเทศก็ยังชอบอยู่เท่ากัน ผู้เขียนได้ยินว่าสินค้าพริกไทยเดี๋ยวนี้โซมกว่าแต่ก่อนเหลือที่จะเทียบกันได้ แต่นั่นหาใช่ความผิดของพริกไทยไม่)

ส่วนค้านอินเดียนั้น พ่อค้าแขกมหมัดมาตั้งค้าขายทั่น แลได้รับราชการตำแหน่งสำคัญ ๆ เพราะพระเจ้าแผ่นดินทรงเห็นประโยชน์ที่ใช้เขาติดต่อค้านอินเดีย เหมือนดังตั้งจีนเป็นขุนนางสำหรับเปนน่าที่ค้านจีนฉนั้น. ในแผ่นดินพระนารายน์ เมืองท่าสำคัญของสยามคือเมืองมริศ มีเรือหลวงเปนเรือค้าขาย ใช้แขกเปนนายเรือแลลูกเรือ ผู้เป็นหัวน่าราชการท่าเมืองมริศก็เปนแขก เปนนายห้างของพระเจ้าแผ่นดินในที่นั้น.

การค้าขายของสยามเวลานั้นแยกได้เปนสองประเภท พระเจ้าแผ่นดินเปนพ่อค้าใหญ่ที่สุดในประเทศ จึงมีการผูกขาดสินค้าของ

หลวง คือสินค้าบางอย่างใครค้าขายกันเองไม่ได้ ใครมีขายก็ต้องขายให้แก่เจ้าพนักงานของพระเจ้าแผ่นดินทั้งนั้น. ส่วนสินค้าที่จะส่งไปต่างประเทศ พระเจ้าแผ่นดินก็ทรงส่งในเรือหลวง เจ้าน่าที่จัดสินค้าของพระเจ้าแผ่นดินจึงเปนตำแหน่งสำคัญมาก ยิ่งเมืองมริศซึ่งอยู่ไกลกรุงยิ่งสำคัญใหญ่ ถ้าโกงก็มีโอกาศมาก แม้จะไม่โกง จะเปนเพียงอาไศรยหากิน ก็ร่ำรวยง่ายเหมือนกัน.

วิธีผูกขาดค้าขายเปนของหลวงนี้ เปนการค้าขายประเภทหนึ่งอีกประเภทหนึ่งก็คือการค้าขายของเอกชน ซึ่งต้องค้าขายสินค้าชนิดที่ไม่ใช่สินค้าหลวง.

ผู้อ่านในสมัยประชาธิปัตย์มีพึงเข้าใจว่า พระเจ้าแผ่นดินโบราณทรงผูกขาดค้าขายเอาผลประโยชน์เข้าพกเข้าห่อของพระองค์การมิได้เปนเช่นนั้น ดังผู้เขียนได้เคยชี้แจงไว้แล้ว.

บัดนี้จะย้อนกลับไปหาปัญหาว่า กรุงศรีอยุธยาเปนกรุงมั่งคั่งด้วยทรัพย์สมบัติหาประมาณมิได้ก็ด้วยสยามเปน เมืองท่า สำคัญในสมัยนั้น ค้าขายทั้งด้านอินเดียแลด้านจีน แลเปนแหล่งกลางซึ่งสินค้าทั้งสองด้านนั้นผ่าน. อนึ่งสินค้าไทยที่ไปอินเดียนั้น เขียดทางไปยุโรปแลที่อื่น ๆ ต่อไปอีกส่วนหนึ่ง.

(คัดจากประมวญวัน วันที่ ๒๗ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๘๐)

ดูดาว

◎ ฉันชอบนั่งดูดาวพราวรังสี
อันเปนที่ชื่นชมอารมณ์ฉัน
รัศมีสีแสงแข่งตวัน
ในสวรรค์สงสัยว่าไม่มี

งามเงาดาววาววับจับไม่ต้อง
สำเนียงร้องหวานจริงยิ่งปักษี
ดูทรวดทรงวงแขนแสนจะดี
ผมนั้นสีอะไรก็ไม่รู้

ย้อมให้ดำให้แดงแสงวิโรจน์
งามรอยโอษฐ์แจ่มจ้าอุส่าห์ดู
คิ้วเข้าโก่งเทียมทันคันธนู
ยิ่งพิศดูสารพรรณเปนขวัญตา

ดาวโดยมากงามเหมาะก็เพราะแต่ง
ต้องผัดแป้งน้ำมันรังสรรค์หน้า
ถ้าหน้าแก่แก้ดีด้วยสีทา
งามดาราล้นเหลือไม่เบื่อยล ฯ

◎ ฉันนั่งดูดาวอร่ามด้วยความสวย
แทบจะงวยงงใจเปนหลายหน
จะหย่าร้างสามีสักกี่คน
ไม่อยากค้นมาคิดให้ติดใจ
ฉันชอบความงามลออบนจอหนัง
ตัวจริงจังแก่สาวสักคราวไหน
ก็ช่างมันฉันเห็นไม่เปนไร
ขอแต่ให้งามวิมลทิบนจอ ฯ

◎ อันสังขารทั้งผองของไม่เที่ยง
จะบ่ายเบี่ยงอย่างไรมิได้หนอ
แม้สาวสวยรวยเล่ห์เสน่ห์พอ
หน่อยก็งอหงิกไปจนใกล้พัง
ดาวบนจอเปล่งสีสักกี่หน
จึงจะพ้นความสาวเปนดาวหนัง
ฤทธิ์แห่งความงามสดหมดกำลัง
ก็เพราะสังขารพลิกให้หงิกงอ ฯ

◎ ดาวบนฟ้าอยู่ทนทิบนฟ้า
ได้มีมานานไฉนเท่าไรหนอ
ดาวบนจอไม่ทนทิบนจอ
ไม่รีรออยู่ยาวดั่งดาวฟ้า ฯ

(คัดจากประมวญวัน วันที่ ๒ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๘๑)

จดหมายจากลอนดอน

หนังสือ "ไทมส์" กรงลอนดอนเมื่อกลางเดือนมกราคมนี้ได้พิมพ์จดหมายไปจากกรุงเทพ ว่าน่าว่า "สยามใหม่แลเก่า" ตอนต้นที่พิมพ์วันแรกว่าด้วยเรื่องพระเจ้าแผ่นดินเยาว์ ตอนสองพิมพ์ต่อมาอีกวันหนึ่ง ว่าด้วยความนิยมชาติ.

ต่อไปนี้เราเขียนตามใจความที่เขากล่าว ไม่มีอะไรของเราเลย หรือถ้ามีก็จะใส่ไว้ในวงเล็บ.

ในศตวรรษที่ ๑๙ แห่งคริสตศักราช พระเจ้าแผ่นดินสยามได้สร้างพระปรางค์ ๕ ชั้นองค์หนึ่ง อยู่คนละฟากแม่น้ำตรงข้ามกับพระราชวัง พระปรางนั้นประดับด้วยเครื่องถ้วยของหลวงแลของราษฎรที่นำไปช่วย เครื่องถ้วยที่ประดับองค์พระปรางนี้มีกระเบื้องเคลือบสี แลดวงตราทำด้วยถ้วยปะปนกับขานกินข้าว แลฝากาน้ำชา. เมื่อรวมกันทั้งหมดเปนองค์พระปรางแล้ว ก็เห็นเปนของแปลกตาแลงามอย่างน่าพิศวง วัดอรุณนี้ดเด่นอยู่กว่าสิ่งอื่นที่เห็นในกรุงเทพ แลดูเปนตัวอย่างที่จะให้เห็นว่าเมืองสยามเปนอย่างไร เพราะเปนการก่อสร้างซึ่งเตือนตาให้ดู มีลักษณะอันฉลาดคิด คนดูไม่ค่อยนึกว่าจะได้เห็น กระเดียดจะแพร่พร่า แต่กอบด้วย "กุสุมรส" แลเปนไปตามประเพณีโบราณ. ในเวลานี้มีเสาวิทยุสูง

ใหญ่ ๓ เสาอันไม่น่าดูเลย ข่มพระปรางจนดูเปนค่อมไป เสาวิทยุ
เหล่านเมื่อเทียบกับพระปราง ก็ส่อให้เห็นเครื่องหมายเก่าแลใหม่.
น่าหนาวชื่นชาวสยามได้มีโอกาศเต็มทีจะแสดงความรื่นเริง
แลดำเนินตามประเพณี. เดือนธันวาคมเปนฤดูรื่นเริงในกรุงเทพ
เปนเดือนซึ่งอากาศเย็นที่สุดในทั้งปี แต่ชื่นหาสู้หนาวอย่างเมืองนอก
กลายไม่. เดือนนั้นเปนเดือนมีงานใหญ่ประจำปี คืองานรัฐธรรมนูญ
อันเปนงานซึ่งกรุงนี้ฉลองรัฐธรรมนูญอยู่ตลอดสัปดาห์. รัฐธรรมนูญ
คือหนังสือสำคัญซึ่งเปนเครื่องหมายความสุดสิ้นแห่งอำนาจเด็ดขาด
ของพระเจ้าแผ่นดิน และซึ่งพระราชาประชาธิปกได้ทรงเซ็นใน
มหาสนนบาต เมื่อวันที่ ๑๐ ธันวาคม ค.ศ. ๑๙๓๒.

ตั้งแต่วันประทานรัฐธรรมนูญแล้วมา ได้มีเหตุการเปลี่ยน
แปลงไปในสยามเปนอันมาก พระราชาประชาธิปกไม่มีพระทัยสอด
คล้องกับทางดำเนินของรัฐธรรมนูญ. ในที่สุดในฤดูใบไม้ร่วง
ค.ศ. ๑๙๓๕ จึงได้ทรงสละราชสมบัติ แลมงกุฎก็ผ่านไปถึงกุมาร
ไม่สู้แข็งแรง มีชนมายุ ๙ พรรษา ประทับอยู่ในเมืองโลซานน์.
แต่ในเวลานั้นไม่ค่อยจะมีใครรักพระนามมากนัก มายังคงเมื่อ
คณะผู้สำเร็จราชการได้ดำเนินราชการแทนพระองค์ด้วยความระมัด
ระวังมาแล้ว ๔ ปี สยามก็เปนประเทศพระเจ้าแผ่นดินประชาธิปัตย์
อันมั่นคงขึ้น. ราษฎรชาวนาสยาม ซึ่งแต่ก่อนนี้ก็ว่ารัฐธรรมนูญคือ

ราชโอรสองค์ใหม่ของพระเจ้าแผ่นดินนั้น มาตอนนี้เริ่มจะเข้าใจมากขึ้น แลในฤดูหนาวนี้พระราชาอานันทมหิดลเสด็จมาเยี่ยมประเทศของพระองค์.

การรับเสด็จ

เมื่อวันที่ ๑๕ พฤศจิกายน กรุงเทพอันตกแต่งด้วยธงได้คอยรับเสด็จพระราชา เช้าวันนั้นพระราชาพร้อมด้วยพระราชชนนี พระราชภาดาแลภคินี เสด็จโดยเรือของบริษัทอิสเอเชียติกส์มาถึงปากแม่น้ำ แล้วเสด็จย้ายลงเรือรบสยามชื่อ ศรีอยุธยา แล่นเข้าแม่น้ำ มีเรือรบแลเรือยินแซงแลตามเสด็จเป็นกระบวน. ในตอนนั้นเสียงดังก้องไปหมด ยิงกันสลุต ชาวเมืองก็โห่ร้อง เสียงเครื่องยินก็ก้องฟ้า แต่เสียงหวีดของเรือทุกลำในแม่น้ำยังกลบเสียงเหล่านั้นได้ เรือเหล่านั้นโดยมากแล่นจับกลุ่มไปกับเรือพระที่นั่ง แสดงความยินดีด้วยหวีดแลแตรตลอดเวลา. ครั้นเสด็จถึงท่าตำหนักแพ ก็มีเสียงกลองแลแตรประโคมเป็นสัญญา แล้วพระราชาอานันทฯ ก็เสด็จพระราชดำเนินขึ้นสู่พื้นดินอันเป็นที่กำเนิดของพระองค์ ในตอนนั้นคนทั้งหลายแสดงความรื่นรมย์ มีเสียงดังยิ่งกว่าที่เคยได้ยินในสยามมาหลายร้อยปี.

การที่แตกตื่นกันในคราวนั้น แสดงให้เห็นปีติของชาวสยามที่มีพระราชาเสด็จมาในหมู่ของตนอีกครั้งหนึ่ง. ความปีติของ

ประชาชนนั้น พระราชาอานันท์ ฯ มีพระอาการให้เห็นว่าควรได้ทรง
รบโดยคุณสมบัติของพระองค์เอง. ธรรมดาพระราชาพระชนมายุ
๑๓ ปี ถ้าพูดตามความนึกก็น่าจะมีลักษณะอันน่าตื่นเต้น แต่ถ้าพูด
ตามความจริงอาจเสียเด็กแลทำให้ลำยากก็ได้. พระราชาแห่ง
สยามพระองค์นี้ไม่เป็นเช่นนั้น ในเวลาปรกติพระองค์เป็นเด็กอยาก
รู้อยากเห็นตามธรรมดาของผู้เยาว์ แต่เมื่อเสด็จในประชุมชน
พระองค์ทรงรวม ความสง่าอย่างน่าชม กับอาการสุภาพอันควร
แก่เด็ก. ถ้าจะดูตามพระอาการก็ดูเหมือนว่า เมื่อพระราชภาดา
องค์เล็กทรงนั่งอยู่ต่อพระองค์ พระราชาก็ทรงสยายที่สุด ความ
น่ารักของพระราชาเยาว์พระองค์นี้ เป็นความน่ารักชนิดที่ทำให้
ฝูงชนรู้สึกไปเอง ในระหว่างที่เสด็จอยู่ในประเทศนี้ โปรแกรม
การรับเสด็จอาจทำให้พระราชาที่ทรงชนมายุมากกว่า แลทรงกำลัง
กว่าถึงแก่เข็ดหน่ายก็ได้. การเสด็จออกในประชุมชนมักจะเป็น
พิธีทางสาสนา มิฉะนั้นก็การประชุมพลเมืองรุ่นเด็ก. กิจแรกของ
พระองค์ก็คือ การปฏิญญาณพระองค์ว่าเป็นพุทธมามกะ เพราะ
พุทธสาสนาเป็นของจริงจังที่สุดในประเทศนี้ พระราชาต้องเสด็จ
ไปนมัสการในวัดที่เป็นปูชนียสถานสำคัญ แลต้องถวายบังคม
บรรพบุรุษที่เป็นพระเจ้าแผ่นดินมาก่อน ต้องเสด็จไปในการสวน
สนามลูกเสือ แลพระราชทานแจกรางวัลในการกีฬาต่าง ๆ. ได้

ทรงเข้าไปเปนยุวชนซึ่งนายกรัฐมนตรีเวลานี้ เมื่อเปนรัฐมนตรี
กลาโหมได้ตั้งขึ้น. ยุวชนนี้ตั้งขึ้นสำหรับให้เด็กชายได้รับผึกหัด
ทางทหาร แลเมื่อผึกหัดแล้วก็จะแทนการเปนทหาร ในเมื่อถึง
อายุที่ไม่สู้สดวกแก่ที่จะเปนทหารนัก. พระราชาอานันท ฯ มีเวลาว่าง
เพียงวันละ ๒—๓ ชั่วโมง เพื่อจะทรงเรียนกับครู แต่การทรง
เรียนนี้เพื่อจะให้มีเวลาทรงพักพอควร หาใช่จะเร่งรัดให้ทรง
จำเริญความรู้ไม่.

(คัดจากประมวญวัน วันที่ ๒๐ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๘๐)

นิราศ

หนังสือที่เรียกว่า "นิราศ" เปนหนังสือชนิดไรพอรู้ได้ แต่ศัพท์ว่านิราศแปลว่าอะไรแน่ไม่รู้ หรือถ้านึกว่ารู้ก็รู้เดา ๆ.

ที่ว่าไม่รู้นี้คือผู้เขียนไม่รู้ ไม่รู้ว่าคำว่านิราศซึ่งเปนชื่อหนังสือชนิดหนึ่งนั้น แปลว่ากระไร.

ถ้าท่านลองถามผู้รู้ภาษาบาลีหรือสังสกฤตว่านิราศ มาจากคำไหน แปลว่าอะไร เขามักจะตอบว่า นิราศมาจาก นิร์ แล อาศา แปลว่าไม่อาศา หรือไม่มีหวัง คำแปลเช่นนี้ผู้เขียนไม่วางใจว่าถูก เพราะศัพท์แปลว่าไม่มีหวัง หรือไม่มีอาศา ไม่เห็นน่าจะใช้เปนหนังสือพรรณนาความร้างเมียได้ด้วยประการใดเลย.

ถ้าจะพูดตามทางสาสนาของเรา อาศาหรือความหวังเปนเครื่องร้อนเปนของไม่ดี ไม่มีอาศาก็คือตัดเครื่องร้อนได้ ซึ่งย่อมเช่นความสุข คาถาในภาษาสังสกฤตมีว่า อาศา หิปรมำ ทุกฺขำ ไนราศฺยำ ปรมำ สุขำ แปลว่าความหวังเปนทุกข์ยิ่ง ปราศความหวังเปนสุขยิ่ง.

ในภาษาบาลีมีตัวอย่างในวิธุรชาดกว่า นิราสนฺติ ปุตฺตทาราทิหิ นิราสจิตฺตำ ความว่า นิราสจิต คือจิตที่พรากลูกเมียได้โดยไม่มีเครื่องร้อนกังวล หมายความว่าตัดขาดได้ในเวลากำหนด ไม่ใช่คร่ำครวญในคราวพรากอย่างหนังสือนิราศของเรา เปนการตรงกันข้ามอยู่นั่น.

ก็เมื่อนิราศมีความว่า ถ้าตัดความร้อนได้ย่อมเปน ทางดีใน
สาสนา แต่เราเอามาใช้เปนชื่อหนังสือที่คร่ำครวญถึงเมีย อัน
เต็มไปด้วยความร้อนไซร้ ก็ดูไม่เข้ากันเลย เหตุฉนี้จึงไม่น่าเชื่อ
ว่าคำว่านิราศซึ่งเปนชื่อหนังสือชนิดหนึ่งของเรานั้น จะมาจากคำ
ที่แปลว่าไม่มีอาศา หรือถ้าจะกล่าวอีกอย่างหนึ่งก็คือว่า ของตรง
กันข้ามไม่น่าเชื่อว่ามาจากกัน สิ่งจะมาจากสิ่งขาวไม่ได้.

ที่กล่าวนี้น่าจะเอาเปนยุติได้ว่า หนังสือนิราศไม่ได้แปลว่า
หนังสือไม่มีความหวัง (ไม่มีอาศา) แต่ยังมีพยานประกอบอีกข้อ
หนึ่งซึ่งจะนำมากล่าว ถ้าคำที่กล่าวนี้ไม่ถูก กวีไทยรุ่นเก่าก็ผิด
หมด รวมทั้งสมเด็จกรมพระปรมานุชิตด้วย

◎ ใช่เชิงชังแม่แล้ว	จึงจร
ชัดพระเดชชอดิศร	ห่อนได้
จำเริยมนิราสมร	เสมอชีพ
เชอญแม่คับเทวดาไห้	อยู่ถ้าคืนสม ฯ
◎ คิดโฉมนงโพธผู้	เพ็ญศรี
เคยร่วมรมย์ฤดี	ดับร้อน
ถนอมนุชแนบนาภ	ภิลเสนห
นิกนิรารศข้อน	อกไห้โหยถวิล ฯ
◎ ช่วงแสนเสาวลักษณ์ล้วน	เคียมเคย
คิดเมื่อยามเริยมเสวอย	แวดล้อม

ปางร้างนิราเสยอย บอมเทวศ
เสวอยบ่ยลเยาว์ห้อม อยู่ให้เห็นโฉม ฯ
๏ เคยตระโขมบัวมาศแก้ว กับกร
เกยวตระกองยงอร อุ่นเนอ
ปางร้างนิราสมร มาเทวศ
ถวิลบ่วายรศเกอ กอดเกี้ยวก่ายเขนย ฯ

โคลงสี่บทข้างบนเปนโคลงที่ใคร ๆ ก็คงจำได้ว่ามาจากเตลงพ่าย สมเด็จกรมพระปรมานุชิตทรงใช้ นิรา ไม่มี ศ สกด ทำให้เห็นว่าไม่มีระแวงไปทางอาศาเลย ถ้านิราศแปลว่าไม่มีอาศาไซร้ ถ้าตัดตัว ศ เสีย อาศาก็หลุดไป สมเด็จกรมพระปรมานุชิตท่านเปนนักปราชญ์ ท่านคงไม่ใช้เช่นนั้น.

แต่โคลงบางบทในเตลงพ่าย ความอย่างเดียวกัน ทรงใช้ว่านิราศก็มี คือ

๏ จำใจจำจากเจ้า จำจร
จำนิราศแรมสมร แม่ร้าง
เพราะเพื่อจักไปรอน อริราช แลแม่
จำทุกข์จำเทวศร้าง สวาดิ์ว้าหวั่นถวิล ฯ

ในโคลงบทนี้ทรงใช้นิราศ ไม่ใช้นิรา แต่ถ้าจะทรงใช้นิรา แทนในที่นั้นก็ไม่เสียความ จึงชวนให้คิดว่าเหตุไรจึงทรงใช้นิรา

ข้างนิราศข้าง ระเข้าใจความข้อนี้ต้องขัดเกลาหูของเราให้เปนหู
กวี คล้ายพระกรรณของท่าน แล้วลองท่องดูดัง ๆ ว่า

◎ จำใจจำจากเจ้า จำจร
จำนิราศแรมสมร แม่ร้าง
◎ จำใจจำจากเจ้า จำจร
จำนิราแรมสมร แม่ร้าง

คงจะเห็นว่าในที่ตรงนั้นนิราศแน่นกว่านิรา ไพเราะกว่ากัน เปนกอง ถ้าเปลี่ยน ถึงจะไม่เสียความ ก็เสียไพเราะลงไปหน่อยหนึ่ง ส่วนในที่ซึ่งทรงใช้นิรานั้น ยางแห่งลองไปเปลี่ยนนิราเปนนิราศเข้าจะเปนอย่างไรบ้าง

ยามร้างนิราเสยอย ยอมเทวศ
ยามร้างนิราศเสยอย ยอมเทวศ

ฉัน คงจะเห็นกันว่าสำเนียง ราศ แข็งเกินไป ทำให้หย่อนความไพเราะลงไปในที่นั้นหน่อยหนึ่ง.

ในนิราศนรินทร์ มีโคลงบทหนึ่ง ว่า

◎ วิตหงษ์เหมราชร้าง รังถวาย นามนา
เรียมนิราเรือนสาย สวาดิ์สร้อย
หงษ์ทรงศักดิ์ภักตร์ผาย พรหมโลก แลฤา
จะสั่งสารนุชคล้อย คลาดท้าวไย้ทัน ฯ

พึงสังเกตว่าในโคลงบทนี้ นริน์ทร์อินใช้ นิรา ในที่ซึ่งสมเด็จกรมพระปรมานุชิตทรงใช้ นิราศ ถ้านรินทร์อินจะเปลี่ยนเปนนิราศก็ไม่เสียไพเราะในที่นั้น เพราะ “เรียม” เปนคำครุ ตัว ร ตั้งแน่นอยู่ข้างน่าแล้ว.

อนึ่งควรสังเกตว่าในที่ซึ่งใช้ว่านิรานั้น ต้องว่านิราอะไร คือมีนามศัพท์มาข้างหลังเช่นนิราสมร นิราเรือน เปนต้น ส่วนคำว่านิราศนั้นใช้เปนนามศัพท์ก็ได้ ใช้อย่างที่ใช้นิรากได้ นี่เปนความสังเกตตามที่กวีแต่ก่อนใช้กันมา.

ตามที่กล่าวนี้ชวนให้นึกว่า นิรา ก็ดี นิราศ ก็ดี ไป ๆ มา ๆ จะมาจาก “นิร” คำเดียวก็เปนได้. ถ้าถามว่านิรทำไมเติมสระอา แลมีตัว ศ สกด ก็จะต้องตอบว่า การเติมสระอา เปนของไม่ประหลาดของไทยเช่นกมลใช้ว่า กมลา ก็มีมาก. ส่วนการใช้ตัว ศ สกดนั้น เปนของใช้มากในหนังสือรุ่นเก่า เช่น กมลาศ เปนต้น คำว่ากมลาศที่ใช้เช่นแปลว่า ดอกบัว ไม่ใช่กมลาศน์ ซึ่งแปลว่ามีดอกบัวเปนอาศนะคือพระพรหม เห็นได้ในโคลงเตลงพ่ายที่ว่า

◎ แม้ดวงกมลาศได้	มาดล
โดยสถานแถวสถล	ทัน

กมลาศในที่นั้นคือเมียพระมหาอุปราชา ไม่ใช่พระพรหม.

ยังมีอีกข้อหนึ่งซึ่งผู้เขียนจำเปนต้องกล่าว คือที่มาแห่งคำว่า นิราศ ซึ่งไทยเราใช้เปนชื่อหนังสือชนิดหนึ่งในวรรณคดีนั้น ผู้เขียนเย็นแต่มีความเห็นเลา ๆ มิได้กล่าวย่งออกมาว่าเปนศัพท์มาจากไหนแน่ แลไม่ยืนยันว่าเปนคำมาจากสังสกฤต แต่ถ้าท่านเปิดดูในดิกชันนารีของมอเนียวิลเลียมซ์ก็ตาม หรือของอัปเตก็ตาม ท่านจะพบคำว่า "นิราศ" แปลว่าปราศจากหวัง แล "นิราส" แปลว่า ถูกขัยถกคับยังให้ออก หรือถูกยังคับให้ไป ถ้ารำลึกว่าผู้แต่งนิราศมักกล่าวว่าที่จากเมียไปก็เพราะถูกยังคับ ถ้าไม่เช่นนั้นก็ไม่ไป ดังตัวอย่าง

"๏ จำใจจากแม่เปลือง ปลิดอก อรเอย"

นิราศนรินทร์

"ถ้าแม้นผิดมิใช่กิจนรินทร์ราช
ไม่คลาดคลาดคลายชิดพิศมัย"

นิราศลอนดอน

๏ "ใช่เชิงชังแม่แล้ว จึงจร
ขัดพระเดชอดิศร ห่อนได้"

เตลงพ่าย

ฉันก็อาจนึกต่อไปได้อีกทางหนึ่ง ว่า นิราศ (หรือนิราส) เปนหนังสือแต่งในคราวที่ถูกยังคับให้จากไป จะเปนราชการยังคับ หรือกิจการอื่นยังคับก็ใช้ได้. ที่กล่าวนี้จะถูกผิดอย่างไรไม่รู้ แต่เมื่อทราบว่ามีทางที่อาจเปนได้เช่นนี้ ก็นำมากล่าวไว้ว่ายังมีอีกทางหนึ่ง

ศัพท์ว่า “นิราศ” จะเป็นศัพท์มาจากไหนก็ตาม แต่ถ้าจะอธิบายว่า หนังสือนิราศเปนหนังสือชนิดไร ก็อาจอธิบายได้ตามคำของสุนทรภู่ ซึ่งเริ่มนิราศอิเหนาว่า

“นิราศร้างห่างเหเสนหา
ปางอิเหนาเศร้าสุดถึงยุยา
พระพายพาพัดน้องเที่ยวล่องลอย”

คำว่า “ร้างห่างเหเสนหา” นั่นแหละเป็นคำอธิบายชนิดแห่งหนังสือซึ่งเรียกว่านิราศ. กล่าวอีกอย่างหนึ่ง นิราศเปนหนังสือซึ่งแต่งเมื่อร้างไปจากความรักคือเมีย ถ้าไม่มีความคร่ำครวญถึงเมียที่รักก็ไม่ใช่นิราศ และถ้าจะว่าถ้าเมียไม่รักก็ไม่นิราศ ก็จะได้ดอกกระมัง.

หนังสือนิราศจับเอาความเศร้าเพราะร้างรักเปน “แก่น” ของเรื่อง ถ้ากล่าวละเอียดไปในทางอื่น ก็ต้องเรียกว่าเปน “กระพี้” นิราศบางเรื่องกระพี้สำคัญกว่าแก่น เช่นนิราศลอนดอนเปนต้น แต่แก่นต้องมี ถ้าไม่มีก็ไม่เปนนิราศ เราอ่านนิราศลอนดอน เราสนุกเพลิดเพลินในเรื่องที่หม่อมราโชทัยเล่าว่าไปไหน ได้เห็นอะไรบ้าง เปนต้น เราไม่เพลิดเพลินในข้อที่หม่อมราโชทัยรำพรรณถึงเมียว่ากระไร เว้นแต่จะเปนกลอนดีในตอนนั้น ๆ ดังนี้นิราศลอนดอนจึงสำคัญที่กระพี้ แก่นสำคัญน้อยที่สุด.

ที่กล่าวว่า นิราศเปนหนังสือซึ่งแต่งคร่ำครวญ ในเมื่อร้างไปจากความรักคือเมีย ความร้างรักจึงเปนแก่นของเรื่อง นอกนั้นเปนกระพี้ทั้งนั้น. ที่กล่าวนั้นกล่าวตามลักษณะแห่งนิราศโดยมาก แต่ถ้าผู้เขียนจะแต่งโคลงซึ่งต่างว่าไพเราะ ดำเนินเรื่องอย่างไรว่าร้างจากเมียลำพูนเพราะไม่เคยไป แลคร่ำครวญถึงสาวชื่ออะไร ที่ลือกันว่าสวยนักแต่ผู้เขียนไม่เคยเห็น แล้วเรียกหนังสือนั้นว่า นิราศลำพูน ก็เห็นจะได้.

นิราศลำพูนที่สมมติขึ้นเช่นนี้ สมมติว่าแต่งเปนโคลงไพเราะ แลสมมติต่อไปว่าท่านชอบอ่านโคลงไพเราะ ท่านอ่านโคลงนั้นแล้วนำเอาไปโจษกับเพื่อนของท่านที่ชอบโคลงไพเราะด้วยกัน ท่านคงจะเรียกชื่อหนังสือว่านิราศลำพูนตามที่ผู้เขียนตั้งชื่อ ถ้าเพื่อนของท่านทักท้วงว่าไม่ได้ไปไหนสักหน่อย เหตุไฉนจะเรียกว่านิราศ ท่านก็คงจะตอบว่า ก็เมื่อผู้แต่งตั้งชื่ออย่างนั้น ถ้าไม่เรียกตามเจ้าของ จะให้เรียกว่ากระไร.

นิราศเหลว ๆ เช่นนั้น ได้เคยแต่งกันจริง ๆ ผู้เขียนเองก็เคยแต่ง แลได้แต่งเมื่อไม่ได้ไปไหนยังไม่มีเมีย แลยังไม่ได้คิดว่าจะมี.

อนึ่งเจ้าพ่าธรรมาธิเบศร์ พระมหาอุปราชแผ่นดินขุนหลวงบรมโกษฐ์ ได้ทรงแต่งนิราศในคราวที่เจ้าจอมหม่อมห้ามตามเสด็จแวดพร้อมล้อมหน้า ลงท้ายจึงทรงเขียนไว้ว่า

“จบเสร็จคร่ำครวญกาพย์
บทพิลาปถึงสาวศรี
แต่งตามประเวณี
ใช่เมียรักจักจากจริง
ฉันเปนต้น

แต่ถ้าจะพูดตามทางที่เขาแต่งนิราศกัน นางเอกก็ไม่ใช่ “คน” เปนเพียง “ความคิด” เท่านั้น. การกล่าวถึงนางเอกในนิราศเปนการเชิดความงามอันเกิดในความนึก ความงามนั้นเปนคุณนาม ถึงจะมีในตัวมนุษย์บ้างก็ไม่ใช่มนุษย์. เพราะฉนั้นการที่กล่าวความงามของนางเอก (คือเมีย) เปรียบกับสิ่งอันๆ ที่ได้เห็นหรือผ่านไปในเวลาเดินทางนั้น ก็เปนการกล่าวตามเคยหรือเพื่อจะให้ไพเราะ ไม่ได้ตั้งใจจะให้ใครเชื่อว่าจริง ยิ่งตัวผู้เปนเมียเอง (ถ้ามี) ถ้าไปยอกแกว่าผิวแกเย็นมลิให้ได้อาย แกก็คงจะหัวเราะว่าพูดบ้า ๆ ไม่เชื่อเปนอันขาด ถ้าผู้แต่งนิราศเขียนอย่างนิราศพระยาตรัง ว่า

“เกาะสมกลม่วงน้อง นางฝาน”

เมียอาจถามว่า เหตไฉนเกาะสมซึ่งอยู่กลางทเลจึงจะเหมือนมะม่วงที่แกปอก แต่แกคงจะไม่ถาม เพราะแกรู้ว่านิราศเปนของสมมติ แม้ผู้แต่งนิราศจะกล่าวว่า เปนห่วงกลัวเมียจะมีชู้ แกก็ไม่โกรธว่าดูถูก เพราะไม่ถือว่าพูดถึงแกจริง ๆ.

ดังนี้แหละนางเอกในนิราศจึงไม่จำเปนจะมีตัวมีตน เปนเพียงความคิด หรือเปนเครื่องนึกขึ้นสำหรับช่วยให้แต่งไพเราะเท่านั้น ตามความจริงเมียอาจเปนยายแก่คร่ำเครอะ หรือสาวขี้รวซึ่งเมื่อนึกถึงจริง ๆ ก็ไม่เปนเครื่องจูงใจญาให้โคลงกลอนไพเราะผุดพุ่งขึ้นได้ สุนทรภู่เห็นจะเคยเปนเจ้าชู้มาก เมียประจำตัวของแกชื่อยายจันแต่ในเวลาที่แกแต่งกลอนนิราศ แกเห็นจะไม่ได้นึกถึงยายจันจริง ๆ แลอาจไม่ได้นึกถึงหญิงคนไหนเลย นึกถึงแต่ชมนุมความงาม สมมติว่ามีในตัวนางเอกเท่านั้น ผู้แต่งกลอนสังวาศบางคนอาจต้องนึกถึงหญิงมีตัวมีตนจริง ๆ จึงจะแต่งได้ไพเราะก็เปนได้ หญิงที่นึกถึงนั้น อาจเขียนคิ้วแลทาริมฝีปาก แต่นั่นไม่เปนข้อกีดกันมิให้ชมว่าคิ้วโก่งเหมือนคันศร แลริมฝีปากแดงเหมือนทับทิม ที่สรรเสริญดังนั้นก็สรรเสริญทั้งที่รู้ว่าคนสอเขียนคิ้วแลลิปสติกราคาอันหนึ่งไม่กี่สิบสตางค์เลย นักกลอนที่แต่งกลอนสังวาศชนิดอื่น ๆ อาจนึกถึงหญิงมีตัวมีตนจริง ๆ บ้างก็เปนได้ แต่พวกที่แต่งนิราศนั้น พิเคราะห์ตามทำนองโคลงกลอนที่กล่าว ก็น่าเชื่อว่านึกถึงชมนุมความงามซึ่งไม่มีตัวมีตนโดยมาก.

อนึ่งในเตลงพ่ายตอนตั้งแต่ “พระผาดผายสู่ห้อง หาอนุชนวลน้องหนุ่มหน้าพระสนม”ไปนั้น ก็นิราศเรานี่เอง สมเด็จกรมพระปรมานุชิตทรงแต่งเตลงพ่าย ตอนนั้นเปนนิราศ มหาอุปราชาในเวลา

๑๙๘ ปีก่อนสมเด็จกรมพระปรมานุชิตประสูติ ท่านไม่อาจทรงทราบได้ว่าพระมหาอุปราชามีชายาหลวงชายาน้อย หรือนักสนมกรมในกี่มากน้อย ทรงนึกว่าคงจะมี แต่จะมีนามและตำแหน่งอย่างไรไม่ปรากฏในหนังสือไทย ไม่ทรงทราบว่าเรียกว่าอย่างไรจึงจะถูก จึงทรงแต่งว่า "สาวสนมสนองนาถไท้ทูลสาร." ถ้าพระมหาอุปราชามีอรรคชายาหรือที่เรียกกันว่าเมียหลวง ถ้าไปเรียกแกว่า "สาวสนม" แกก็คงโกรธถึงไม่มองหน้า. ในเตลงพ่ายต่อ ๆ ไปบางแห่งสมเด็จกรมพระปรมานุชิตทรงเรียกนางเอกว่า "อ่อนไท้" เปนคำกลาง ๆ ก็เป็นอันว่าใช้ได้. ข้อที่ไม่มีใครทราบว่าพระมหาอุปราชามีเมียมากหรือน้อยหรือไม่มีเลยนั้น ไม่เปนเหตุกีดกันการแต่งนิราศพระมหาอุปราชา ซึ่งเปนโคลงนิราศไพเราะที่สุดที่ผู้เขียนรู้จัก ใครจะสอนผู้เขียนให้เห็นโคลงนิราศอะไรดีกว่าเตลงพ่ายเห็นจะสอนไม่ได้.

(คัดจากประมวญวัน วันที่ ๓ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๘๑)

ผสมผสาน

ภาษาหนังสือของเราเวลานี้กำลังผันผวนเอามาก ๆ ภาษาพูดของคนธรรมดาก็ดูเหมือนไม่แปลกไปจากแต่ก่อนนัก ภาษาพูดของคนชั้นที่เขียนหนังสือ กระเดียดจะโน้มไปตามภาษาหนังสือบ้าง แต่ถึงกระนั้นภาษาที่เขียนลงในกระดาษกับภาษาที่พูดออกจากปากก็ยังห่างกันอยู่.

ถ้าจะยกตัวอย่างข้อนี้ให้เห็นก็พอจะชี้ได้ว่านักเขียนที่เขียนว่า "อัตวิบาตกรรม" เวลาพูดก็มักจะพูดว่า "ฆ่าตัวตาย" ถึงแม้นักเขียนที่ชอบโวหารเยิ่นเย้อกล่าวว่า "ทำอัตวินิบาตกรรมโดยทำการกลืนยาพิษ" ถ้าพูดเวลาคุยกันตามธรรมดาก็มักจะว่า "กินยาตาย" เอาสั้น ๆ.

○ ○ ○

ผู้เขียนนึกถึงความผันผวนในภาษา เพราะได้เห็นข่าวในหนังสือพิมพ์เมื่อเร็ว ๆ นี้ ว่างานศพของบุคคลคนหนึ่งจะมีทำบุญคือสวดมนต์เวลานั้น เทศน์เวลานั้น สดับปกรณ์เวลานั้น ครั้นอ่านแล้วก็นึกฉงน เพราะการทอดผ้าให้พระชักนั้น แต่ก่อนคนธรรมดาเคยใช้กันว่าบังสุกุล ต่อเมื่อผู้ตายเป็นเจ้าตั้งแต่พระเจ้าแผ่นดินลงมา จึงใช้ว่าสดับปกรณ์.

ผู้เขียนเกิดสงสัยจึงถามพวกหนังสือพิมพ์ว่า เหตุไรจึงใช้ศัพท์อย่างนั้น เขาว่าเดียวนี้ใช้สดับปกรณ์ทั่ว ๆ ไปทั้งนั้น ผู้เขียนไม่เคยสังเกตดังที่เขาชี้แจง แต่เมื่อได้ยินว่าใช้เช่นนั้นทั่วไปไม่ว่าใคร ก็เป็นอันแล้วกันไป จะต่อว่าหนังสือพิมพ์ก็ไม่ได้.

○ ○ ○

คำว่า บังสุกุล แลคำว่า สดับปกรณ์ ถ้าจะแปลตามศัพท์ก็ผิดกันที่ว่า บังสุกุล แปลว่าผ้าเกลือกฝุ่น เพราะครั้งพุทธกาลพระภิกษุเก็บผ้าที่เขาทิ้งแล้วไปเย็บติดต่อเป็นจีวร คือผ้าที่ห่อศพเป็นต้น คำที่แปลว่าผ้าเกลือกฝุ่นจึงเป็นคำที่ใช้กันมาในพวกถือพระพุทธศาสนา ตลอดถึงสยามจนเมื่อเร็ว ๆ นี้ แต่ในบัดนี้ถ้าคำว่าสดับปกรณ์เป็นคำใช้ทั่วไปแล้ว ก็เข้าใจว่าศัพท์บังสุกุลคงจะเป็นอันเลิก.

ส่วนคำว่าสดับปกรณ์นั้น ถ้าจะแปลตามศัพท์ให้เข้าใจทันทีก็แปลว่า “รายร้อย” ซึ่งจะเป็นด้วยพระบรมศพพระเจ้าแผ่นดินแลพระศพเจ้านายผู้ใหญ่จะเป็นธรรมเนียมที่นิมนต์พระภิกษุมาบังสุกุลคราวละร้อยรูปตลอดกระมัง. คำไทยว่า “รายร้อย” นี้จึงใช้ในราชการมาเสมอ ยางทีใช้ว่า “สดับปกรณ์รายร้อย” ซึ่งเป็นคำอรรถคำแปลพร้อมกันไปในตัว ข้าราชการรุ่นเก่าบางคนอาจไม่เคยนึกว่า คำว่ารายร้อยที่ใช้ในราชการก็คือคำแปลศัพท์ สดับปกรณ์นั่นเอง.

○ ○ ○

การที่จะใช้ศัพท์ให้เหมือนกันหมดทุกชั้นคนในสมัยประชาธิปัตย์นั้น ก็ไม่เปนข้อน่าตำหนิ เปนต้นจะใช้ว่าพระเจ้าแผ่นดินเดินอย่างเดียวกับนายเชียวนายแดงเดิน ก็ไม่น่าติเตียนนัก แต่ถ้าจะใช้ว่านายเชียวนายแดงทรงพระราชดำเนิน ผู้เขียนก็ไม่เห็นชอบในทางภาษา เพราะถ้าจะใช้คำ ๆ เดียวให้เหมือนกันหมดแล้ว ก็ควรจะใช้คำสั้นว่าเดิน ไม่ควรใช้ว่าทรงพระราชดำเนิน หรือแม้ทรงพระดำเนิน ให้เสียเวลาพูดและเปลืองหมึกกระดาษด้วย.

ถ้าจะเขียนว่า ดยุกออฟวินเซอร์ นั่งกินน้ำชาอยู่ในโรงแรมก็ตามที แต่จะใช้ว่านายกัง แซ่หลิม ประทับเสวยเสียโปอยู่ริมถนนนั้น เปนคำยาวออกไปเปล่า ๆ.

ความหมายของผู้เขียนมีว่า ถ้าจะใช้คำ ๆ เดียวให้เหมือนกันหมดแล้ว ก็ใช้คำสั้นดีกว่าคำยาว ใช้คำสามัญแก่เจ้า ดีกว่าใช้คำเจ้าแก่คนสามัญ.

(คัดจากประมวญวัน วันที่ ๕ มิถุนายน พ. ศ. ๒๔๗๕)

“ ทำการ ”

◎ สงสารคำ “ ทำการ ” มานานแล้ว
ดูไม่แคล้วตาไปในหนังสือ
มันถูกใช้หลายอย่างไม่ว่างมือ
แต่ละมือตรำตรากยากเต็มที
ตำรวจเห็นโจรหาญ “ ทำการจับ ”
โจรมันกลับวิ่งทยาน “ ทำการหนี ”
“ ทำการป่วย ” เป็นสมัยพอดี
“ ทำการชั่ว ” จนหมายว่าตายเอย ฯ

หอสมุดแห่งชาติสาขานครราชสีมา

พิมพ์ที่โรงพิมพ์ไทยเขษม ถนนเฟื่องนคร พระนคร
นายลำพูน ชายทะเล ผู้พิมพ์และผู้โฆษณา ๒๔๙๑